

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**BİR KÜLTÜREL VARLIK OLARAK HAMAMLAR VE İSTANBUL HAMAMLARI
ÜZERİNE HARİTALAMA ÇALIŞMASI**

MUHAMMET ALİ HEYİK

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
MİMARLIK ANABİLİM DALI
MİMARİ TASARIM PROGRAMI**

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. YASEMEN SAY ÖZER**

İSTANBUL, 2019

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

BİR KÜLTÜREL VARLIK OLARAK HAMAMLAR VE İSTANBUL HAMAMLARI
ÜZERİNE HARİTALAMA ÇALIŞMASI

Muhammet Ali HEYİK tarafından hazırlanan tez çalışması 09.01.2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı'nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Yasemen SAY ÖZER
Yıldız Teknik Üniversitesi

Jüri Üyeleri

Doç. Dr. Yasemen SAY ÖZER
Yıldız Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Meral ERDOĞAN
Yıldız Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Nevzat Oğuz ÖZER
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

ÖNSÖZ

Bu tez, yıkanma kültürünün toplumsal yaşantı ve kentsel doku içerisindeki ifade biçimi olarak hamamları köken, gelişim ve mevcut durumları ile konu edinmektedir. Kesintisiz bir geleneğin devamı olarak etkileşimlerin yoğun biçimde hissedildiği bu ortak yapı kültürü, değerlerin korunması ve aktarılmasında birer röper noktası olarak ele alınmıştır. Değerlerin hızla yok olduğu günümüz şartlarında zamanüstü değerlere karşılık gelen farklı temsilleri barındıran hamamların yaşatılması bu bağlamda önemlidir.

Her semtinde hamamları ile bütünleşmiş “bir zamanlar İstanbul’una” ait izlerin korunmasına ilişkin tespit ve analizler yapılmıştır. Burada hamamların fiziksel varlığının yanı sıra sosyal boyutta ifade ettikleri değerler bütününe dikkat çekilmiştir. Bu duyarlılık ve hassasiyeti vurgulayan ve her zaman ufuk açıcı sözleriyle bana umut veren değerli hocam Yasemen Say Özer’e sonsuz teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Ocak, 2019

Muhammet Ali HEYİK

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KISALTMA LİSTESİ	vi
ŞEKİL LİSTESİ.....	vii
ÇİZELGE LİSTESİ	x
ÖZET	xii
ABSTRACT	xiv
BÖLÜM 1	
GİRİŞ	1
1.1 Literatür Özeti	1
1.2 Tezin Amacı	3
1.3 Hipotez	5
BÖLÜM 2	
YIKANMA KÜLTÜRÜ VE KÖKENLERİ	6
2.1 Tinsel Arınma Biçimi Olarak Yıkanma	10
2.2 Yıkanmanın Fizyolojik Evrimi.....	14
2.3 Sosyal Boyutları ile Yıkanma Kültürü	18
2.4 Yıkanma Kültürünün Sanatsal İfade Biçimleri.....	33
BÖLÜM 3	
HAMAMLARIN MİMARİ ÖZELLİKLERİ	36
3.1 Kronolojik Gelişim Süreci	38
3.2 Bölgesel Gelişim Süreci	46
3.3 Tipolojik Gelişim Süreci.....	50
3.4 Hamamların Kullanım Yerlerine Göre İncelenmesi.....	59
3.4.1 Konak/Ev Hamamları	59
3.4.2 Saray Hamamları	61
3.4.3 Askeri Hamamlar	62

3.4.4	Ticaret ve Konaklama Yapılarında Hamamlar	63
3.4.5	Sağlık Yapılarında Hamamlar	64
3.4.6	Eğitim Yapılarında Hamamlar	66
3.4.7	Sanayi Kuruluşlarında Hamamlar	67
3.4.8	Dini Yapılarda Hamamlar	68
3.4.9	Cezaevi Hamamları	69
3.4.10	Kompleks (Külliyeye) İçerisinde Hamamlar	70
3.4.11	Mahalle ve Çarşı Hamamları	74
3.4.12	Deniz Hamamları (Derya Hamamları)	75
BÖLÜM 4		
KENT TOPOĞRAFYASININ HAMAMLAR ÜZERİNDEN OKUNMASI		77
4.1	İstanbul Hamamlarının Tarihsel Gelişim Süreci	78
4.2	Hamamların Gelişiminde Olumsuz Faktörler ve Etkileri	84
4.3	Analizler	88
4.3.1	Tespit	88
4.3.2	Haritalama	97
4.3.3	Katalog Çalışması	100
BÖLÜM 5		
SONUÇ VE ÖNERİLER		156
5.1	Mevcut Kullanım Biçimleri ve Fiziksel Çevre Değerlendirmesi	157
5.2	Mimari Özelliklerin Değişimi ve Farklı Temsiller	175
5.3	Sosyal Çevre ile Etkileşim Boyutları	203
KAYNAKLAR		212
ÖZGEÇMİŞ		234

KISALTMA LİSTESİ

A	Apodyterium
C	Camekan
Ca	Caldarium
F	Frigidarium
I	Ilıklık
K	Külhan
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
S	Sıcaklık
T	Tepidarium

ŞEKİL LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 2.1 Kentlerin yerleşiminde su ile kurulan ilişki; Roma, Brugge, İstanbul.....	7
Şekil 2.2 Kaunos antik kenti kıyı çizgisinin değişimi	7
Şekil 2.3 İhtiyaçlar Hiyerarşisi (A. Moslow) ve yıkanma kültürü temel bileşenleri	8
Şekil 2.4 Ganj Nehrinde yıkanarak ibadet, Japon sentosunda kadınlar	11
Şekil 2.5 Kızılderili çadırlarındaki yıkanma ritüeli ve yıkanma düzeneği kesiti	12
Şekil 2.6 Bebeğe tuvalet eğitiminin tasviri, Kamusal Latrine kullanımı.....	16
Şekil 2.7 Atlet ve kadınların yıkanma tasvirleri, Palestra kullanımı	20
Şekil 2.8 Villa Del Casale, sahabe ve hizmetçileri, Tepidarium (Th. Chassériau)	23
Şekil 2.9 Ankara Roma Hamamı, Piscina (M. Akok)	24
Şekil 2.10 Erkekler Hamamı, Kadınlar Hamamı.....	28
Şekil 2.11 Hamamda karşılama, kadın ve hizmetçisi, soğuklukta dinlenen kadın	31
Şekil 2.12 Yıkanan Kadın, Bursa Büyük Kaplıca, Ana Kadın	35
Şekil 2.13 Hünkâr H. (D’Ohsson), Topkapı Sarayı Enderun Hamamı (S. Lokman).....	35
Şekil 3.1 Mohenjo-Daro “Great Bath”	38
Şekil 3.2 Thessaloniki, Hellenistik Hamam	38
Şekil 3.3 Palestra plan ve perspektifi, Herculenium.....	39
Şekil 3.4 Selanikte Bizans hamamı (Kule Hamamı)	40
Şekil 3.5 Kayseri Küllük Hamamı, Çarşnigir Hamam Halveti	42
Şekil 3.6 Üsküdar, Çinili Hamam.....	43
Şekil 3.7 Çağaloğlu Hamamı Giriş, Soğukluk ve Planı	43
Şekil 3.8 Mekteb-i Tıbbiye Hamamı	43
Şekil 3.9 Bursa Çelik Palas Hamamı	44
Şekil 3.10 Eskişehir Yenice Hamamı	44
Şekil 3.11 G.S. Clarke, Jermyn Sokağı Hamamı	45
Şekil 3.12 Yunan Hamamları Bölgesel dağılımı	46
Şekil 3.13 Caunos Hamamı, Ostia Forum Hamamları	47
Şekil 3.14 Conimbriga Güney, Timgad Güney ve Lepcis Magna’daki Av Hamamları....	48
Şekil 3.15 Kartaca Antonius Hamamları, Thenae Hamamları	49
Şekil 3.16 Yunan Hamamı, Gortys Plan ve Rotunda, Olympia, Yunan Hamamı.....	50
Şekil 3.17 Cemenelum Kuzey ve Tlos Hamam Planı, frigidarium apsidal cephesi	51
Şekil 3.18 Trier, Yeşil Hamam, Corinth Panayia Hamamı, Lepcis Magna Hamamı	52
Şekil 3.19 Tivoli’deki Hadrianus Villası, Büyük Hamam, Milet Faustina Hamamı	52
Şekil 3.20 Büyük İmparatorluk Hamamları mekânsal şeması	53
Şekil 3.21 Kuzey Afrika Hamamlarında frigidarium içinde havuz dağılımları	53
Şekil 3.22 Kalenderhane Camii yanındaki hamam, Kusayr-ı Amra (Emevi)	54

Şekil 3.23	Sitti Radviyye ve Çardaklı Hamamı	55
Şekil 3.24	Eyice'nin Türk Hamamları tipolojisine göre hamamlar	55
Şekil 3.25	Bursa, Davutpaşa Hamamı, İncirli Hamamı	56
Şekil 3.26	Ankara Tarihi Şengül Hamamı	58
Şekil 3.27	Pergamon Peristyle Ev Hamamı, Qued Athmenia Pompeianus Hamamı. ...	60
Şekil 3.28	Anadolu Hisarı Mustafa Paşa Yalısı ve Lefkoşa Dragoman Konağı Hamamı.	60
Şekil 3.29	Herodian Saray Hamamları, Topkapı Sarayı Hamamları	61
Şekil 3.30	Davutpaşa Kışla Hamamı, İsca Lejyoner Hamamı.....	62
Şekil 3.31	Kayseri Tuzhisar Sultan Hanı Hamamı, Serdjilla Hanı Hamamı	63
Şekil 3.32	Gümüşsuyu Hastahanesi Hamamı plan, Pergamon Asklepionu.....	64
Şekil 3.33	Asklepion modeli, Kutsal Yol, Cryptoporticus	65
Şekil 3.34	Konya İlgin Kaplıcası, Bursa Eski Kaplıcaları.....	65
Şekil 3.35	Hendese-i Mülkiye Mektebi ve ek binalar	66
Şekil 3.36	Atatürk Orman Çifliği Bira Fabrikası Hamamı vaziyet planı ve görünüşü.....	67
Şekil 3.37	Zeytinburnu Fabrikası yerleşim planı ve Hamam yapısı (5.yapı)	67
Şekil 3.38	Mersin, Alahan Manastırı yerleşim ve vaftizhane planı	68
Şekil 3.39	Tarihi Sinop Kalesi Cezaevi Hamamı, Ulucanlar Cezaevi Hamamı.....	69
Şekil 3.40	Priene Aşşığı Gymnasium planı, yıkanma ve eğitim salonları.....	70
Şekil 3.41	Traianus Eksedraları, Caracalla Hamamı, Diocletianus Hamamları.....	72
Şekil 3.42	Sardis Hamam-Gymnasium, Miletus Capito Hamamları	72
Şekil 3.43	Tophane'de Kılıç Ali Paşa Külliyesi, Süleymaniye Külliyesi	73
Şekil 3.44	Hacı Evhad ve Hacı Kadın Hamamları	74
Şekil 3.45	Bakırköy, Salacak ve Moda Deniz Hamamları.....	75
Şekil 4.1	Bizans dönemi kentin su dağıtım sistemi ve sarnıçlarının dağılımı.....	79
Şekil 4.2	İstanbul yangınlarının genel etki alanları, Mercan Yangını (1867) Örücüler (Mercan) Hamamı çevresindeki değişim	86
Şekil 4.3	Menderes dönemi haritası, çalışma sırasında yıkılan Kızlar Ağası Hamamı	87
Şekil 4.4	İstanbul Hamamlarının bölgesel dağılımı.....	98
Şekil 4.5	İstanbul Hamamlarının kronolojik dağılımı.....	99
Şekil 5.1	İstanbul Hamamlarının kullanım durumları	158
Şekil 5.2	Kazlıçeme, Nişanca, Zincirlikuyu, Acı, Acemoğlu Hamamı ve çevreleri	160
Şekil 5.3	Haliç Kongre merkezi ve Hamam hava fotoğrafı	161
Şekil 5.4	Mihrimah Sultan külliyesi ve yakın çevresi hava fotoğrafı.....	161
Şekil 5.5	Ayasofya Hamamı, eski fotoğrafta hamam-mevcut durum	162
Şekil 5.6	Tahtakale Hamamı, turistik çarşı, oyuncakçı kullanımı.....	162
Şekil 5.7	Karaköy-Beşiktaş aksı üzerinde yer alan 8 hamam.....	163
Şekil 5.8	Eminönü-Aksaray-Unkapanı aksında 9'u yok olan 17 hamamın yeri	163
Şekil 5.9	Kışla Arkası, Piri Mustafa Paşa ve Azepler Hamamı kalıntıları	164
Şekil 5.10	Köçeoğlu Hamamı Pervititch haritasındaki yeri ve duvar kalıntısı	165
Şekil 5.11	Kadir Has Üniversitesi sergi mekânında Sarnıç ve Hamam kalıntısı	165
Şekil 5.12	Üsküdar Büyük H (özgün-tasarlanan-mevcut), iç ve dış fotoğrafları.....	168
Şekil 5.13	Kılıç Ali Paşa Hamamı Restorasyon öncesi (2006)-sonrası (2013)	169
Şekil 5.14	Eski-Yeni fotoğraflarda Kılıç Ali Paşa Hamamı	169
Şekil 5.15	Hocapaşa Kültür Merkezi gösteri, sergi ve bekleme salonu (camekân)....	170
Şekil 5.16	Ortaköy Kethuda Hamamı-Beşiktaş Kültür Merkezi; sergi ve sirkülasyon	170
Şekil 5.17	Bayezid Hamamı hava fotoğrafı, müze ve sergi alanları.....	171

Şekil 5.18	Topkapı Safa Hamamı (kolej), Davutpaşa Kışla Hamamı (üniversite).....	172
Şekil 5.19	Çukurcuma Sürahi H. camekân, ılıklik, sıcaklik ve Hamamhane (otel)	173
Şekil 5.20	Gedikpaşa ve Mihrimah Hamamı havuzu, sauna ve camekân tefrişi.....	174
Şekil 5.21	Merkezefendi Hamamı restorasyonu ve değışimi.....	174
Şekil 5.22	İstanbul Hamamlarının Tipolojik Dağılımı.....	175
Şekil 5.23	İstanbul Hamamlarının Tipolojik Dağılım-hamamların büyüklüğü	176
Şekil 5.24	İstanbul Hamamlarının Tipolojik Dağılım-kütle ve mekânsal ilişkiler	177
Şekil 5.23	Bayezid ve Çinili Hamam yakın çevre ilişki analizleri	178
Şekil 5.24	Dökmeciler (yol), Arasta (aks) ve Hacı Kadın Hamamları (yapı)	179
Şekil 5.25	Gedikpaşa ve Çinili, Dökmeciler, Bostan ve Safa Hamamı (A.S. Ünver)	180
Şekil 5.26	Çukur Hamam, Çardaklı Hamam, Şengül Hamamı	181
Şekil 5.27	Kılıç Ali Paşa ve Küçük Mustafa Paşa Hamamları	182
Şekil 5.28	Paralel ve lineer bağlantılı Bayezid ve Haseki Hürrem Hamamları.....	182
Şekil 5.29	Teknik gösterim, Davutpaşa Kışla Hamamı; külhan-cehennemlik-kubbe .	183
Şekil 5.30	Alaca Hamamı dönem planları (Haskan)-tipolojik düzen ve değışimi	184
Şekil 5.31	Arap Cami (Koçu) ve Bakırköy Hamamı (Haskan) tipolojik özellikleri.....	184
Şekil 5.32	Çatma Mescit ve Cerrahpaşa Hamamı- aykırı düzende klasik şema	185
Şekil 5.33	Çukurbostan, Hacı Evhad, Küçük Ağa ve Beykoz Hamamı-ölçek.....	185
Şekil 5.34	Mekanlar arası ilişki, ring ve lineer sirkülasyon sistemi	186
Şekil 5.35	Yeşil Direkli Hamamı camekânı (Nezih), yaşmak ve seki altı niş (Aru)	187
Şekil 5.36	Sıcaklık bölümü (T. Allom), külhan, fil gözü (Aru) ve kurna (Klinghardt)...	188
Şekil 5.37	Antik Dönem Hamam bölümleri plan-kesit gösterimi	189
Şekil 5.38	Ayasofya Haseki Hürrem Hamamı plan-kesit (A.S. Ülgen)	189
Şekil 5.39	Zeyrek Çinili Hamam plan ve kesitleri (A.S. Ülgen).....	191
Şekil 5.40	Samatya Ağa Hamamı eğimli arazide yerleşimi-plan ve kesit	192
Şekil 5.41	Küçük Mustafa Paşa Hamamı Eğimli Arazide Yerleşimi-Plan ve Kesit	193
Şekil 5.42	Bayezid Hamamı sıcaklık ve ılıklik bölümleri-plan ve kesit (M.N. Haskan)	194
Şekil 5.43	Mahmutpaşa Hamamı ılıklik bölümü ve örtü sistemi-plan ve kesit	195
Şekil 5.44	İshakpaşa Hamamı ılıklik bölümü halvet-plan ve kesit (E.H. Ayverdi).....	196
Şekil 5.45	Ayşekadın Hamamı halvetsiz sıcaklık-plan ve kesit	197
Şekil 5.46	Hacı Evhad Hamamı -plan ve kesit (A.S. Ünver)	198
Şekil 5.47	Çemberlitaş Hamamı -plan ve kesit (H. Glück)	199
Şekil 5.48	Cağaloğlu Hamamı -plan ve kesit (H. Glück).....	200
Şekil 5.49	Çardaklı Hamamı -plan ve kesit (H. Glück)	201
Şekil 5.50	Hocapaşa ve Havuzlu Hamamı yakın çevre ve kesitleri	202
Şekil 5.51	Sarıgazi Külliye Hamamı bölümleri ve kullanım durumu	204
Şekil 5.52	Tellak Ahmet Amca (72) ve Hürriyet Hamamı	205
Şekil 5.53	Altımermer Küçük Hamam'da babası ile ufaklığın hamam deneyimi	205
Şekil 5.54	Elena'nın Hamam Deneyimi, Vezneciler Hamamı.	206
Şekil 5.55	Türk Pavyonu (1867) ve İstanbul Bienali (2018)	206

ÇİZELGE LİSTESİ

	Sayfa
Çizelge 2.1	Yıkama ve temizlik sürecinde kullanılmış uygulama biçimleri..... 18
Çizelge 3.1	Hamamların mimari gelişim analizi..... 37
Çizelge 3.2	Kronoloji..... 41
Çizelge 3.3	Hamamların tipolojik sınıflandırılması (A.S. Ülgen) 57
Çizelge 3.4	Kullanım yerlerine göre hamamlar..... 76
Çizelge 4.1	İstanbul Hamamların sayısal değişim tablosu..... 84
Çizelge 4.2	İstanbul Hamamları tespit tablosu..... 90
Çizelge 4.3	Çardaklı (Küçük Aya Sofya) Hamamı 101
Çizelge 4.4	II. Bayezid (Patrona Halil, Hamam-ı Kebir) Hamamı 102
Çizelge 4.5	Haseki Sultan (Ayasofya) Hamamı 103
Çizelge 4.6	Edirnekapı Mihrimah Sultan (Merdivenli) Hamamı..... 104
Çizelge 4.7	Küçük Mustafa Paşa Hamamı 105
Çizelge 4.8	Şengül (Köşk) Hamamı 106
Çizelge 4.9	Samatya Ağa (Yakup Ağa) Hamamı..... 107
Çizelge 4.10	Cağaloğlu (Yeni) Hamamı..... 108
Çizelge 4.11	Çemberlitaş (Valide Sultan, Gül, III. Murad) Hamamı..... 109
Çizelge 4.12	Hoca Paşa (Sinan Paşa) Hamamı..... 110
Çizelge 4.13	Mahmud Paşa Hamamı..... 111
Çizelge 4.14	Kazlıçeşme (Haric-i Yedikule, Kazlı) Hamamı 112
Çizelge 4.15	Bakırköy (Şifa) Hamamı..... 113
Çizelge 4.16	Merkezefendi (Yenikapı, Yedikule Mevlevihane) Hamamı..... 114
Çizelge 4.17	Hacı Kadın (Manoğlu) Hamamı 115
Çizelge 4.18	Hacı Evhad (Evhaddin) Hamamı..... 116
Çizelge 4.19	Sümbül Efendi (Koca Mustafa Paşa) Hamamı 117
Çizelge 4.20	Küçük (Çukurbostan) Hamamı 118
Çizelge 4.21	Safa (Topkapı, Ahmed Efendi) Hamamı 119
Çizelge 4.22	Haseki Bostan (Kadın) Hamamı..... 120
Çizelge 4.23	Davutpaşa İskelesi (Deniz, Küçük, Zırhçı) Hamamı 121
Çizelge 4.24	Sofular Hamamı 122
Çizelge 4.25	Horhor (Aksaray, Has Odabaşı) Hamamı 123
Çizelge 4.26	Acemoğlu (Meydan) Hamamı..... 124
Çizelge 4.27	Vezneciler (Merdivenli) Hamamı 125
Çizelge 4.28	Havuzlu (Musalla) Hamamı..... 126
Çizelge 4.29	Nişancı Paşa (Nişanca) Hamamı..... 127
Çizelge 4.30	Gedik Paşa Hamamı 128

Çizelge 4.31	Kadırga (Alaca, Yahya Paşa) Hamamı.....	129
Çizelge 4.32	Şifa (Hekimbaşı Ömer Efendi) Hamamı	130
Çizelge 4.33	Arasta (Sipahiler, Sultan Ahmet Külliyesi) Hamamı.....	131
Çizelge 4.34	Akbıyık Hamamı	132
Çizelge 4.35	İshak Paşa (Ahırkapı) Hamamı	133
Çizelge 4.36	Acı (Sultanahmet, Park) Hamam.....	134
Çizelge 4.37	Örücüler (Sirt, Mercan) Hamamı	135
Çizelge 4.38	Dökmeciler (Süleymaniye) Hamamı	136
Çizelge 4.39	Tahtakale Hamamı	137
Çizelge 4.40	Ayşe Kadın Hamamı	138
Çizelge 4.41	Çinili (Barbaros Hayreddin Paşa, Tezgahçılar) Hamamı.....	139
Çizelge 4.42	Hacı Kadın (Hızır Bey) Hamamı	140
Çizelge 4.43	Küçük Pazar (Rum Mehmet Paşa) Hamamı	141
Çizelge 4.44	Haydar Paşa (Çukur) Hamamı	142
Çizelge 4.45	Havuzlu (Valide Sultan, Gül Cami, Ayakapı) Hamamı	143
Çizelge 4.46	Mehmed Ağa Hamamı	144
Çizelge 4.47	Tahta Minare Hamamı	145
Çizelge 4.48	Sultan (Paşa) Hamamı.....	146
Çizelge 4.49	Balat (Çavuş, Çavuşbaşı, Osman Efendi) Hamamı	147
Çizelge 4.50	Arabacılar (Yatağan, Çingene) Hamamı	148
Çizelge 4.51	Çömlekçiler (Dere, Akarçeşme) Hamamı.....	149
Çizelge 4.52	Eyüp Türbe (Eyüp Sultan Cami, Fatih S. Mehmet) Hamamı	150
Çizelge 4.53	Zincirlikuyu Hamamı	151
Çizelge 4.54	Hançerli Sultan (Hançerli) Hamamı	152
Çizelge 4.55	Eski-Yeni (Bali) Hamam	153
Çizelge 4.56	İbrahim Paşa (Acımusluk) Hamamı.....	154

BİR KÜLTÜREL VARLIK OLARAK HAMAMLAR VE İSTANBUL HAMAMLARI ÜZERİNE HARİTALAMA ÇALIŞMASI

Muhammet Ali HEYİK

Mimarlık Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Yasemen SAY ÖZER

Yıkanma fonksiyonunun yanı sıra sosyal ve kültürel işlevler üstlenmiş derin köklere sahip hamamlar biçimlenişleri, kentsel doku ve sosyal yaşantı içerisindeki yerleri ile toplumsal belleğin önemli bir parçası olarak tanımlanabilir. Anadolu'nun tarihi coğrafyasında antik kentlerin sahip olduğu ve halen kullanılan geleneksel hamamların varlığı, bu kültürün kavramsal anlatımlarının ötesinde mimari özellikleri, doğal, sosyal ve yapısal çevre ilişkileriyle gelişim süreçlerinin analizlerini gerektirmektedir. Günümüz küreselleşen dünyasında yıkanma kültürünün sosyal anlamda sahip olduğu çağrışımlardan uzaklaşarak fiziksel ve pratik bir unsura dönüşmesi ile hamamlar kullanım değerlerini yitirerek tahribata uğramışlardır. Bu kapsamda Roma, Bizans ve Türk toplumlarının hayatlarında anlamlı bir yere sahip olan İstanbul hamamları belge ve tespitleriyle hamam kültürünün korunması, temsil ve sürdürülebilirliği doğrultusunda incelenmiştir. Bu doğrultuda hazırlanan tez beş bölümden oluşmaktadır.

İlk bölümünde araştırmaya temel oluşturan ve kapsamını belirleyen öncül çalışmalar incelenmiştir. Güncel literatür taramasının yanında amaç ve hipotezler belirtilerek kullanılan yöntem üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde antik dönem itibarıyla yıkanma kültürü ve kökenleri tinsel, fizyolojik, sosyal bileşenleriyle irdelenmiştir. Burada suya bağlı gelişen yerleşim kararları ve yaşam biçimi, farklı ritüel ve ihtiyaçlar doğrultusunda gelişen alışkanlık ve kültürel ifade biçimlerine yer verilmiştir. Araştırmanın temel hipotezinde yer alan yıkanma eyleminin sosyal boyutta gelişimi ve kültürel sürekliliği ifade edilmiştir.

Üçüncü bölümde yıkanma kültürünün yapısal bir boyut kazanmasında ve bu ifade biçiminin gelişiminde rol alan etmenler incelenmiştir. Hamamların kentsel doku içerisindeki yerleri, mimari ve yapısal özellikleriyle tanımları yapılmıştır. Tarihsel süreçte kronolojik, bölgesel, tipolojik ve kullanım biçimlerine bağlı gelişimleri incelenmiştir. Antik dönem ve Türk hamamlarını kapsamı içine alan bölümde, sosyal ve fiziksel çevre ile etkileşimin ortaya çıkardığı farklı temsiller karşılaştırmalı biçimde irdelenmiştir. İlk bölümde anlatılan kültürel değerlerin somut ifadeleri olan bu ortak yapı geleneği, programlarının gerektirdiği temel şablonun ötesinde zaman içinde yere bağlı gelişen özgün mimari karakterleriyle dikkat çekmektedir.

Dördüncü bölümde çalışma kapsamı olarak belirlenen İstanbul hamamları, temel kaynakların yanı sıra hamam yoklama defterleri, yakıt giderleri, nüfus sayımı, divan kayıtları gibi farklı kaynaklar üzerinden taranarak kentin ilk yerleşim kararlarından günümüze incelenmiştir. Elde edilen grafik ve değişken verilerde etkin doğal ve beşerî unsurların ardından değerlendirme ölçütlerini içeren kapsamlı bir tespit tablosu oluşturulmuştur. Tabloda yer alan verilerin coğrafi bilgi sistemine entegrasyonu ile oluşturulan haritalar kent ölçeğinde bütün olarak değerlendirme ve durum tespiti yapılmasını sağlamıştır. Genel tespitlerin detaylandırılması, yakın çevre, değişim ve etkileşim analizleri için ise tarihi yarımada ve çeperlerini kapsayan kataloglar oluşturulmuştur. Tablo, harita ve kataloglarda yer alan tüm bu veriler fiziksel çevre ve mevcut kullanım durumları, farklı mimari temsil biçimleri ve sosyal etkileşim boyutları ile incelenmiştir. Dolayısıyla kentin topoğrafyası hamamlar üzerinden okunurken hamamlar zaman ve yer kavramlarının ötesinde öncül bölümlerde edinilen parametreler ile değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak, elde edilen veriler üzerinden çevresel ve toplumsal değişim faktörlerinin yaşayan birer organizma olarak hamamlar üzerine etkileri farklı araçlar ile değerlendirilmiştir. Konuya ilişkin çözüm önerileri oluşturulurken pratikte uygulanan genel fiziksel kararların ötesinde sosyo-kültürel bir bakış ve toplumsal katılımın hamam kültürünün sürdürülebilirliği üzerindeki etkisi araştırılmıştır.

Anahtar kelime: Hamam kültürü, İstanbul Hamamları, haritalama

BATHS AS CULTURAL VALUES AND MAPPING ON ISTANBUL BATHS

Muhammet Ali HEYİK

Department of Architecture

MSc. Thesis

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Yasemen SAY ÖZER

Apart from bathing function, the long-established Turkish Bathhouses (hamams) which bear social and cultural functions are an important part of social memory in cases of their configuration, urban texture and the part they take in social life. Beyond conceptual expressions of this culture, existence of still-used traditional hamams which lie in ancient cities of historical Anatolia necessitates analyzing their architectural features and their development process relationships between natural, social and built environment. In current globalizing world, the bathing culture grew away from connotations that it socially had and turned into a more practical and physical fact. Thus, the hamams lost their value of use and became destroyed. Hamams of Istanbul, which hold an important meaning for Roman, Byzantine and Turkish communities, have been studied in the direction of protection, representation and sustainability of hamam culture, with documents and determinations. The thesis which is laid out on these scopes consists of 5 parts.

In the first part, antecedent studies that provide the basis and determine the scope of our research are investigated. Contemporary literature sweeping, purpose and hypotheses are specified and the used method is addressed.

In the second part, bathing culture and origins of ancient era are studied within the scope of spiritual, physiological, and social components. Settlement decisions and life styles in connection with water, habits and cultural expression manners arising from different rituals and necessities are given place hereby. Social development and cultural continuity of bathing action that is the basis of the research are discoursed.

In the third part, factors that helped bathing culture gain a structural dimension and develop this explanandum are investigated. Positions of hamams in urban texture, architectural and constructional characteristics of hamams are defined. Their development in cases of chronological, regional, typological and improvement depending on usage types in historical process are studied. In the part that includes ancient era and Turkish baths, representations that arise from interactions of social and physical environment are probed comparatively. This shared structure tradition which is the concrete expressions of cultural values which are explained in the first part draws attention with its unique architectural characteristics that developed depending on the location over time beyond that time's necessitated basic template.

In the fourth part, hamams of Istanbul which is the study scope are studied from the very first settlement decisions until today, as well as its different sources such as fundamental resources, hamam attendance records, fuel expenses, council records are swept. Comprehensive identification table that includes evaluation criteria is created in accordance with the obtained graphical and variable data after natural and humane factors. The maps which are created by integrating the data on the table into geographical information system helped perform whole evaluation on city scale and make assessment. Catalogues which contain historical peninsula and its boundaries were created in order to detail the general determinations and to analyze immediate environment, alteration and interaction. All these data present in table, map and catalogues are studied within the scope of physical environment and current usage status, different architectural representation forms and social interaction extents. Therefore, while topography of the city can be seen through hamams, the hamams are evaluated based on the parameters gained in previous parts beyond time and place factors.

Consequently, effects of environmental and social variance factors on the living organism hamams are evaluated by different instruments through the gained data. While creating solution suggestions for subject matter, effects of sociocultural approach and social participation on sustainability of hamam culture beyond general physical decisions applied in practice are studied.

Keywords: Bath culture, Istanbul Baths, mapping

GİRİŞ

İstanbul Hamamlarının değişim, etkileşim ve kullanım bağlamında incelenmesi farklı kültürel katmanları ile kent; derin toplumsal bağları ile hamamların sentezini beraberinde gerektirmektedir. Dolayısıyla yıkanma eyleminin köken ve gelişim süreçleri ile kentin topoğrafyasının hamam merkezli okunması kapsamlı bir literatür taramasına dayanmaktadır. Giriş bölümünde yer verilen kaynaklar çalışmanın amacı doğrultusunda hipotezlerin sınanmasına imkân tanıyacak farklı perspektifler sağlamaktadır.

1.1 Literatür Özeti

Tinsel, fizyolojik ve sosyal boyutları ile temizlik ve yıkanma kültürünün bir ifadesi; tarihsel süreç içerisinde geniş bir coğrafya ve zaman diliminde sürekli bir gelişimin ürünü olarak hamamlar bağlı bulundukları program ile birlikte kronolojik, bölgesel, tipolojik ve kullanım biçimlerine göre farklılaşmaktadır. İlgili çalışmaların geneli antik dönem ve yakın tarihle ilişkilendirilmekte, arkeoloji, sanat tarihi, mimarlık gibi disiplinlerin araştırma konuları arasında yer almaktadır. Antik dönem hamamları hakkında veriler Cicero'nun mektupları ya da arkeolojik kazıların yanı sıra A.Palladio'nun Trajan Hamamları'nı hassas bir ölçümle belgelediği 16.yy'a kadar uzanmaktadır [1], [2]. D. Krencker'in 1929 yılına tarihlenen çalışması günümüz araştırmalarına temel oluştururken; J. Delaine, I. Nielsen, Farrington, F. Yegül gibi araştırmacılar farklı kapsam, yaklaşım ve yöntemler ile konuyu ele almışlardır [3], [4]. Anadolu'daki antik Yunan ve Roma dönemi hamamları bu araştırmalar için hamam kültürü ve mimarisinin değerlendirilmesinde önemli bir yere sahiptir.

Anadolu'nun zengin kültürel katmanları içerisinde sentezlenen Türk hamamlarının geçmişi ile ilgili veri bankasının oluşturulmasında ilk çalışmaları, "Die Bader Konstantinopels" çalışmasıyla H. Glück (1921) ve "Turkische Bader" adlı çalışmasında 16.yy hamamlarına genel hatlarıyla değinen K. Klinghardt (1927) yürütmüşlerdir [5], [6]. Hamamların antik dönem itibariyle önemli bir yere sahip olduğu ve ciddi sayılara ulaştığı İstanbul'un tarihsel topografyası üzerinde gerçekleşen radikal müdahaleler, aşırı göç ve beraberindeki kontrolsüz iskân faaliyetleri, plansız sanayi ve altyapı hizmetleri kentsel ölçekte durumu kötüye götürürken küreselleşmenin getirdiği birtakım dinamikler tarihi-kültürel değerlerin terk edilmesi ve tahribatına yol açmıştır [7]. Bu bağlamda, tarihsel sürekliliği ve kültürel birikimi ile hamamlar; toplumun geçmişiyle bağ kurmasını sağlarken sosyo-kültürel değerlerin yaşatılmasına ve kimliğin korunmasına dikkat çekmektedir.

İstanbul tarihi topografyası içinde yoğunlaşan Türk hamamları üzerine; devlet harcama kalemleri, nüfus sayımları, seyahatnameler, hamam yoklama defterleri, su ve yakıt giderlerine ilişkin kayıtlar, vakfiye, yazışma ve inşa-tamir-bakım harcamaları, divan kayıtları, gezginlerin anlatılarında ve anonim eserlerin taşıdığı gelenek ve çağrışımlar gibi birçok kaynağın veri sağladığı görülmektedir. Kaynakların bu denli çeşitlenmesi hamamların sosyal hayattaki kapsamlı etkinliğini ve sağlıklı bir veri bankasının eksikliğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla kaynakların değerlendirilmesi ve önceliklerinin belirlenmesinde yerli-yabancı, monolitik-kapsamlı, doğrudan-dolaylı, tarihi-güncel ya da kullandığı yöntem ve bağlamına göre bir sistem izlenmiştir. Yerli bir seyyah olarak Evliya Çelebi 17.yy'da hamamları farklı grupların, bulunduğu semtin ya da banisinin özelliklerine uygun kullanımlara yakıştırırken, Lady Montegue gibi batılı seyyahların mektup, resim ve anılarında hamamların mistik dünyası ve özellikle yıkanma ritüelleri farklı üsluplarda geçmektedir. Hamam yoklama defterleri, çalışanlara ilişkin tutulan kayıtlar ile doğrudan sayısal veriler sağlarken, K. Çeçen'in su yolları haritasında hamamlar dolaylı biçimde gösterilmektedir. Monolitik incelemelerde yapı ve yakın çevresi ile ilgili detaylı araştırmalar; bölgesel ya da kronolojik çalışmalarda ise kapsamlı katalog ve tespitlerin yer aldığı görülür. Akademik anlamda K.A. Aru'nun 1949 yılında "Türk Hamamları Etüdü" Doçentlik Tezi [8] ile başlattığı girişimi A.S. Ülgen, S. Eyice, A.S. Ünver gibi araştırmacılar takip etmiştir. Özellikle S. Eyice'nin Türk

hamamlarını sıcaklık tiplerine göre sınıflandırması birçok araştırmaya temel oluşturmuştur. Y. Önge ise eksikliğini hissettiği 12 ve 13. yy erken dönem hamamları üzerinden Anadolu'nun farklı yörelerindeki örnekleri içeren bir arşiv düzenlemiştir [9].

Akademik ve serbest çalışmalar dönemin nabzını ölçerken hamamların tarihsel gelişim ve yönünü saptamamızı mümkün kılmaktadır. N. Ergin'in 1752 yılına ilişkin verilerle İstanbul Hamamları ve çalışanlarıyla ilgili araştırmasında 177 hamamın adı geçmektedir. 1995 yılında M.N. Haskan kitabında 237 hamamı incelerken bunların 60'ının faal olduğunu belirtmektedir. 2001 yılında, Wolfgang Müller-Wiener İstanbul için Osmanlı döneminde inşa edilmiş 78 hamamı haritada işaretleyerek dönemlerine göre gruplandırmıştır. Benzer tespitler ile masal, şiir, resim, tiyatro ve efsanelere kadar uzanan farklı kaynak türlerine hamam kültürünün incelendiği bölümlerde yer verilmiştir.

1.2 Tezin Amacı

Antik Hamam kuruluşlarının ardılı niteliğindeki Türk Hamamlarının fiziksel ve sosyal sürdürülebilirliklerini büyük oranda yitirdikleri görülmektedir. Geleneksel hamam kültüründen farklı olarak özgün bağamlarını kaybeden bu kuruluşların kullanımı azalmış, çevresel ve yapısal ölçekte değişimlerle farklı işlevlere dönüştürülmüş ya da atıl halde terk edilmiştir. Toplumsal yapının da değişimine paralel biçimde gerçekleşen bu dönüşümleri sanatsal faaliyetler ve müze, sergi alanları olarak kullanımları, turizm ya da ticari odaklı dönüşümler olarak göstermek mümkündür. Değişen koşullarda ayakta kalabilen az sayıda örneğin dışındaki hamamların bu tür dönüşümler geçirmesi bazen günümüze ulaşmalarını sağlamıştır. Bunun yanında, kentsel doku içerisinde hamam yapılarının farklı değişimlerle karşılaşması çeşitli tepkimelere yol açmaktadır. Bu durumda, çevresinden soyutlanması ya da yoğun yapılaşma içerisinde kaybolması, hatta kısmen yok edilerek, eklemlenerek, genişletilerek yeni koşullara uyumları söz konusudur. Beyazıt, Davutpaşa, Ortaköy ve Küçük Mustafa Paşa Hamamları kültürel odaklı; Üsküdar Sinan, Ayakapı, Mahmutpaşa, Tahtakale Hamamları ise ticari odaklı dönüşümler geçirmiştir. Kılıç Ali Paşa, Hürrem Sultan, Cağaloğlu, Süleymaniye, Çemberlitaş Hamamı turizm odaklı gelişim gösteren ve yıkanma kültürünün nostaljik bir hava içinde devam ettiği örnekler arasındadır. Diğer taraftan halen mahalle hamamı

olarak kullanılan hamamlar da varlığını sürdürmektedir. Bu doğrultuda, Türk hamam kültürünün yaşatılmasının günümüz şartları, değişen bağlam ve toplumsal yapı içerisinde çok yönlü bir kavram halini aldığı söylenebilir.

İstanbul hamamları sayısal ve kültürel değerlerinin yanı sıra tarihsel sürekliliği, farklı dönemsel özellikleri ve mimarisi, kentsel ve yapısal ölçekte geçirdiği değişimlerle araştırma kapsamı olarak belirlenmiştir. Çalışmanın temel amacı hamamların tarihsel bir süreklilik içinde kentsel ölçekte değişim, etkileşim ve kullanım bağlamlarında incelenmesidir. Bu çerçevede yürütülen çalışmada temel amaç birtakım alt başlıklara indirgenerek ifade edilmiştir.

- Temizlik ve yıkanma kültürünün mekânsal bir ifade kazanarak hamamların oluşmasındaki tinsel, fizyolojik ve sosyal bileşenlerin analizi,
- Sürekli bir gelişimin halkası olarak hamamların mimari gelişim süreçlerinin kronolojik, bölgesel, tipolojik ve kullanım biçimlerine göre değerlendirilmesi,
- Araştırma kapsamı olarak belirlenen hamamların temel ve yan kaynaklar ile İstanbul'un kentsel topografyasındaki gelişiminin izlenmesi,
- GIS araçlarının da yardımıyla geçmiş taramaları ve mevcut durumları belirlenen hamamlara ilişkin verilerin haritalama metodu ile aktarımı ve kent ölçeğinde bir bütün olarak değerlendirilmeleri,
- Harita üzerinden yapılan genel tespitlerin kataloglar halinde hamam ve yakın çevresi ile analiz edilmesi,
- Hamamların günümüz koşullarında plan-kesit çakıştırmaları, 3D görüntüleme ve yazıcı, mimarlık öğrencileriyle yürütülen çalıştay gibi farklı araç ve ortamlarda temsillerinin oluşturulması,
- Yakın çevresi ile birlikte hamamların restorasyon süreçleri ve kullanımlarında karşılaşılan temel başlıkların belirlenerek harita ve kataloglar yardımıyla analizlerinin yapılması amaçlanmaktadır.

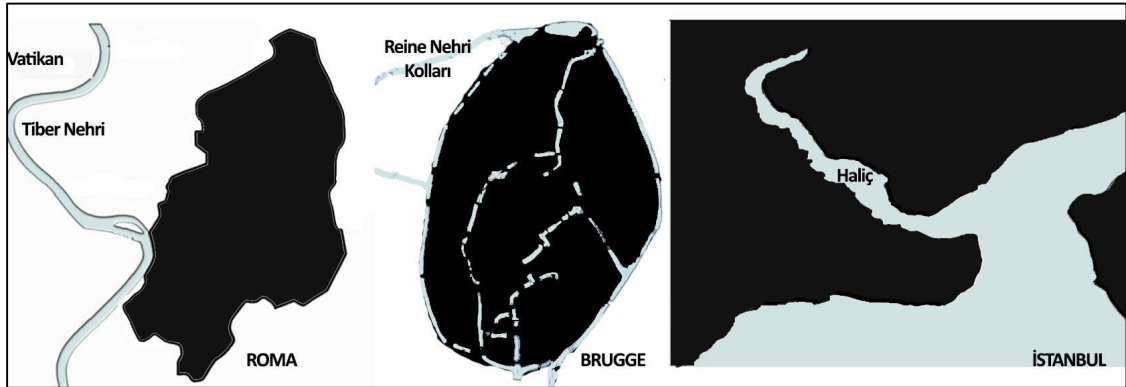
1.3 Hipotez

Hamamların da içinde yer aldığı tarihsel çevrede gerçekleşen koruma ve restorasyon yaklaşımlarına ilişkin gelişmeler, sivil toplum kuruluşlarının hassasiyeti ve etkinliği ile önemli adımların atılmasını sağlamıştır. Geliştirilen bu yaklaşımların fiziksel ve sosyal boyutlarıyla sürdürülebilir olması ise öncelikle kapsamlı biçimde incelenen İstanbul hamamlarının sahip olduğu sosyal, kültürel ve mimari değerlerinin anlaşılmasına bağlıdır. Dolayısıyla, koruma ya da ekonomik kaygılar üzerine yapılan işlev değişiklikleri ve restorasyon uygulamaları için değerlendirme ölçütlerinin belirlenmesi gerekmektedir. Restorasyona ihtiyaç duyulan yapı ya da bölümler için yapılması gereken fiziki müdahaleler incelenen birçok araştırmanın ortak kaygısını oluşturmaktadır. Fakat kamu yararının ve toplumsal belleğin gözetilmesi gereken bu kurumların restorasyonlarında rant kaygılarının ön planda olması fiziki restorasyonun yanında sosyal-toplumsal restorasyonun da yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu durum restorasyonu biten birçok hamamın kiralık bir mülk olarak değerlendirilmesi ve çevresel, sosyal verilerin göz ardı edilmesiyle açıklanabilir. Bu kapsamda yapısal ve çevresel ölçekte gerçekleşen değişimlerin hamam kültürünün sürdürülebilmesi kapsamında değerlendirilmesi ve salt fiziksel onarımların yetersiz kaldığı hipotezi öne sürülmektedir. Temel kaygısı hamam kültürünün ve buna bağlı gelişen fiziksel varlığının korunması olan bu çalışmada, İstanbul hamamlarının bir bütün halinde değerlendirilerek hamamların özgün işlevlerinin sürdürülebilirlikleri, farklı kullanımlarının sağlıklı dönüşüm ve ilkelerle sağlanabileceği ve kültürün yaşatılması için farklı yöntemlerin gerektiği hipotezleri tarihsel araştırma, örnek olay ve korelasyonel analizler ile sınanmaktadır.

Bu bağlamda, tümdengelim yöntemiyle konu İstanbul tarihsel topografya ve kültürel katmanları bütününden hamam bileşenlerine indirgenmiş, çalışmada temel araç ve metot olarak da hamam kültürü ile ilgili kapsamlı literatür araştırması, eski haritalar ile yeni verilerin karşılaştırılması, çalıştay gibi temsil biçimleri, görüşmeler ve saha çalışmalarında toplanan veriler kullanılmıştır.

YIKANMA KÜLTÜRÜ VE KÖKENLERİ

Uygarlıkların ortaya çıkmasındaki temel etmenler arasında yer alan su¹; bereketin, tanrısallığın, saflık ve arınmışlığın ifadesi olarak göç rotalarının ve daha sonra da yerleşim yerlerinin belirlenmesinde etkili olmuştur [10]. Kentlere bakıldığında, su ile farklı biçimlerde ilişkilerin kurulduğu görülmektedir. Nil boyunca uzanan lineer bir yerleşim, Roma kentinin Tiber nehri kıyısındaki gelişimi, Brugge'un nehirle sınırlanan çeperleri, İstanbul'un Boğaz ve Haliç'in kesişiminde suyla kurduğu güçlü bağ ve Venedik gibi su ile bütünleşik yerleşimler bu farklı etkileşimlerin bir kısmını ifade etmektedir. Plato Akdeniz kıyılarındaki Antik Yunan kentlerini "kurbağalar gibi göletin etrafında oturuyoruz" diye tasvir etmiştir [11].

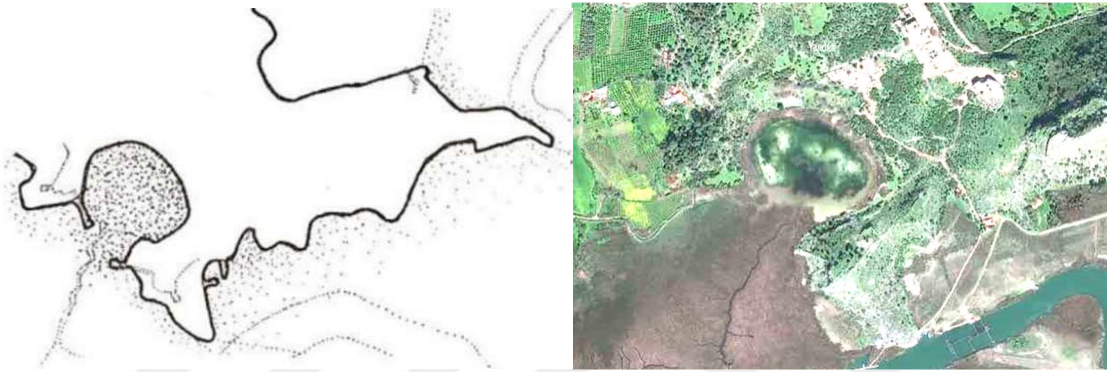

Şekil 2.1 Kentlerin yerleşiminde su ile kurulan ilişki; Roma, Brugge ve İstanbul [12]

¹ Yunan filozofu Pindar ve Thales suyun dört element içerisinde en önemlisi olduğunu söylemektedir.

Dünya üzerinde yerleşim alanlarının dağılımına bakıldığında, Antik mısırdaki Nil, Mezopotamya için Fırat ve Dicle çevresindeki yerleşimlerde su kaynaklarının etkisi görülebilmektedir. Detaylı bilgi ve görsel için Charles Gates'in Antik Kentler kitabından yararlanılabilir.

Dolayısıyla, Antik çağ Yunan kentlerine baktığımızda ise Akdeniz havzasında kıyıları verimli biçimde kullanan bir medeniyetle karşılaşmaktadır. Kaunos¹ Antik kenti yerleşim kararları ve suyla kurduğu güçlü ilişki açısından bahsedilen faktörleri somutlaştırmak için çok sayıda örnekten sadece biridir. “Köyceğiz gölünü Akdeniz’e bağlayan Dalyan Çayı’nın batı kıyısında ...” ifadeleri ile başlayan kentin coğrafi tanımı durumu özetler niteliktedir. Doğal liman çevresindeki topografik rölyeflerde oluşturulmuş teraslar üzerine kurulan yerleşim, uzun yıllar bu yerleşim kararları altında suyu; ticaret, tarım, ulaşım, üretim, savunma ve cazibe merkezi olarak kullanmış fakat kıyı çizgisinin² ve limanın bozulmasıyla kent zayıflayarak terk edilmiştir [13].

Şekil 2.2 Kaunos Antik Kenti kıyı çizgisinin değişimi [14]

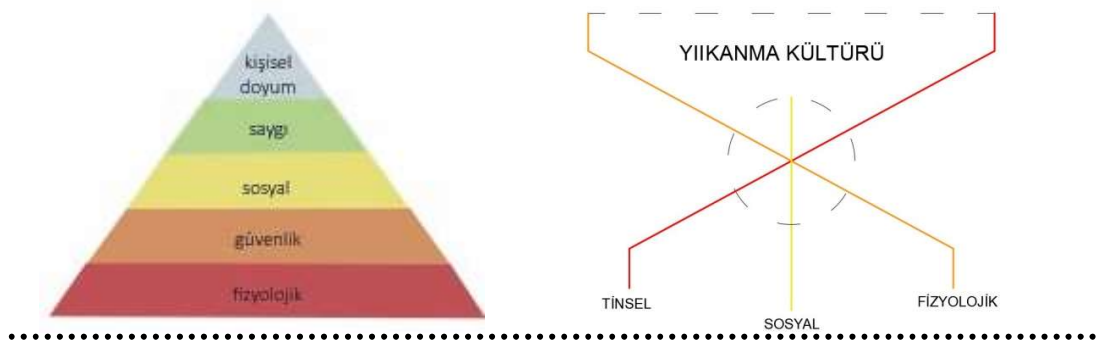
İlk zamanlarda saygı ve korkunun yer aldığı bir kült ve temel yaşam bileşeni olarak su³; yerleşim için verimli bir saha sunarak suyun kullanım alanlarının genişlemesini sağlarken yıkanma kültürünün gelişmesi için zemin oluşturmuştur [15], [16]. Su odaklı gelişen yıkanma kavramının kültürel boyutta incelenmesi öncelikle kavram olarak kültürün tanımlanmasını gerektirir. A. Kroeber ve C. Kluckhohn’un kültür kavramının özellikleri, evrimi, tanımı ve bileşenleri üzerine 1952 tarihli araştırmasında kültüre dair çok sayıda anlam yüklendiği görülmektedir [17]. B. Güvenç’in kültürün özelliklerini sıraladığı

¹ 1966 yılında Baki Öğün tarafından sistemli kazıların başladığı Karya ile Likya sınırında yer alan Kaunos antik kenti, kıyı ile bütünleşik konumu, topoğrafyası, yapısal ve kültürel değerleriyle önemli bir ören yeridir.

² Örnek olarak bir kıyı kentinin verilmesi, kıyının su ve karanın fiziksel etkileşim noktaları olarak, su ile ilişkinin net biçimde hissedilebildiği kesitler olmasından kaynaklıdır.

³ Su, ağaç, demir ve ateş unsurlarını 4 mevsimle eşleştiren ve buna göre uygun renkler tayin eden eski Türkler, suyu koruk(tabu) olarak kış mevsiminin rengi olan kara ile eşleştirilmiştir [15]. Yer-su inanışının bileşeni olarak su kültü, Türklerin tabiat kültleri içerisinde analık vasfını ve din ile birlikte devlet anlayışının da parçası olarak vatan anlamını taşımaktadır [16]

maddeler ve R. Thurnwald'ın tanımı üzerinden kültür; toplumsal değer, tutum, gelenek, ifade biçimleri, kurum ve örgütlerin oluşturduğu ortak bir bütünün devingen ve sürekliliği olarak ifade edilebilir [18], [19]. Bu bağlamda, yerleşim ölçeğinde su kaynaklarının yıkanma kültürünün oluşumdaki etkileri gözlemlenebilirken, genel tanımıyla su kültüründen beslenen yıkanma kavramı; tarihsel süreç içerisinde toplumun kültürel ve teknik açıdan ifade biçimlerinin yer aldığı değerleri içermektedir. Yıkanma kültürü çerçevesi içerisinde tanımlanabilen bu değerler bütünü, antik çağlardan günümüze farklı boyutlarda evrilerek aktarılmıştır [20]. Bu doğrultuda, “yıkanma” kavramının kültürel boyutta incelenmesinde, suyun ilkel tekniklerle kullanımından yıkanma kültürü ile kurduğu sıkı ilişkinin sentezine kadar geçen süreç; köken itibarıyla oluşumunda etkili olan bileşenler ele alınmaktadır. Farklı coğrafya ve dönemlerde; sağlık, iklim, inanç, fizyolojik ve sosyal gereksinimler doğrultusunda geliştirilen yıkanma kültürünün temel bileşenleri olarak, Maslow'un ihtiyaçlar piramidiyle¹ açıkladığı gibi temeli fizyolojik gereksinimlerden sosyal ihtiyaçlara uzanan bir alan taranabilir [21]. K. Pluta da fizyolojik ihtiyaçların, yakın ilişkilerin ve estetik ihtiyaçların önemi vurgulamıştır [22]. Araştırmaların genelinde, yıkanma için temel bileşenler, dinsel, sosyal ve ölüme ilişkin arınma ile kişisel hijyen ve huzur olarak ifade edilmektedir [23]. Araştırma metodolojisi gereği, kavramların pratik ve ilişkisel bir yaklaşımla ele alınması ve sosyal boyutun ön plana çıkarılması için yıkanma kültürü tinsel, fizyolojik ve sosyal başlıkları altında incelenmiştir.

Şekil 2.3 İhtiyaçlar hiyerarşisi (A. Maslow) ve yıkanma kültürü temel bileşenleri

¹ Maslow ihtiyaçlar piramidi ile insanların farklı kişisel ihtiyaçlarını belirleyen ve belli bir koşullu düzen içerisinde geliştiğini savunan hipotez öne sürmüştür. Yıkanma konusunda belirlenen bileşenler ile Maslow'un şeması nitelik açısından benzer bir dizilim gösterirken koşullu, ardışık bir ilerlemeden bahsedilemez.

Terminolojik açıdan yıkanma kültürünün içeriğine dair birçok bilgiye ulaşılabildiği gibi bazı terimlerin farklı yerlerde kullanımları karmaşaya sebep olabilmektedir [20]. Bu doğrultuda, araştırma başlıklarını ele almadan önce, genel hatlarıyla terminolojiyi tanımlamak ve bağlantıların tespitiyle kavramların arkasındaki biçim, sosyal yapı, işlev gibi özellikler hakkında açıklamalara yer vermek gerekmektedir.

Yunan mitolojisinde, tıp tanrısı Asklepios'tan türeyen tapınak ve sağlık merkezi işlevi gören Asklepion'ların yanında, tanrıça "Hygieia" isminden türeyen "hijyen" kavramının yıkanma kültürünün oluşumunda etkili olması ilk uygarlıkların temizlik ve yıkanma kültürlerinin temelindeki tanrısal güdülerini göstermektedir. Yunanca "çıplak" anlamına gelen "gymnos"dan türeyen Gymnasium yıkanma kültürünün gelişiminde etkili eğitsel ve sosyal merkez olarak kabul edilir [24]. Gymnasiumun çekirdeği olan güreş alanı "palaistra" ise Latince güreş anlamına gelen "pale" kelimesinden türemiştir¹. Kültürel etkileşim ve kavramsal aktarıma örnek olarak, Latince "havuz" anlamına gelen Roma hamamlarındaki piscina'nın, fiziksel varlığını kaybetmesine rağmen Türk hamamlarında "fiskiyyah" olarak varlığını hissettirmesi gösterilebilir.

Arapça kökenli "Hamam" kelimesinin Türkçe'deki karşılığı "Munçak"tır. "Çimemek", "Yunak" gibi kelimeler özellikle Karadeniz kırsalında, bazı yörelerde ise "sıcak", "ısıdam" kelimeleri kullanılmaktadır [25]. Kelimelerin kökenine inildiğinde Türklerdeki yıkanma kültürünün gelişiminin erken evrelerine ait bilgiler sunmaktadır². Araştırma suyun kutsanarak "koruk" olarak nitelendirildiği şamanizme kadar ilerletilebilir.

¹ Palestra ile bütünleşebilen küçük boyutlu özel ya da genel hamamlara verilen balneum isminin "virile" ve "muliebre" yani erkek ve kadın ile birlikte kullanımı bu mekânların cinsiyet farkına göre ayrılabilirliğini gösterir. Diğer bir örnek olarak Roma dönemi anıtsal hamam yapılarına verilen thermae kelimesinin hiemales ve aestivae yani kış ve yaz ile birlikte kullanımı verilebilir [24], [25].

² Örneğin; "çimemek" kelimesinin kökeni çömmek fiilidir, kelime Uygur Türkçesinde çomak ve Divan-ı Lügat-it-Türk'te "çömmek", "suya batmak, dalmak" anlamına gelir. Çömmek fiili de buradan türetilmiştir [26].

2.1 Tinsel Arınma Biçimi Olarak Yıkanma

Kramer'in Sümerlerin inançlarına dair yaradılış ve evrenle ilgili çalışmalarında tanrıların su ve yıkanma üzerine diyalogları, özellikle de su tanrısı Enki¹ sıklıkla geçmektedir [27]. Bunun yanında, Hitit tabletleri ve yerleşim kalıntıları somut verilere ulaşmak mümkündür. İlkel toplumlarda dogmatik temeller üzerine kurulmuş temizlik alışkanlığının, "1000 tanrılı halk" olarak isim kazanmış Hititler² için de tanrısal bir eylem olarak geliştiği görülmektedir³. Yazılı metinlerinde 174 bayram ve çok sayıda tanrının yer almasının yanında temizlik kavramının sosyal hayattaki yerinin sıkça geçmesi⁴ bunu doğrular niteliktedir [25], [28].

Erken dönemlerde doğal su kaynakları çevresine yerleşen birçok medeniyet, yaşamlarında hayati öneme sahip Fırat, Nil, Ganj gibi nehir ve kollarını kutsal kabul etmişlerdir⁵ [29]. Firavun kızının Eski Mısırlılar⁶ için kutsal olan Nil Nehri'ne yıkanmaya gittiğinde bebek Musa'yı sazlar arasında bulduğu kitaplarda yer almaktadır [8],[25]. Mısır kraliçesi Kleopatra'nın Nil kıyısındaki hamamının kalıntıları görülebilirken [30], nehir kenarlarındaki Hinduların sabahları yıkandığı Ganj; Hindistan için kutsallığını halen korumaktadır. Bunun yanında birçok⁷ dinde⁸ temizlik ve yıkanma kutsal kitaplarda ve elçilerin öğretilerinde yer alır ve bazı durumlarda zorunlu olarak kabul

¹ Enki, Yunan mitolojisinde Poseidon gibi denizin, suyun efendisi olarak geçmektedir.

² Anadolu'da ilk siyasi birliği sağlayan Politeistik bir inanca sahip Hititler, su kültürüne ilişkin tinsel ağırlıklı birçok ritüele sahiptir.

³ Hititlerin tanrılarına minnet göstermek için yaptıkları ritüellerin temel şartı olan yıkanma, tapınakların ve sunakların temizliği, hastaların tedavisinde su temelinde gelişen büyümlü yöntemler ve tanrılarla özdeşleştirilen kralların huzuruna çıkmak için de gerekli görülmüştür [10].

⁴ Hitit çivi yazılarında temizlik, arılık, kutsallık suyu su kültürü ile ilişkili olarak sıkça geçmektedir [10].

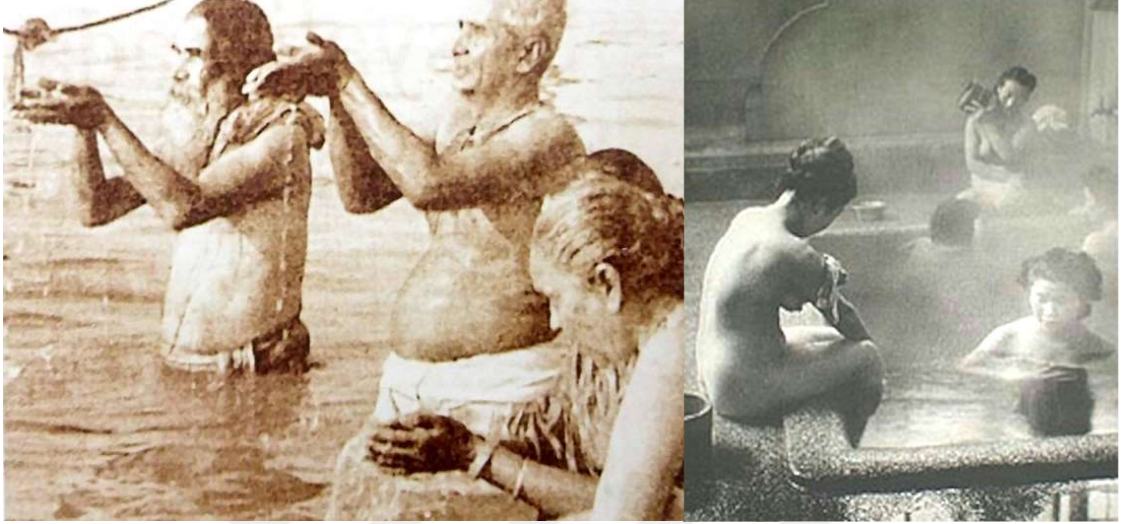
⁵ Suyun kutsallığını Herodot'un kaynaklarında bahsettiği Perslerin ırmağa duydukları büyük saygıda da görmek mümkündür [28]

⁶ Mısırlılar tanrı Isis'in huzuruna çıkmadan önce el ve ayaklarını yıkarken, din adamları sık sık yıkanırlandı [30].

⁷ Suyu yıkanmayı tinsel bir arınma aracı olarak gören inançlara Sihizm, Şintoizm, Taoizm de katılabilir.

⁸ Temiz ve kirli kavramları bu kavramlara ilişkin birikimler doğrultusunda tanım kazanır. Dolayısıyla bu tanımlar farklılıklar hatta zıtlıklar gösterebilir. Rasyonel birtakım referanslara bağlı olan fizyolojik anlamda temiz olma kavramında bu değişim çok fazla değişmezken, tinsel olarak temiz ve kirli kavramları ortak paydalara sahip olsalar da oldukça geniş ve farklı tanımları içermektedir. Örneğin, Yahudiliğin kutsal ilk 5 kitabı olan Torah da geçen temizlik (saflık) ve zıttı olan kirliliğin fiziksel ve ruhsal kaynağı vardır: temiz olmayan hayvanı yemek, doğum, vücut sıvılarını boşaltmak, cinsel günah ve ölü ile temas gibi [32].

edilir [31]. İranlıların kutsal kitabı Zandavesta ve Hintlilerin Darmaçastra temizliğin dinsel bir görev olduğunu gösteren ilk yazılı kaynaklardandır [32]. Talmud¹'a göre Yahudiler yıkanma yeri olmayan bir şehirde yaşayamazlar [33]. Shintoizm, Budizm gibi inanç felsefelerinde ise fiziksel sağlık ve ruhsal arınma² arasında ayrılmaz bir bağ olduğu ve farklı ritüellerin geliştirildiği görülmektedir [21] [31].

Şekil 2.4 Ganj Nehrinde yıkanarak ibadet [25], Japon sentosunda kadınlar [34]

Toplumsal yaşantı, yerleşim ve örgütlenmede belirleyici rol oynayan su, ilkel dönemlerden itibaren kutsal olarak addedilse de erken dönem toplumlarında, durgun suyun kullanıldığı havuz, küvet gibi donatılar ya da saray gibi özel yapılar içerisindeki basit su tesisatları dışında gelişkin yıkanma sistem ve geleneklerinin izlerine rastlanılmamaktadır³.

Küvetin Yahudilerin kullandığı mikve denilen dinsel yıkanma havuzlarında, ya da Latince de louttrion⁴ denilen lavaboların Helenlerden alınarak Hristiyanlıkta vaftiz teknesine dönüştürülmesi din ve inançların yıkanma kültüründeki etkisinin değişmesine

¹ Yahudilerin dini metinlerinin yer aldığı kutsal kabul edilen kaynak

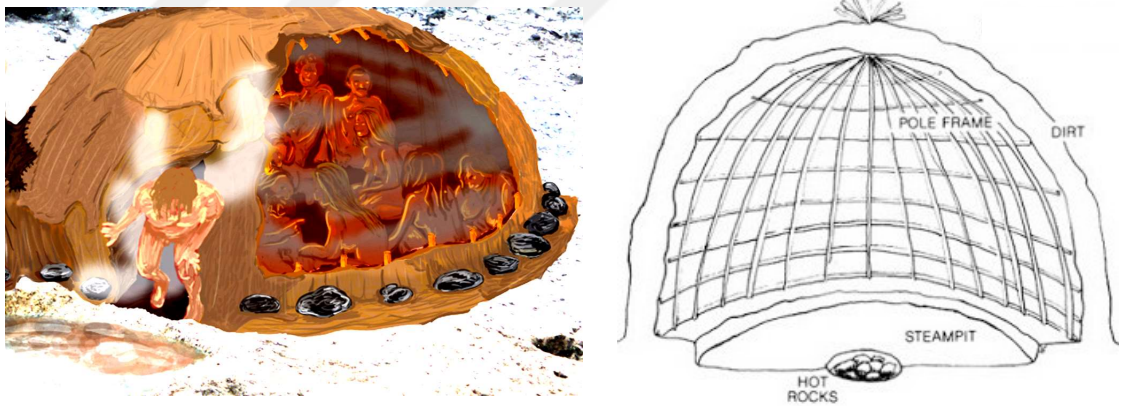
² Ruhsal anlamda temizlenmek sadece yıkanma eyleminin tinsel bir içgüdüyle yapılması anlamında değil manevi anlamda inançların uygun gördüğü davranışlarda bulunmayı ve ruhsal kirliliğin temizlenmesini kapsar [30].

³ Buradan yıkanma geleneğinin net olarak belirlenemese de teknik kabiliyetlerle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

⁴ Gymnasium'da spor yapan gençlerin vücutlarındaki toz ve yağı temizlemek için kullandığı genellikle soğuk sulu yıkanma odası [24].

karşın farklı ritüel ve araçlarla sürdürüldüğünü göstermektedir [32]. Sonuç olarak, inanç ve geleneklerin; su ve yıkanmanın sağladığı yararları gözeterek, yıkanmaya tanrısal bir anlam yükledikleri ve doğum, evlilik, yolculuk ve ölüm törenlerinde yıkanma ritüelinin ön plana çıktığı görülmektedir [25].

Tinsel kaynaklı bir gelişim olarak yıkanma¹ ritüelinin incelenmesinin, inanç felsefesi temelinde derinlemesine bir araştırma gerekliliği görülmektedir. Bu durum, basit ya da ilkel birtakım arınma biçimleri olarak algılanabilen fakat derin anlamların gizlendiği rituellerle açıklanabilir. Örneğin, Kızılderililerin² çadırlarında sıcak taş üzerine su serperek oluşturdukları buhar banyolarında farklı sembol ve anlamlar gizlenmiştir [35]. Ritüel sırasında, suyun buhara dönüşmesi yeniden doğumu ve değişimi sembolize ederken; koni şeklindeki çadırlar kalbi, yarı karanlık atmosfer toprak anayı, ter toprak anaya dönüşü, buharların dağılışı ise büyük ruhun evine yükselişini sembolize etmektedir. Bu bağlamda, kızgın taşların sayısı, hatta çadırın üstüne örtülen söğüt ağacının dahi anlamları ve fizyolojik açıdan sağlıkla ilgili işlevleri olduğu görülmektedir [36], [37].

Şekil 2.5 Kızılderili çadırlarındaki yıkanma ritüeli ve yıkanma düzeneği kesiti [38]

¹ Diğer bir örnek olarak Yahudilerin kullandığı mikvenin ritüel sırasında suyun taşmayacak ve minimum su miktarını alacak ölçülerdeki hacmi, havuzun yapımındaki malzemenin ve sağlanan suyun temizlik ve saflığına verilen titizlik gibi detaylar verilebilir [32].

² Amerikan kızılderililerinde şaman olmak için yapılan temel ritüellerden biri her gün yıkanmaktır [36]. Şaman eğitimini tamamladıktan sonra ise törenle ant içip su ile yıkanarak arınır ve bunu belli aralıklarla yapması zorunludur. Şaman Türkler ayinlerde Yenisey, Abakan, Kem, Tam gibi ırmak adlarını anarak, su iyesinin varlığına inanırlardı [37].

Türk kültürüne bakıldığında, kökeninin çadır içerisinde koz taşların buharına uzanan şaman geleneğine uzanmaktadır. Yer-su¹ kültünün bir parçası şeklinde süregelen su iyesinin² ve yıkanmanın kutsallığı devam etmiştir. Anadolu kültürleriyle etkileşim bu kültün farklı boyut ve formlarda sürdürülmesi ve geliştirilmesinde rol almıştır. Tinsel açıdan bakıldığında, hamamların genel anlamda şifa kaynağı olarak görülmesinin yanında, önemli kişi ya da olaylardan dolayı bazı kurnaların şifalı olarak kabul edildiği görülmektedir³. Birçok hamamda dua edilen, dilekler tutulan evliya kurnası bulunmaktadır⁴ [32].

Türklerin temizlik kültürü ve hamamlara verdiği önemin salt inanç kaynaklı yaklaşımın aksine, bunun ortamı hazırlayan değil destekleyen bir unsur olduğunu söylemek gerekmektedir. Temizlik ve hamam kültürünün benimsenmesinde ve geliştirilmesinde yerleştiği coğrafyanın öncül kültürel değerleri, coğrafi, tıbbi gereklilikler, iklimsel şartlar kendi milli kültürel değerlerinde var olan geleneksel kabuller ve kurallar gibi birçok faktör etkili olmalıdır⁵.

Çoğu araştırmanın aksine, F. Yegül konuya ilişkin rasyonel bir görüş belirttiği ileri sürülebilir. “Türk Hamamı’nın kökenleri kesintisiz gelişme zincirinin bir halkası olarak Bizans ve Roma Hamamları’na, hatta daha da eskilere giderek Anadolu’nun Bronz Çağ uygarlıklarına ve her şeyin başında toprağında doğan su sevgisine ve kültürüne dayanmaktadır” [39].

¹ Eski Türklerde su iyesine duyulan saygının derecesi, Cengiz yasasında suya işemenin idam cezası gerektirmesi ya da kirlenen eşya ve kapların suyla yıkanmaması gibi yer-su ilahı kaynaklı inanışlardan anlaşılabilir. Bu tür yasal uygulamaları Hititlerin suya verdiği değerde de görülebilir [42].

² Su iyesi; Türk mitolojisinde suyun koruyucu ruhudur. Dedekorkut hikâyelerinde “su hak yüzünü görmüştür” diye geçmektedir [43].

³ Bunlar özellikle bazı yatırırların çevresinde yer alan ve esrarengiz olayların geçtiği hamamlar için geçerli olmuştur; Süleymaniye’deki Dökmeciler hamamının sarılık hastalığına iyi gelmesi,

⁴ Halvet ve kurnaların şifalı olarak kabul edilmesinin yanında, hastalar için şifalı, utangaçlar için şeftali kurnaları ilginç aktarımlardır.

⁵ Emevilerin hamamlara rağbet etmesi dinen temiz olmayla ilişkilendirilse de birincil kaynaklarda, Emevi toplumunda hamamların dindışı bir yerde durduğu belirtilmiştir [44]. Türk hamamlarında ise özellikle kadınlar için Tanzimat sonrası hamamlara ve yıkanma ritüellerine katılımın arttığı görülmektedir [45].

2.2 Yıkanmanın Fizyolojik Evrimi

Tinsel kabullerin (din ve inançlar) yıkanma kültürüyle kurduğu ilişkinin yanı sıra, bireyin fizyolojik bir ihtiyacı olan temizlik toplumsal ölçekte yıkanma kültürünün gelişiminde doğrudan etkilidir¹. Bu bağlamda temizlik, suyun insan ve doğa ile ilişkisini takip edebileceğimiz temel pratikleri içerisinde yer alırken uygarlıkların sosyal ve fiziksel anlamda gelişimlerini yansıtmaktadır [40]. Temelinde zihinsel ve bedensel sağlığın korunmasını hedefleyen temizlik kavramının gelişimi, tarihsel süreç içerisinde farklı etmenlerle etkileşimi sonucunda gerçekleşen düşünsel değerler ve bunun uygulamalarıyla ifade edilmektedir [41].

Fiziksel anlamda yemek adabı, giysilere gösterilen özen, tapınaklarda ve özel günlerinde temizliğe dikkat eden Hititlerin kültürlerinde yıkanma, inanç güdümlü² gelişimin örneğidir [28]. Arkeolojik buluntular ve özellikle MÖ 440'lara tarihlenen bir "khous" üzerinde bebeğe tuvalet eğitiminin verildiğini gösteren resim Helen döneminde tuvalet anlayışının geliştiğini gösterir. Kullanılan lazımlıkların yanında mekân oluşumuna Atina halk tuvaletinin ortaya çıkması örnek gösterilebilir, fakat tuvaletin mimari boyutlarıyla gelişim ve yayılması gerçekleşmemiştir³ [42].

Tuvalet alışkanlığının yanında, rasyonel düşüncenin gelişimiyle artan temizliğin, kişisel ve çevresel bir konfor aracı olarak kullanılmasına Yunan Uygarlığı örnek verilebilir [30] [43]. Yunan kültüründe yıkanma kavramı salt inanç güdülerinden kurtulmasına rağmen pratik anlamda ilkel tekniklerle sınırlı⁴ kalmıştır. Bu süreçte yıkanma ve tuvalet ihtiyaçlarının özelleşmesi, su taşıma sistemlerinin gelişimi ile basit mekân ve donatıların

¹ "Tanrı'nın haberci melekleri olduklarını bilmedikleri üç misafiri konuk ederler. Hz. _brahim konuklarına ayaklarını yıkaması için su getirir." [47].

² Nil'i kullanan Mısırlılar da temelde dini arınmışlığın işareti olarak giyim ve vücut temizliklerine dikkat etmişlerdir.

³ Ev ya da kamusal ölçekte tuvaletlerin inşa edilmesi su ve atık sistemlerinin gelişimine bağlı olarak gelişmiştir. Bu yüzden stadion, gymnasium, tiyatro, kale gibi muhteşem yapılarda dahi tuvalet çözülememiştir [42].

⁴ Miken ve Minos medeniyetlerinin devamı olarak kendi dönemi içinde değerlendirildiğinde, yıkanma kültürünün de kapsayan temizlik konusunda kanalizasyon ve su sağlama sistemleriyle teknik anlamda önemli gelişmeler göstermiştir [44].

ortaya çıkması ile balnea¹, loutron ve latrinalar² temizlik ve hijyen mekanları olarak kullanılmıştır³ [28]. Geliştirilen araç ve tekniklerin yanında, Helenistik dönemin felsefi düşünme ve sorgulamaları temelinde gelişen bireyin özgürlüğü, beden temizliği ve hazzına olan ilgi, temizlik ve yıkanma kültürünün evriminde etkili olmuştur [39]. Eski yazılı kaynaklara bakıldığında, M.Ö. 850 yılında İzmir’de yaşadığı sanılan İonya’lı Homeros Yunan destanlarında, savaş sonrası yıkanan kahramanlardan bahsetmektedir [23], [25].

Roma döneminde temizlik ve yıkanma oldukça gelişkin bir hale gelmiştir⁴. Teknik anlamda, kent ölçeğinde su ve atık yönetimine ilişkin altyapılar, lazımlık⁵ olarak amphoralar⁶ yerine 20-30 kişilik kamusal latrinalar⁷ ve loutron gibi ilkel ve daha çok bireysel yıkanma biçimlerinin aksine devasa halk hamamları olan thermalar gelişimin

¹ Antik dönemde küçük boyutlu özel veya genel hamamlardır [24].

² Antik dönemde duvar boyunca seki üzerine düzenlenen tuvalet sistemidir.

Antik Yunanda yaygın olmadığı bilinen kapalı mekânda tuvalet ihtiyacının giderilmesi; Augustus döneminde su ve kanalizasyon sistemini ile kentleşme olgusunun gelişimiyle yaygınlaşmıştır.

İS 1. yy itibarıyla sayısı artan latrinaların 85 kişiye kadar yetecek büyüklükleri ve farklı biçimlenişleri bulunmaktadır [24].

³ Olynthos için gerçekleştirilen araştırmada genelin aksine Gymnasium kalıntılarında rastlanmazken, evlerde yer alan banyolar in situ bulunmuştur [45].

⁴ Roma dönemi öncesinde de kanalizasyon ve su dağıtımı için sistemler mevcuttur fakat Romalıların kullandığı ölçek ve teknik, özellikle su kemerlerinin kullanımı ve dağıtım şebekelerinin geliştirilmesiyle dönüm noktası olarak alınabilir.

Bu teknik şartların olgunlaşarak pratikte uygulanması uzun bir süreçtir. Romalıların çoğu suyu çeşmelerden taşıyarak sağlarken, evlerde kullanılan lazımlıkların sokakta oluşturduğu kirlilik için geniş çaplı sokak yıkama çalışmaları uygulanmıştır [44].

⁵ Roma döneminde de Yunanlılarda olduğu gibi lazımlıklar kullanılmaya devam etmiştir, fakat teknik anlamda geliştirilen altyapı sistemiyle tuvaletlerin inşası mümkün hale gelmiş ve çok sayıda kamusal latrineler kamusal yapılara entegre edilmiştir. Örneğin, İskoçları durdurmak için 120’de inşa edilen Hadrianus surunda tuvaletler yer almıştır [42].

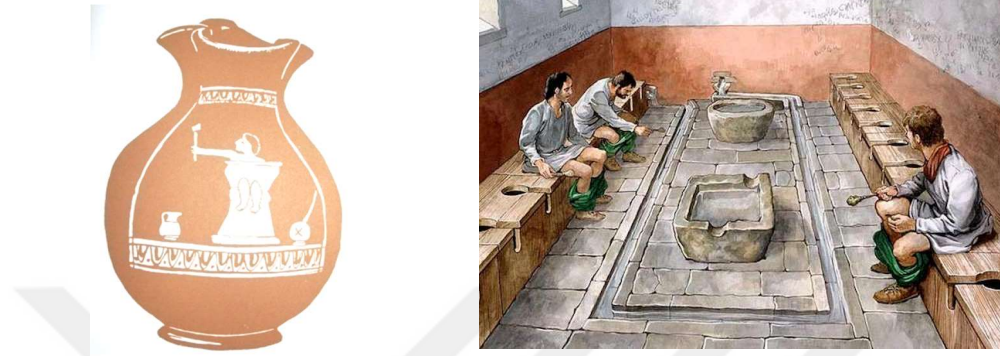
⁶ Bir çeşit Yunan çömleği olan Ampfora, kullanım ve biçim olarak farklı türlere sahip olmasının yanında genel tanımı itibarıyla yağ, şarap, diğer sıvıların alacak geometride 2 kulplu geniş depolama kabıdır [46].

⁷ İndus vadisinde bulunan tuvalet ve sistemlerine ilişkin kalıntılardan Roma dönemine kadar toplum içerisinde lüks ve özel alanlar olarak inşa edilen tuvaletlerin kamusal kullanım ve boyutlara ulaşması hijyen açısından önemli bir gelişmedir.

Kamusal latrinalar, Sardes Gymnasium’u, Timgad Güney Hamamı, Side Tiyatrosu, Atina agorası gibi farklı bağlam ve biçimlerde görülebilir.

Timgad Güney hamamına bakıldığında sokak ile hamamı bağlayan geçiş üzerinde eksedra tipinde oldukça büyük bir latrinaya rastlanır.

bireysel ve çevresel boyutlara ulaştığını gösterir [47]. 300'lerde Roma'da 140'dan fazla kamusal latrine bulunmaktadır [42]. Kamusal hamamlarla gelişimleri paralellik gösteren özel ev banyoların latrineler ile genellikle farklı odalarda çözülmesi hijyen açısından hassasiyeti, yıkanma ritüelleri ve sıklığı ise Romalıların sağlıklı bir vücuda ulaşma arzusunu göstermektedir [48] [49] [50].

Şekil 2.6 Bebeğe tuvalet eğitiminin tasviri [42], kamusal latrine kullanımı [51]

Teknik altyapıların süzgecinden bakıldığında, yıkanmanın fizyolojik (vücutla ilgili) deneyimleriyle diyalektik bir ilişki içerisinde olan çevresel temizlik kavramı ön plana çıkmaktadır. Su yönetimi, tuvalet, çöp ve atık su sistemleri bireysel ve çevresel temizliğin ortak konuları olarak belirlenebilir. Kanalizasyon sisteminin varlığı bilinen Hitit döneminde kenti yağmur sularının pislikten arındırdığından bahsedilirken, Strabon'un Smyrna'lılar (İzmir) bahsinde kentin caddelerinin yapımı sırasında mühendislerin kanal sistemini yapmadıkları için kentin kusurlu olduğunu belirtmesi temizlik kavramının çevresel boyutta açılımını göstermektedir [52]. Plinius'un imparator Traianus'a Amasra'da yer alan pis kokulu derenin kapatılması ile ilgili mektubu ise temizlikle ilgili merkezi iradenin varlığının kanıtıdır [28].

Halkın yıkanma alışkanlığının sağlık açısından öneminin kavramasında medikal pratiklerin etkisi büyüktür. Geleneksel tıbbın gelişiminde ve özellikle psikoterapi, hidroterapi, fizik tedavileri ile yıkanma ritüeli ve pratiklerini ilişkilendiren Asclepiades¹, Hippocrates², Celcus, Galenus gibi tıpçılar bu konuda önemli roller üstlenmişlerdir [23],

¹ Asclepiades'in takipçileri olan diğer tıpçılar da dinlenmeyi, diyeti, yıkanmayı ve Gymnasium'a gitmeyi tavsiye etmişlerdir[53].

² Suyun terapötik özelliğini tanımlayan Hippocrates, sıcak ve soğuk suyun kullanımını hastalıklara ve uygulama alanına göre ayırmıştır.

[28]. Yıkanmanın fizyolojik deneyimlerinin sağlık üzerine etkileri araştırıldığında, Antik dönem tıp merkezleri olan Asklepion’larda¹ da hastaların tedavisinde perhiz, masaj ve egzersizin yanında su ve çamur banyosu uygulandığı görülür² [28], [54]. İsmi sağlık tanrısı Asklepios’tan alan Asklepieion’lar ile doğal su tedavi merkezi olan kaplıca ve hamamların ilişkisi Osmanlı³ külliye kavramında, 19.yy. kışla ve hastanelerinde hamamlarla birlikteliğini devam etmiştir⁴.

F. Yegül antik dönem hamamlarının temelinde yer alan yıkanma programı ile fiziksel ve ruhsal sağlık açısından faydalarından söz ederken, A.S. Ünver Türk hamamlarını hacamat, terleme, vücut ağırları ve kulunçların tedavisi için kullanılan şifa⁵ merkezleri olarak nitelendirmiştir [57].

Eski Türklerde suya beslenen aşırı saygıdan dolayı eşyaların suyla yıkanmadığı bir inanış varken, Antik çağ sonrası batının temizlik anlayışına baktığımızda yıkanmayı kısmi bölge ve uzun periyotlarla yeterli bulan, hamam gibi kamusal mekânlara karşı bir tavırla bireysel temizliğin temiz kıyafetlerle sağlandığı bir düşüncenin yer aldığı görülmektedir⁶ [59]. “Karanlık Dönem” olarak nitelendirilen bu süreç sonrasında ise, ortaya çıkan salgın felaketleri, doğunun hamam kültürünün etkisi, rasyonel düşüncenin ve tıbbın

¹ MÖ. 6.yy’a kadar uzanan Asklepionlar, önceleri tapınak olarak kullanılmıştır. MÖ. 5.yy’dan itibaren gelişmeye başlayan tıbbın etkisiyle sağlık merkezi olarak Anadolu’nun bilinen ilk hastanesi ise M.S. 375 yılı civarında Kapadokya’daki Büyük Caesarea’da kurulmuştur. Vitruvius’un sözlerinin de desteklediği gibi bu şifa kaynakların yer seçiminde su kaynaklarına yakın bölgeler tercih edilmiştir [54].

² Klasik dönemde kazanılan hijyen standartları, Roma’nın düşüşüyle, halk hamamlarının sürdürülmesi için gerekli maddi ve Hristiyanlığın getirdiği manevi engellerle birlikte kesintiye uğrayarak tıbbın mikrop ve hastalık arasındaki ilişkiyi çözmesi gecikmiştir [55].

³ Bursa, zengin radyoaktif, demirli, kükürtlü kaplıca özellikleriyle Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde kullanılan eski kaplıcaları bugün sağlık merkezleri olarak kullanılmaya devam etmektedir. Kaynak zenginliği yüksek olan ülkemizde bu örnekler Nevşehir, Bolu, İzmir gibi birçok kentimize ait antik ya da modern kaplıcalar ile çoğaltılabilir. Bunlara arkeolojik çalışmalar doğrultusunda, kalıntılarını yeni ulaşılan Yozgat Sarıkaya kaplıcası gibi örnekler eklenmeye devam etmektedir [54].

⁴16.yy’a ait Türk arşivlerinde, sağlık işleriyle ilgili nüshalar içerisinde Fatih Sultan Mehmed Darüşşifasındaki hastalara hamam yapılmasına dair belgeler yer almaktadır [56].

⁵ Beden ve aklın sağlığı için kullanılan bu mekânlar egzersiz, farklı kür tedavileri, cilt bakımı, berber gibi sağlık ve bakım işlevleri hidroterapi ekseninde uygulanabilen merkezler olmuştur.

⁶ W.T. Sedgwick kitabında, salgın hastalıkların kontrolü için hijyenin önemini vurgularken, mutlu bir toplum elde etmeye ilişkin gerekli olan halk hamamları, atık sistemleri, sağlıklı çevre gibi bileşenlerin tıbbi eğitim, araştırma ve iş birliği ile mümkün olacağını belirtmektedir [58].

gelişimi, özellikle kökeni Antik Yunan'a dayanan miyasmalar¹ teorisi ile 17 ve 18. yy temizlik anlayışının gelişmesini sağlayarak günümüzde kullanılan birçok teknik ve alışkanlığın temellerini oluşturmuştur² [61]. Genel anlamda bakıldığında, antik çağlardan günümüze temizlik kavramı ve uygulama biçiminin; çevresel, kültürel, toplumsal ve teknolojik gelişimlerle paralellik gösterdiği ve dolayısıyla toplumun yapı ve yaşantısını ifade ettiği söylenebilir³.

Çizelge 2.1 Yıkanma ve temizlik süreci uygulama biçimleri [28]

TEMİZLİK UYGULAMALARI		HİTİT İMPARATORLUĞU (M.Ö. 1650-1200)	İYON KOLONİLERİ VE HELEN (M.Ö.1050-31)	ROMA İMPARATORLUĞU (M.Ö. 30-330)	BİZANS (DOĞU ROMA) (395-1453)
BİREYSEL	Tuvalet	-	latrina, apmhora ...	ev (özel) ve kamusal latrinalar (30-40)	özel ve kamusal latrinalar
	Yıkanma	doğal kaynaklar, küvet...	doğal kaynaklar, küvet, loutron ...	havuz, balnea, kaplıca, thermae	havuz, balnea, kaplıca, thermae
ÇEVRESEL	Altyapı	ilkel kanalizasyon sistemi	ilkel kanalizasyon sistemi...	gelişkin kanalizasyon sistemi, arıtma...	gelişkin kanalizasyon sistemi ...
	Su Temini	havuz, sarnıç, taş tekneler, pınar, künk...	havuz, su kemeri, su kanalları ...	üçlü sarnıç, havuz, su kemeri ...	havuz, su kemeri, su kanalları, sarnıç...
TIBBİ	Tedavi	Yıkanma, tuzlu su, ısı, kürler, büyü	kür, perhiz, egzersiz, dezenfektan, yıkanma	rasyonel tıp uygulamaları	rasyonel tıp uygulamaları, büyü
Yapısal Gelişim		-	Asklepedion, Balnea, Gymnasium	Thermae, Hamam-Gymnasium, ...	Balnea, Manastır'a bağlı hamamlar..

2.3 Sosyal Boyutları ile Yıkanma Kültürü

1890'larda E. Durkheim tarafından yapılan sosyal mekân tanımında fiziksel çevreden bağımsız sosyal ilişkiler üzerine olmasına rağmen Sorre bu tanıma fiziksel çevre ile etkileşimi de katmıştır. Bu bağlamda Sorre sosyal mekânı yerdeki mozaiklere benzeterek, ilişkisellik ve aidiyetlik üzerinden gruplar arası etkileşimin sağlandığını belirtmektedir [63]. Fiziksel mekânın içerisinde yer alan temsiller ile birlikte görünmez ilişkiler ağının döngüsel biçimde geliştiği sosyal mekânlar farklı grupların aktif olarak yer almasını sağlamaktadır [64]. Tanımlar üzerinden yıkanma kültürünün sosyal

¹ Miyasmalar teorisi kirlilik ile salgın hastalıkların arasındaki ilişkiden söz eder.

² Bugün geline nokta evrensel normlara sahip rasyonel boyutlara sahip bir temizlik anlayışı ve gelişen rasyonel tıbbi uygulamaların yanında geleneksel tıbbın simgeleri olarak devam eden çok sayıda kaplıca merkezi bulunmaktadır. Modern dönem araştırmalarına da konu olan sauna ve hamamın kademeli sıcaklık geçişleri ile 50C'ye kadar ulaşan sauna sıcaklığının fizyolojik ve ruhsal faydalarının olduğu doğrulanmaktadır [60].

³ Lawrence Wright'ın "Clean and Decent" kitabında antik çağdaki ilkel tekniklerden modern araçlara, Roma döneminin yıkanma kültürü ve mimarisinden I. Elizabeth'e kadar geniş bir kapsamda ele alınmıştır. Bu sürecin tek parçada görülmesi gelenği ve toplumların kültürlerine dair izlerin okunmasını sağlamaktadır [62].

boyutlarının fiziksel mekânların üretimiyle bütünleşik biçimde geliştiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, yıkanma kavramının dogmatik ve fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik açılımlarını kültürel boyuta taşıyan en önemli özellik, toplumun sosyal açıdan ifadelerine sahne olması ve ondan beslenmesidir¹ [65]. Bu bağlamda, sosyalleşme aracı olarak yıkanma geleneğinin bir dizi fiziksel ve düşünsel farkındalıkla gerçekleştiği görülmektedir. Yıkanmanın sunduğu bu demokratik ve konforlu ortam ile çerperinde toplanan etkinlikler zamanla bütünleşik bir hal alarak, kültürel boyutta incelenebilecek önemli bir sosyal etkiye sahip olmuştur.

Yazılı belgeler ve arkeolojik kalıntılar ile sosyal anlamda gelişmelerin takip edilebildiği Akdeniz coğrafyası, yıkanma kültürünün sosyal hayat ile birlikteliği konusunda sağlıklı tespitler için veriler sağlamaktadır. Yıkanma kültürünü tanımlamak için; özellikle Yunan, Roma, Bizans, Osmanlı gibi kesintisiz ve etkileşimli bir sürecin aktarımında belirleyici etmenlerin birlikte ele alınması gerekmektedir. Bu doğrultuda, salt kronolojik yaklaşımın yerine ilişkisel bir örüntüye sahip kavramsal başlıkların altında yıkanmanın sosyal boyuttaki kırılma noktaları, bileşenleri ve gelişimi ifade edilmiştir.

F. Yegül (1995) hamamların hikâyesine Yunan Gymnasiumlarıyla başlanması gerektiğini savunur [4]. Özellikle eğitim merkezi olan Gymnasiumlarda yapılan egzersizler sonrası, vücuda sürülen yağ ve tozun temizlenmesinin yıkanmayı teşvik eden önemli bir unsur olduğu düşünülmektedir [23]. Bu bağlamda, Attika Seramiklerinde loutrion denilen ayaklı çanakların yıkanmayı temsil etmesi ve aslan başlı duşların gymnasium sahneleriyle verilmesi bunu doğrulamaktadır [32].

Antik Yunan vazoları üzerinde Gymnasiumda yapılan sporların yanında erkek ve kadınların su dökünerek yıkandığı betimlemeler işlenmiştir [8]. Bu resimlerden o dönemlerde erkek ve kadınların birlikte yıkandıkları anlaşılmaktadır [25] [66]. Gymnasium'larda spordan sonra kullanılan genellikle soğuk suyla yıkanılan birimlerin gelişimi ve ardılları için örnek teşkil etmesi yıkanma kültürünün sosyal kökeni açısından önemlidir [4], [20]. Fakat daha çok epheb denilen genç erkeklerle ilgili olan

¹ Özellikle erken dönem yıkanma geleneğinde baskın olan tinsel etkinin ayrı biçimde ele alınmış olması, sosyal boyutta gerçekleşen açılımları bireysel özgürlüğün geliştiği Helen kültüründen itibaren analizine imkân tanır.

Gymnasiumun bu temel işlevi yıkanma kültürünü açıklamak için yeterli görülmemektedir. Bu nedenle, öncelikle Gymnasium'u temel fonksiyonunun ötesinde filozofların ders verdikleri, sözlü tartışmaların geçtiği¹, dinleti ve şiirlerin söylendiği, kütüphanelerin yer aldığı, özellikle yemek ve davetlerin düzenlendiği sosyal bir platform olarak tanımlamak daha doğrudur [4], [67]. Bu tür etkinlik ve işlevlere Gymnasium'dan² sıklıkla bahseden MÖ 1.yy'da yaşamış Çiçero'nun mektuplarında rastlamak mümkündür [69].

Kökleri paganlıkla özdeşleşen bu mekânsal kompozisyonun; dini, ekonomik ve bazı sosyal etkiler sonucu hamam kültüründen önce terk edildiği görülmektedir [20]. Bu kronoloji aykırı düşünsel yapıyla etkileşimde pratikte devam eden yıkanmaya karşı, sosyal anlamda onu besleyen Gymnasium ve palaestranın soyutlandığını gösterir. Dolayısıyla bileşenlerin yıkanma kültüründeki hayati önemi anlaşılmaktadır.

Şekil 2.7 Atlet ve kadınların yıkanma tasvirleri [4], Palaestra kullanımı [20]

Helen Kültüründe sporun yanında vücut bakımına ve kişisel özgürlüğe de önem verilmiştir. Genel bir perspektif ile bakıldığında, Akdeniz boyunca şehirleşme faaliyetleri ve kültürel değişimler; dinlenme, eğlenme ve sosyalleşmenin dâhil olduğu

¹ Genellikle egzersiz yapan çıplakların yeri olarak bilinen Gymnasium, Hippothales tarafından felsefi tartışmaların yeri (Atina Gymnasium) olarak tanımlanmıştır. Özgür Yunanlı erkeklerin gündelik hayatlarında önemli bir yere sahip geneli kamusal bu alanlar, gerçekleştirilen düşünce aktarımları ile beden yanında aklın eğitildiği yer olmuştur [67].

² Helenistik Gymnasiumunun klasik döneme göre daha formal ve görkemli bir yapıda, atletik koşu, atıcılık ve atlama gibi sporlar için uygun hale geldiği görülmektedir [68].

yıkanma kültürünün gelişiminde etkili olduğu görülmektedir. Temel yıkanma programıyla sınırlı, mekânların farklı servisler vermesi gibi sosyal bir geleneğin dışındaki balnealar; ev içerisinde¹ ve tapınaklarda ya da su kenarında oluşturulan yıkanma yerleri sosyal anlamda bu gelişmelerin temellerinin² atıldığını göstermektedir³ [4], [25].

“Gitmeliyim ve yıkanmalıyım. Evet, işte yıkanma zamanı geldi. Her şeyi bir kenara bırakır ayrılırım. Kendime havlular alırım ve hizmetkârlarımı izlerim. Koşarım ve hamama giden diğer çocuklara yetişirim. Onlara “Nasılsınız? Güzel yıkanmalar! Sıhhatler olsun! Güzel akşam yemekleri!” [20].

Roma döneminde yaşayan bir çocuğun okul defterinde geçen bu notlar yıkanma kültürünün ifadesinde, kullanılan malzeme ve genel ritüelleri hakkında ve özellikle yıkanma programına her şeyi kenara bırakırcasına bağlılığı dikkat çekmektedir.

Geniş bir coğrafya ve kültür üzerinde etkili olmuş Roma yıkanma kültürünün gelişimi ve kökenleri konusunda farklı tezler öne sürülmüştür. Bunlardan, İtalya’da hamam kültürünün “sosyal kabulünde” ve gelişiminde Helen etkisinin⁴ ilk sırada geldiği genel

¹ Kültürel bağlamda araştırma odağı olarak halkın kitlesel katılımının mümkün olduğu genel hamamlar temel alınmasına rağmen, toplumun ekonomik, sosyal, kültürel, teknik anlamda değerlerinin ve yıkanma kültürünün önemli detaylarına sahip bileşenlerinden biri de özel yıkanma mekânlarıdır.

Antik çağda soylu ailelerin sahip olduğu bu prestij göstergesi mekanların ve genel hamamların gelişim ve etkileşimlerinin incelenmesi de bu bağlamda oldukça önemlidir [70].

² Wycherley’in kitabında Gymnasium’u ayrı bir bölüm olarak incelenmişken balneaların ele alınmaması kent içinde belirgin ve olgun bir forma henüz ulaşılmadığına işaret etmektedir [71].

³ Dönemin yıkanma kültürünün sosyal boyutları hakkında ipucu veren diğer detay ise balneaların biçimlenmesinde etkili olan düşünsel altyapıdır.

Bireysel temizlik ve hijyeni sağlamaya yönelik dairesel dizilime sahip kabinler ve palestrayla bütünleşen yapı temelinde sosyal ve teknik kaygıların ifadesidir.

Fagan, M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren Yunan kentlerinde var olduğu bilinen Helenistik balneaların form ve fonksiyonları hakkında tespitlerinde, yıkanma kültürünün genellikle dizgisel şema içinde durağan ve sohbet ekseninde geliştiğini belirtir [72].

Bu konuda İS. 1.yy’ın ilk yarısında (MÖ 4-MS 65) yaşamış felsefeci Seneca, klasik hamamların küçük, sade ve loş ortamlarına öykünerek Helen kültüründe balneaların³ daha çok bireysel temizlik ve ruhsal rahatlama odaklı olduğunu belirtmiştir [23], [20].

⁴ Helen döneminde yıkanma kültürünün sosyal anlamda çıkış noktalarından olan Gymnasium’un aksine, Roma hamamlarıyla bütünleşen palestralarda her cinsiyet ve yaştan halkın dahil olduğu sosyal bir ortam vardır. Hamam-Gymnasium örneklerinde ise bu iki sosyal kurumda etkinlikler birbirine karışmadan gerçekleştirilmiştir [20].

Bu bağlamda, Hamam-Gymnasium birleşimi Yunan etkisini ve etkileşimini gösteren önemli bir kompozisyonudur.

kabul görmektedir. Sicilya ve Güney İtalya'nın sağladığı veriler, yıkanma kültürü ve mekânlarının özellikleri çoğunlukla bu tezi desteklemektedir [20]. Konuyla ilgili, Aru Romalıların ilk zamanlarda hamamlar yerine denizde, nehirde, mutfak yakınlarında Lavatrina'da yıkandıklarını ve gelişiminde Yunan modellerinin etkili olduğunu söylemektedir [8].

Fagan konu üzerine en yaygın 6 önerinin analizini yapmış ve sonuç olarak Campania odaklı gelişimin en güçlü olduğunu belirtmiştir [73]. F. Yegül ise çeşitli olasılıklar üzerine giderek rasyonel bir açıklama getirmiştir.

“Orta İtalya çiftlik hamamları olan lavatrina’lar, büyük halka açık havuzlara sahip termal kaplıcalar ve sıcak su kaynakları, Yunanlıların kendine özgü hamamları olan balneia ile Geç Helenistik gymnasium ve palestralarınca özümseyen sıcak yıkanma tesislerinden hiçbirini tek başına Romalıların en önemli sosyal ve mimari kurumlarından biri olan hamamların tek kökeni olarak kabul edemeyiz. Buradaki oyuncular çeşitlidir ve aralarındaki ilişkiler ise karmaşıktır” [20].

Romalıların yıkanma programı, erken başlayan çalışma saatlerinin ardından günün öğleden sonrasını dolduran eğlenceli ve yerleşmiş bir alışkanlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Vitruvius da yıkanma zamanının genellikle gün ortasından akşama kadar olduğunu belirtir [74]. Romada hamamların ayırım gözetmeksizin herkesin kullanımına sunulmuş demokratik¹ kurumlar oldukları görülmektedir [4].

İmparatorluğun ilk dönemlerinde kadın ve erkek ayrı kullanıma sahipken², daha sonra karma kullanılmaya başlanmış fakat bu uygulama M.S. 2.yüzyılın başlarında ahlaki

¹ Hamamların demokratik oluşu, sınıf farklılıklarını sembolize eden giysilerden arınmış, bazen tamamen çıplak bir ortamda Japonların da dediği gibi “çıplaklığın kardeşliği” ile sağlanmıştır.

Yunan Gymnasium’larına dayanan çıplaklık yıkanma kültürü içerisinde bazen kendini peştamal benzeri kısmi örtülere bırakmıştır. Bugün Türk hamamlarında peştamal kültürü varken, Japon halk banyolarında çıplaklık esastır [75].

² Trümper’in Yunan dönemine ait 85 arkeolojik kalıntı referansında cinsiyetin yıkanma programındaki yeri üzerine yaptığı çalışmada, yıkanma mekânlarındaki cinsiyet ayrımının kökeni ve mimari karşılığı hakkında tespitler yapılmıştır. Gymnasium’daki daha çok genç erkeklerin programı içerisinde yer alan basit duş kabinlerinin yanında 2 farklı giriş ve dolaşım sistemine sahip balneaların yıkanma kabinlerinin olduğu nihai odanın tek olması üzerine farklı tezler öne sürülmüştür.

nedenler öne sürülerek kaldırılmıştır [30]. Juvenal, Çiçero ve Seneca özellikle ahlaki değerlerle ilgili kaygılardan dolayı dönemin karışık hamamlarına karşı çıkmışlardır [28]. Eğer kadınlar için ayrı bir bölüm yok ise, erkeklerin işte olduğu sırada, öğleye kadar hamamları kadınlar kullanır, giriş ücreti olarak da erkeklerin iki katı öderlerdi¹ [77]. Roma soylu kadınların köleleriyle² birlikte yıkanmaya giderken tasvirinin yer aldığı mozaik, yüzyıllar boyunca devam eden geleneği göstermektedir³[23].

Şekil 2.8 Villa Del Casale, sahabe ve hizmetçileri[23], Tepidarium (Th. Chassériau) [79]

Yıkanma ritüeli Plinius'un belirttiği gibi temel hatlarıyla "Yağlandım, egzersizimi yaptım, yıkandım" şeklinde ilerlemektedir [23]. Program çeşitlenebildiği gibi temelinde sosyalleşme yer almaktadır. Hamamların sunduğu sosyal ortam Fransız ressamı Th. Chassériau'nun Louvre Müzesi'nde bulunan "Tepidarium" adlı tablosunda açıklayıcı biçimde tasvir edilmiştir [66].

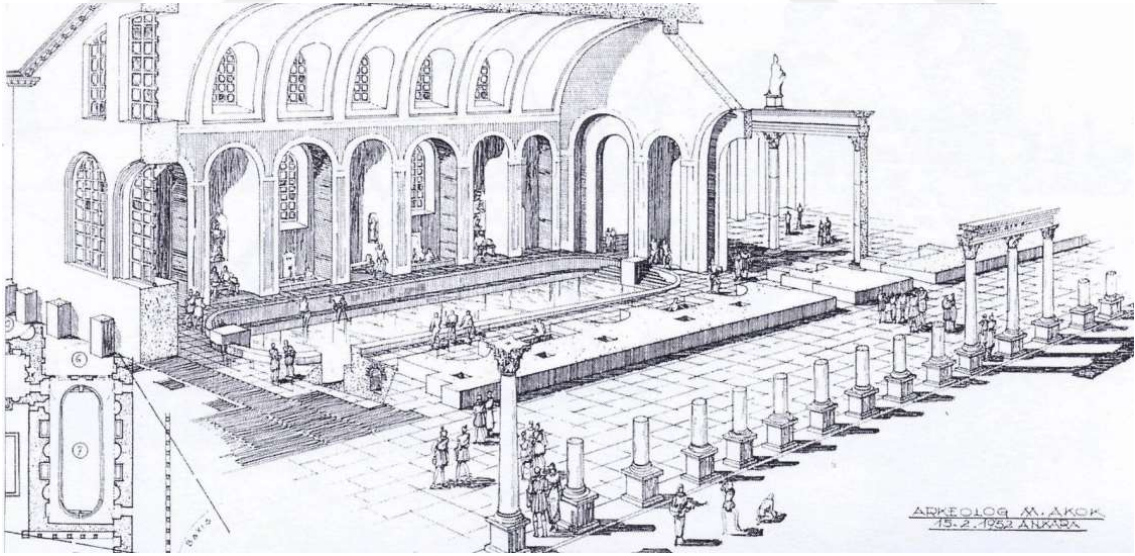
Diğer bir detay ise kadın ve erkek olarak ayrı mekanlar sunan hamamların erkekler kısmının daha baskın olmasıdır. Bu durumun Türk hamamlarının aksine erkeklerin daha çok vakit geçirmelerinden kaynaklanma ihtimali olduğu düşünülür [76].

¹ Halk hamamlarının fiyatlarının oldukça düşük hatta ücretsiz olduğu ve işletmeye İmparatorların savaş gazilerine bu kurumları ücretsiz kullanma ayrıcalıkları tanıdığı, aynı şekilde çocukların da ücretsiz yararlandığı gibi düşünceler vardır. F. Yegül thermae'ların halkın ücretsiz kullanımına sunulduğunu fakat özel işletmelere ayrılan balnea'ların ücrete tabi olduğunu belirtmiştir [20].

² Hamamın su, ısıtma ve temizlik hizmetlerinde çalışan kökelerin dışındaki kölelerin müşteri ya da hizmetkâr olarak girişleri ve hamamdan yararlanma dereceleri üzerine farklı görüşler öne sürülmüştür. F. Yegül, kölelerin sahiplerinin ihtiyaçlarını giderdiklerinde yıkanma programına dahil olabileceklerini belirtir. Bunun dışında Hippias Hamamları gibi zenginler için özel salonu bulunan az sayıda hamama rastlanılmıştır [20].

³ Romalı kadınların hamama giderken sergiledikleri duruş Türk hamamına giden kadınlarınkiyle oldukça benzerdir. Aynı şekilde Fas'daki kadınların hamam gelenekleri ve kullanımları ile Türk hamamlarının büyük benzerlikler taşıdığı görülmektedir [78].

Yıkanma geleneğini farklı sosyal işlevlerle birleştiren Romalılar için hamamlar temel işlevleri olan yıkanmanın ötesinde sohbet ve tartışmaların, egzersiz ve hoş yürüyüşlerin, eğlence, sağlık ve dinlenme gibi farklı bir dizi işlevi üstlenen sosyal bir kurumlardı [23], [30]. Bu kapsam büyük hamamlar için daha da genişleyebilir ve eğitim mekânları, kütüphaneler, ders salonları, konferans salonları, dükkânlar, yemekhaneler, müze ve sanat eserlerinin açık-kapalı sergilenmesi için revakları, galerileri, eksedraları içine alabilmektedir [80] [81]. Aslında halkın hizmetinde bir çeşit kültür merkezi kullanımı görülmektedir [82]. F. Yegül Romalıların hamamlara olan düşkünlüğünü; buranın zevkli, demokratik, estetik, sağlıklı ve ekonomik oluşuna dayandırmıştır [20]. Sadece bir devlet yatırımı ile yapımı mümkün olan, devasa boyutlarda, yıkanma ile fiziksel ve sosyal birçok işlevi buluşturan muhteşem imparatorluk hamamları ise F. Yegül'ün deyimiyle "halkın sarayları"¹ olarak nitelendirilebilir. Öğleden sonra çanlarla açılan therma'lara halkı selamlamak için imparatorlar da katılırdı. Bu muhteşem kuruluşları imparatorların ya da senato üyelerinin halka ve kendisinden sonrakilere gücünü göstermek, halkın desteğini almak² ve prestij kazanmak için bir araç olarak görmesi geleneğin devam etmesini ve önemli merkezlere yayılmasını sağlamıştır [32].

Şekil 2.9 Ankara Roma Hamamı, Piscina (M. Akok,1952)

¹ Thermae'lerin maliyetleri göz önüne alındığında, devlet harcamalarının önemli bir kalemi olduğu anlaşılmaktadır.

² İmparator ve senato üyeleri hamamlarda düzenledikleri günlerde bedava giriş, yağ ve sabun gibi hediyeler ile halkın desteğini almışlardır.

Roma imparatorluğunun dağılmasıyla, yıkanma kültürü Geç Antik dönemde Kültürel sürekliliğin bir simgesi olarak Bizans İmparatorluğu ve Doğu Roma tarafından kendi değer ve koşullarıyla birlikte sentezlenerek sosyal hayatta yerini almıştır [20]. M.S. 395 yılında Roma İmparatorluğunun bölünmesiyle ortaya çıkan Hristiyan Bizans, yıkanma geleneğini kısmi biçimde koruyarak daha çok Roma devrinden kalan hamamları kullanmıştır. Bu dönem, hamamların arka plana itilerek yıkanma kültürü hakkındaki karşıt düşüncelerin yayılmasının temelde ekonomi ve inanç kaynaklı olduğu görülmektedir. Bizans, ekonomisini düzeltmenin yolunu, üretken olmayan hamam gibi kurumlara ayrılan bütçenin kısılmasında aramış, fakat bu durum sosyal hayatın kalitesini, kentlerin nüfus ve büyümesini olumsuz yönde etkileyerek durumun daha da kötüye gitmesine sebep olmuştur. Geç Antik dönemde her şehirde olan halk hamamları 7. ve 8. yy. dolaylarında kaybolurken, kalan küçük hamamlar da sosyal fonksiyonlarını sürdüremez hale gelmişlerdir. Bizans kültüründeki değişimlerle birlikte 10. yy. başlarında hijyen konusunda endişenin varlığından söz etmek oldukça güçtür¹. El dışında vücudun geri kalanının kirliliğinin utanılacak bir durum olmadığı yönündeki inanış yayılırken, işler durumda hamamlar azalmıştır. Kalan hamamların fiziksel koşullarının espiri konusu olduğu hikâyelerden anlaşılmaktadır. Bunlardan birinde, yerel piskopos² Choniatas hamama gittiğinde üşütmekten korktuğu için şapkasıyla yıkandığını söylenir [85].

¹ Ekonomik ve düşünsel negatif yönleriyle karamsar ortam içerisinde dahi sanat, kültür ve toplum değerlerini kısmen de olsa koruyan, nitel ve nicel özellikleriyle Roma ile yarışabilen İstanbul konu bağlamında önemlidir [83]. Fakat İstanbul için de birtakım ortak sorunlar, özellikle siyasi ve ekonomik olarak güç kaybetmesiyle baş göstermiştir. Hamamların inşası gibi, bakım ve işletimlerinin oldukça masraflı olmasının etkisiyle, 7.yy. dolaylarında yaşanan lüksten kısma politikası İstanbul'u da etkileyerek, Zeuxippos Hamamları gibi önemli bir yapının önce kışla ardından hapishane olarak kullanımına yol açmıştır [84].

² Özellikle erken dönemlerde orta seviyedeki kilise mensupları da hamam kurallarını çiğneyerek yıkanmaya hamamlara geldikleri bilinir. Bu durum ilerleyen dönemlerde kilisenin yaydığı haberler ve güç kazanmasıyla daha sert bir hal almıştır.

Hamam kültürüne karşı ne dogmatik yasakları ne de kendi içinde tutarlı prensip ve uygulamaları olan Hristiyanlık, paganlıkla özdeşleştirdiği hamam (yılanma) ve özellikle gymnasium kullanımlarına karşı bir propaganda yürütmüştür [20]. Kişisel hijyen ve yılanma konusunda katı görüşler yayılıp güç kazandıkça geç antikçağın halka açık büyük hamamları terk edilmeye başlanmıştır [86]. Konuyla ilgili bir hikâye dönemin korku ve sınırlarını ifade etmektedir. Kutsal üçlüye karşı müstehcen bir harekette bulunan Arian'lı¹ Olympius, 5. yy. sonlarında İstanbul'da Helenianae sarayına bağlı hamama gitmiştir. Hamamda,² caldariumdan frigidariuma doğru gelişen ritüeli takip eden Arianlı havuza girdiğinde bir meleğin ortaya çıkıp kaynayan suyu Arianlının üzerinden boşalttığı ve adamın etlerinin kemiklerinden ayrılarak öldüğü söylenmiştir [87]. Bu tür cezalandırıcı ve korku dolu hikâyelerin yanında, bazı durumlarda kilise, hamamlara hazzal bileşenler ve paganlıkla bağlantısı olmadığına hoşgörülü yaklaştığı durumlar da vardır. Bu süreç genellikle yılanma mekânının şeytandan arındırılmasıyla başlayan bir dizi ayini içermektedir. Ayrıca, sosyal anlamda bozulan dengeye rağmen doktorlar hastaların haftada 2 kere yılanmasını tavsiye etmişlerdir [88].

Yılanma karşıtı görüşün tam hâkimiyet kurmadığı dönemlerde, hamamlar eğlence ağırlıklı ve genel hamam ritüeline sadık biçimde kullanılmaktaydı [25]. Soyunmalıkta başlayan yılanma ritüelinde fiziksel ve görsel konfora önem verilmekteydi. Bu sayede, müşteriler duvar resimleri, mozaik döşemeler, klasik heykeller ve mermer kaplamaları ile hamamın muhteşem varlığından etkilenmekteydi. Zeuxippos bu bağlamda, tarihi ve mitolojik heykellerle dolu salonları ile sanat müzesine benzetilmiştir. Çok makul bir ücretle, halk bu devasa salonlara girerek yılanmak, egzersiz, sohbet, iş ya da ders için konforlu bir yer bulabilirdi. Kadın ve erkekler farklı zaman ya da ayrı bölümlerde yılanmışlardır [84]. Kosmosoteira'da yer alan küçük bir hamamın Çarşamba ve cuma günleri kadınlara diğer günler erkeklere hizmet verdiği bilinmektedir [85].

¹ İsa peygamberin ilk yaratılan olduğunu ancak ne Tanrı ne de kutsal olmadığını iddia eden din mensubu.

² Hamamın havuz suyunun kaynağı Stephen kilisesi olarak geçer.

Türklerin yıkanmaya olan tutkunlukları, Çin kaynaklarında geçen Hun boyu Yüepan'ların günde 3 kez yıkandığına, Atilla'nın saray hamamına ve Hazarların hamamlarına kadar uzanmaktadır. Tuna Bulgarları Hristiyanlığı kabul ettikten sonra Papa'ya haftada 2 gün yıkanmayı yasaklayan rahipleri şikâyet etmişlerdir [25]. Herodot tavrı ve gelenekleriyle batı Asyalı Türkî kabileleri andıran İskitler'in, çadırlarında akkor taşların üzerine kendir otlarıyla oluştukları hoş kokulu buhar banyosunda usta olduklarını belirtmektedir [86]. Göçebe Türklerde çerge adı verilen çadır hamamlarının olduğu ve Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubad'ın da Hamam-ı Seferi denilen bir çadır hamamı¹ ile sefere çıktığı tarihi kayıtlarda yer almaktadır² [9].

Geleneksel Türk Hamamlarının, Roma ve Bizans³ kaynaklı hamamlardan esinlenen Erken Emevi dönemi hamamlarının etkisinin yanında Antik çağ Anadolu hamamlarının özümsemiş ve birtakım değişimler geçirmiş devamı niteliğinde olduğu söylenebilir [89]. Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle öncül kültürlerden kalan hamam yapılarının özellikle tabi suyu kullanan ılıca ve kaplıcaları birtakım onarım ve değişimlerle kullandıkları görülmektedir [90]. Fakat spor ve hafif egzersizlerin yapıldığı palestra ve inanç gereği durgun suya sahip natatiolar⁴ yıkanma programı dışında bırakılmıştır⁵ [39], [89]. Yıkanma kültüründeki en göze çarpan özelliklerden biri de Roma'da günün önemli bir kısmı ayrılırken artık haftalık bir alışkanlık haline gelmesidir [20]. Diğer taraftan yeme içme alışkanlığı, geleneksel ısıtma sistemi, sazlı-sözlü hamam eğlenceleriyle dinlenme ve sosyalleşme mekânı olması gibi kültürel özellikler devam etmiştir [39].

¹ Batı kaynaklarında rastlanan geç orta çağa sabitlenen savaşlarda bazı komutan ve kralların da savaş alanlarına kuvvetlerini götürdükleri geçmektedir.

² Yerleşik hayata geçildiğinde, Türklerin yıkanma kültürü ortak hamamlar ve Türk evlerinde rastladığımız yunmalık olarak farklı ölçeklerde gelişimler göstermiştir. Özellikle kırsal alanlarda ortak hamam yapılarının tesisinin güç olması evlerde yunmalık tarzı yıkanma yerlerini gerekli kılmıştır.

³ Bizans'ın Türk kültürüne ve özellikle yıkanma kültürüne olan etkisine bakıldığında, Bizans ve Osmanlı imparatorlarının cuma günlerinde, hamamın önemli bir parçası olduğu dini ritüelleri (Bu cuma ritüelleri, Osmanlıda hamamda başlar, bizansda hamamla sonlanırdı) gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Ayrıca malikâne-kilise-hamam kompozisyonunun ileriiki dönemlerde konut-cami-hamam olarak devamlılığı hamam kültürünün, dinsel ayrışmanın ötesinde Pagan, Hristiyan, Yahudi ve Müslüman toplumların bu kültürü kendi yaşam değerleriyle birleştirerek benimsediklerini ve farklı kültürel katmanların izlerini barındıran bir yapıya sahip olduğu görülmektedir [20].

⁴ Rama hamamlarında yer alan soğuk ya da sıcak havuzlara kaplıcalarda rastlanabilir.

⁵ Palestra ile hamamın bağlarının kesilmesi Hristiyanlıkla etkileşiminde de tanık olduğumuz bir yaklaşımdır.

Sosyal yaşantının önemli bir bileşeni olarak hamamlarda düzenlenen törenler, kullanılan eşyalar, hamam çalışanları, özel ritüeller, sohbetlere kadar çeşitli kavramları içeren zengin ve köklü bir költür oluşmuştur [91]. Halkın tüm kesiminin gidebileceği bu sosyal mekânlarda; etnik¹, dini ya da cinsiyet olarak şam örneğinde görüldüğü gibi² kadınların gitmesini engelleyen bir yapıya rastlanmamaktadır [92]. Bunu çoğunlukla ifte hamam biçimde yapılmaları doğrulamaktadır. Dolayısıyla, hamamlar kadınlar için gelin, loğusa; erkekler için ise esnaf, güvey³, sünnet, asker hamamı gibi kendi içinde farklı ritüellere sahip⁴ geleneksel merasimlerin düzenlendiği sosyal bir platformdur (şekil 2.10) [30].

şekil 2.10 Erkekler hamamı [25], kadınlar hamamı [93]

Araç gereçler ve kullanılan malzemeler olarak bakıldığında; ilk olarak Frigyalılarda rastladığımız ortası göbekli bakır ve gümüş hamam tasları, işlemeli piring, ayakları sıcak tabandan ve pis sudan koruyan oyma nalınlar⁵, peştamal gibi bir kısmı halen kullanılan költür ile bütünleşmiş objeler yer almaktadır [30]. Her ailenin beğeni ve varlığını gösteren hamam eşyaları vardı. Kadınla erkeğin hamam tasları, peştemalleri, nalınları,

¹ 3 farklı dilde kitabeye sahip Hürriyet hamamı farklı költürlerin bir arada yer aldığı sosyal ortamın kanıtıdır.

² “şam hamamları arasında hiçbir ifte hamam bulunmayışı dikkate değer bir özelliktir” [66].

³ Ermenilerin büyük ilgi gösterdiği Balat semtinde bulunan Tahta Minareli hamamı özellikle evlenecek genç güveylerin düğün öncesinde yıkanarak sabahladıkları özel bir yer olduğu bilinir.

⁴ Ermenilerin damat hamamında yumurta savaşı yapıldı.

⁵ Kudret Emiroğlu’nun kitabında ele aldığı ve kapağında kullandığı nalınlar, birer sanat eseri olarak kadınlar hamamının geleneklerinde en belirgin eşyalar arasındadır ve bu költün görsel aktarımında kullanılan resim sanatında özellikle belirtilmişlerdir [94].

havluları da farklıydı. Hamam ritüelleriyle özdeşleşmiş bu eşyaları özellikle kadınların hamam geleneklerinde arttırmak mümkündür¹ [95].

Ritüeller, sosyal yapı, köken itibariyle bakıldığında, Massey'in² mekâna toplumsal ilişkileriyle bir bütün olarak bakışı, Türk hamamları araştırmalarında dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta olduğu görülmektedir [96].

Bu konuda N.Haskan'ın, İstanbul Hamamları genelinde ve N.Ergin'in Çemberlitaş hamamı özelinde, hamam işletmesi ve çalışanları, uygulanan kural ve düzenlemeler, Patrona Halil isyanı gibi birtakım siyasi olaylar hamam kültürünün sosyal mekân tanımlamalarındaki toplumsal boyutlarını ifade etmektedir [86]. Yetim çocukların külhana kabul edilmesindeki duyarlılık ya da külhanbeylerinin kendi usullerini ve lisanlarını oluşturacak kadar farklı bir sentez yaratmaları gibi bu kültürün arka planında zenginlikler yer almaktadır [97]. Dolayısıyla yıkanma ve hamam kültürünün analizi hamam yapılarının ve kurduğu ilişkiler ağının bir bütün olarak ele alınmasıyla mümkündür. Bu durum sosyal yaşantıya böylesine güçlü ilişkilerle bağlanmış hamamlar için oldukça geniş bir perspektifle bakmayı gerektirmektedir.

Özellikle sosyal hayatının büyük bir kısmı ev ile sınırlandırılmış kadınlar için temizlik, bakım gibi temel işlevinin yanında eğlence, haberleşme³ ve dinlenme mekânlarıdır [30] [98]. Günler öncesinden başlayan birtakım törensel hazırlıklar hamamda neredeyse bir günün geçirilmesinden kaynaklanıyordu⁴. Topluca gidilen hamamlarda sabahın erken saatlerinden akşam yemeğine kadar kalınırdı. Yaklaşık 20 kişilik gruplar halinde gidilen hamamda birbirlerini yıkarlardı. Kapalı kapılar ardında yaşayan kadınların nefes aldığı

¹ Kültürel olarak bahsi geçen malzemelerden bir de gül yaprakları üzerine yatırılmış kil hakkındadır; Kile sormuşlar: Sen bir kil parçasısın, nasıl olur da böyle güle kokarsın? O da yanıt vermiş: Ben güllerle yattım, kalktım. Onlarla dostluk ettim. Onların kokusunu aldım. Elbette güle kokarım [95].

² Massey, Foucault, Lefebvre ve Certeau gibi düşünürler mekânın kültürel süreçlerini anlamak için mekânı statik varlığının ötesinde ilişkisel açıdan ele almışlardır.

³ Hamamlar bedensel hazzın ötesinde kadınların mahalle ya da çevre havadislerine ulaşabilecekleri ya da yayabilecekleri bir iletişim ortamı oluşturmaktaydı.

⁴ Hamamda uzun süre geçiren kadınlar, hamam işletmeleri için erkeklere göre kazançlı bir müşteri profili sayılmaz, hatta kadınlar kısmını sırf bu yüzden kapatan hamamlar mevcuttur.

mahalle hamamlarına, evlerinde özel hamamları¹ bulunmasına rağmen varlıklı kadınlar da giderdi [99]. Hizmetçilerden biri içerisinde pamuklu gömlek, temiz çoraplar, havlular bulunan bezeli bir işlemeyle örtülü kap taşırdı. Giyilen elbiseden kullanılan sabuna kadar birçok detay özenle hazırlanır ve bunlar bir dizi ritüel içerisinde yaşanırdı [100]. Kadınlar genellikle kendi mahalle hamamlarını tercih etseler de kimi zaman daha özgür olmak için uzak hamamlara gidebilirdi [101].

Hamamda oluşan homososyal ortam dönemin katı normları içerisinde hamam kültürünün sürekliliğini sağlayan etmenlerdendir [102]. Pardoe'nin deyişiyle "Hamam aslında şarklı kadınların yeryüzündeki cennetidir; burada siyaseti, toplumsal ve milli meseleleri, skandalları, evlilikleri ve bu gök kubbenin altında olup biten diğer mevzuları münakaşa ederler". Pardoe Türk hamamını detaylarıyla övgü içinde anlatırken sadece yorucu olması ve fazla zaman harcatmasını eleştirmektedir [103]. Pardoe'den bir yüzyıl önce, 18. yüzyılın başlarında İstanbul'da bir 'gelin hamamı'na² katılan Lady Montague ise gelin ve beraberindeki genç kızların, hamamın buharlı salonlarında suyun ve kalabalığın seslerinin yankıları ve kubbeden huzme şeklinde inen ışığın içinden geçişlerinden oldukça etkilendiğini ifade etmektedir [39]. Yazılı kaynakların çoğundan ve özellikle Lady Montague'nin tasvirlerinden hamamın somut varlığının ötesinde onu yaşatan gelenek ve ritüeller mekânın ve yıkanma kültürünün aktarımını mümkün kılmaktadır.

¹ Özel hamamların en yaygın ve halk kitlesine hitap eden türü sayısı ve tespiti oldukça zor olan konak hamamlarıdır. Konak hamamlarındaki ritüel de yıkanma kültürünün mutlak bir parçası olarak dahil edilebilir. Bu konağın bahçesinde yer alan küçük hamamlara, serdaki çiçeklerle bezeli ferah ortamdan ulaşıldı.

Genellikle belirlenen gün boyunca ısıtılan hamam, Japonların evlerinde uyguladığı hiyerarşiye benzer bir sıra takip edilerek kullanılırdı; önce evin büyükleri, sonra oğullar ve gelinleri; kızlar ve damatları ve en son da hizmetkârlar [95].

² Öncesinde hazırlanan hamam, gelin, arkadaşları ve yakınlarının katıldığı şiir ve türkülerin söylendiği, dans, eğlence, yemek ve sohbetlerin düzenlendiği en özel hamam geleneklerimendir [102].

Hamam geleneklerini detaylı biçimde anlatmış Tülay Taşçıoğlu, gelin hamamının genellikle Çarşamba ya da perşembe günlerinde düzenlenmesini diğer dinlerin kutsal günleriyle çıkartmaması için yapıldığını belirtmiştir. Yakın geçmişe kadar oldukça yaygın olan bu geleneğin böylesine hassasiyet göstermesi kapsayıcı bir perspektife sahip olduğunu gösterir.

Şekil 2.11 Hamamda karşılama, kadın ve hizmetçisi, soğuklukta dinlenen kadın [104]

Türk Hamamlarından ilk bahsedenlere bakıldığında genellikle batılı yazarlar olduğu görülmektedir. E.De Amicis hamam deneyimini, özellikle de tellaklarla geçen zamanını abartılı hoş bir dille anlatır [105]. 16. yy'da yaşamış Pierre Belon 1553'te yayınlanan kitabında, Türklerin dünyada en temiz insanlar olduğundan, Türk Hamamından ve sağlık üzerindeki olumlu etkilerinden övgüyle söz eder [30] [43]. 16.yy. başlarında Osmanlı'da yaşamış Bassano ise Türklere ait topraklarda ve İstanbul'da halka açık çok fazla sayıda hamam olduğunu belirtir. Orta halli kadınlar için hamamı temizlik ve evden çıkma fırsatı olarak değerlendirirken haftada 1-4 defa gittiklerini belirtir. Ayrıca kadın ve erkeklerin yıkanma geleneklerini ayrı ayrı anlatmaktadır. Her ne kadar ölçek olarak kıyaslanamasa da hamamların kubbelerini Diocletianus hamamlarına benzetmiştir [106] [107]. Alman Generali Helmuth von Moltke at üstündeki uzun yolculuk sonrası tesadüfen gittiği Türk hamamında küvet beklerken karşılaştığı manzara karşısında dünyaya yeniden gelmişcesine kendini iyi hissettiğini belirtmiştir [108]. Diğer taraftan; Papa 1. Gregorius (540-604) "Hamamlar bedenın ihtiyaçları içindir... Bilincin tatlı hislere uyarılması ve tensel zevkler için değil" Aziz Francis (1181-1226) "Yıkanmamış vücut dindarlığın işaretidir" diye geçmektedir.

Kastilya Kraliçesi İsabella (1451-1504) doğumunda ve evliliğinden önce yalnızca 2 defa yıkandığı için övünmüştür. Bu tür söylemlerin temel propagandası yıkanmanın vaftizle sınırlı tutulmasının ruhsal olarak sağlıklı olduğu inancına dayanmaktadır. Bunun nedeni ise yıkanmanın zihnin ve bedenın hazlara uyandırılması için değil bedenın fiziki temizliği

için olduğu görüşüdür. Kaynağı dogmatik temellere dayandırılan bu düşüncede, birtakım hastalık durumlarında yıkanmanın normal karşılanabildiği gibi hazlara aldanmayacak kadar erdemli olan yüksek statüdeki din adamları için yasak değildir. Daha düşük seviyedeki din adamlarında ise körü körüne bağlılıkla birlikte gelen yıkanmamış olma haliyle yaşamak saygınlık ifadesidir [20].

Hristiyanlığın¹ kabulüyle başlayan kilisenin batıl, çıkarıcı propagandaları ile veba gibi artan salgın felaketlerin ardından yıkanma ve hamam kültürü Orta çağ Avrupa'sında zayıflamıştır. 11.yy'da İspanyol kültürü hamamı kötülüklerin kaynağı olarak nitelendirmiş ve bu inançla; Kral VI. Alfonso savaşta ölen oğlunun çok sık hamama gittiği için cezalandırıldığını düşünerek topraklarındaki hamamların yıkılmasını istemiştir [30]. 16.yy'dan itibaren ahlak dışı görülen genel banyolar kilise baskısıyla kapatılarak, Aydınlanma çağına kadar iki yüzyıl boyunca halkın yıkanması yasaklanmıştır [32]. 17.yy'da Versailles sarayı tuvalet ve hamamdan yoksun olarak inşa edilmiştir [25]. Avrupa yıkanma ya da hamam yerine temiz, ütülü giyinmek, parfüm kullanmak, modayı takip etmekle özdeşleştirerek beden temizliğini bezle silinerek gerçekleştirmiştir [39]. Batı'nın hamamlara sırt çevirmesiyle, Asur kolonilerinden ve Hitit saraylarında rastlanan küvetlerde durgun su içersinde kül ve sünger ile yıkanma biçimine benzer uygulamalar tekrar gelişmiştir [30], [32]. F. Yegül bu durumu 17.yy Topkapı sarayı ve doğunun konutlarını göstererek karşılaştırmalı biçimde ifade etmektedir [20].

Aydınlanmanın etkisiyle suyun öneminin anlaşılması 18. yy sonunda halk banyosunu canlandırarak kür amaçlı banyolar, duşlu gemiler, geniş bahçeler içinde ve Seine Nehri kıyısı boyunca dizilen temizlik kompleksleri ortaya çıkmıştır [32]. 19.yy'da sanayi devrimiyle ortaya çıkan işçi sınıfı için banyo ve genel duşlar ilk kez Londra ve Liverpool gibi endüstri kentlerinde görülmüştür. Açılan halk banyoları evlere giren sıhhi tesisatla

¹ Yıkanma üzerine araştırmalara çokca konu olan Hristiyanlığın yıkanma üzerine etkileri tinsel başlığı altında incelenmemiştir. Bunun temel sebebi tinsel ya da rasyonel temellere dayanmayan söylemlerin dinselliğin ötesinde ideolojik boyuttaki gelişimidir. Öncesindeki Yahudiliğin özellikle Filistin bölgesindeki gelişimine ya da sonrasındaki Müslümanlığın Anadolu'daki tutumlarına bakıldığında bu dönemin düşünsel ortamının yıkanma kültürünün sosyal bileşenleri arasında incelenmesi daha doğru olacaktır [109].

birlikte önemleri azalarak yıkım ya da yeniden kullanımla karşı karşıya kalmışlardır[32]. 19.yy'ın ikinci yarısında Sanayi devrimi, hijyen reformlarının ve kentleşmenin bir parçası olarak, Urquhart ve Oscanyan gibi öncülerin girişimiyle Londra, Paris, NewYork ve diğer Batı şehirlerinde Türk hamamlarının modern benzerleri inşa edildiği görülmektedir¹ [86]. D. Uruquhart İstanbul'da yaptığı araştırmalar sırasında halkın bedensel ve zihinsel sağlıklarını hamam yapılarına bağlayarak "Herakles'in Sütunları" kitabında hamamın saadet, sağlık ve haz faydaları olduğunu belirtmektedir. Detaylı biçimde ele aldığı hamam konusunda teknik boyutun yanında Roma ve Türklerin yıkanma kültürleri arasındaki değişimler de vurgulamıştır [110]. Kitabın etkisi ve Dr. Richard Barter'ın mesleki deneyimleriyle birlikte buharı kabul edilebilir düzeyde düşürülerek gelişkin ve detaylı Türk Hamamları üzerine çalışmıştır. 19.yy'da İngiltere ve İrlanda'da inşa edilmeye çalışılan hamamların yapımını desteklemiş ve İrlanda'da Lincoln Place Turkish Baths² (Dublin) gibi hamamların yapımında öncü olmuştur [111]. 1860'larda Paris, Nudersdorff, Friedrischafen, Wittenberg ve 1871'de Stockholm gibi birçok yerde Türk hamamı inşa edilmiştir³ [112].

2.4 Yıkanma Kültürünün Sanatsal İfade Biçimleri

Yıkanma Kültürünün incelenen bileşenleri doğrultusunda bu kültürün edebiyat, musiki, resim, minyatür, gösteri sanatı, seyahatname, vakfiyeler, deyim, atasözü, masal gibi folklorik kaynaklarda dönemin hamamları ve yıkanma kültürü hakkında aktarımların yer aldığı görülmektedir [15]. Keyif, sohbet ve eğlenceleriyle hamamnamelere konu

¹ Türk Hamamları ve yıkanma kültürü kökeni itibariyle milli değerlerin ötesine uzanan, günümüzde kısmen de olsa yaşatılan bir geleneğin somut bellekleridir. Kapsamı gereği yıkanma ritüellerinin yanında sosyal, kültürel, ekonomik değerlerin de yer aldığı bir bütünü temsil eder [77].

² Genel hatlarıyla Türk hamamını anımsatan Lincoln place Turkish Baths (1860) farklı bir duruş sergilemektedir.

³ Günümüzdeki temizlik, yıkanma geleneğindeki değişime baktığımızda ise durum farklıdır. Geleneğin uygulanmasının zorlaştığı, modernleşen ve evrensel bir dille tektipleşen dünyada, Batı kaynaklı normlara temizlik ve yıkanma geleneği de dahi edilebilir.

Hamam kullanımlarının yerine evlerdeki gelişmiş sıhhi tesisat ve elemanların bundan birkaç yüzyıl önce Türk'lerin temizlik anlayışla kıyaslanamayacak nitelikte olan Batı kaynaklı gelişimi bugün model alınmaktadır.

olan hamamlar, A. Rasim'in Hamamcı Ülfet'inde gerçekçi sahneleriyle sunulurken, Gerome gibi ressamın gerçekdışı resimlerine konu olmuştur [32].

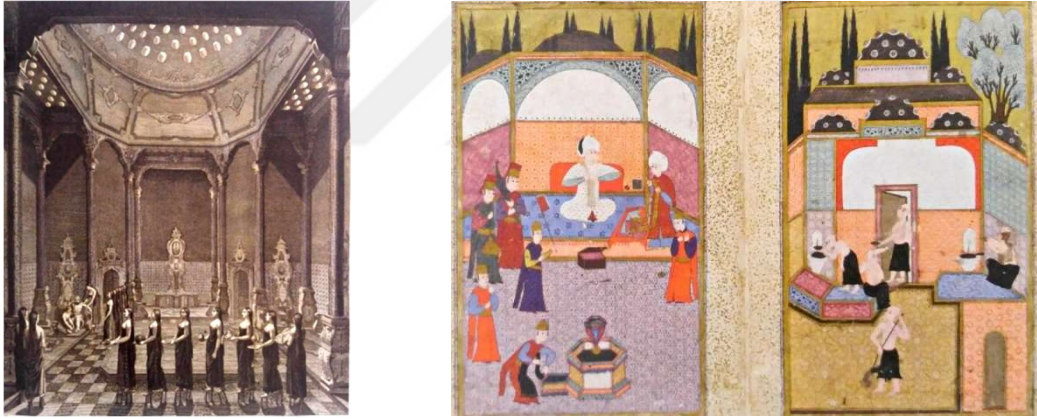
Türk Hamamları, Lubenau, Belon, Schweigger, Bassano da Zara, Nicolay, Grelot, Tavernier, Motraye, Flachet, Montagu ve Pardoe anılarında farklı yönleriyle temizlik, sosyalleşme ve sağlığın simgesi olarak geçerken, Batı oryantalizminde daha çok sembolik bir hayalcilikle ele alınmıştır [32]. Yıkanma süreci, tellaklar özellikle de kadınların yıkanma gelenekleri ressamın ilgisini çekmiş ve 16.yy'dan itibaren birçok Avrupalı sanatçı tarafından anlatı, duyum, hayallere ya da deneyime dayalı biçimde resmedilmiştir [113]. "Türk resmine figürü getiren Osman Hamdi Bey'in oryantalist üslupta çalışmaları dahil, figürü Cumhuriyet resmine kadar nü olarak kullanamayan çağdaş Türk sanatında hamam, bir tema olarak yoktur" [32]. Türk ressamlar genellikle hamam konusunu mahrem kalması gereken bir gelenek olarak düşünüp, fazla işlememiştir [114]. M. Buhari'nin doğulu bakışıyla resmettiği "Yıkanan Kadın" resminde herhangi bir ima ve cinsel gönderme olmaksızın, hamamda kurna başında başından su dökerek yıkanan çıplak bir kadın görülür (Şekil 2.12). Oryantalist resimlerde ise hamam barındırdığı mistik ve içsel atmosferle ilgi çekici bir kaynak olmuştur. Doğulu bakışın aksine, 19.yy hamam konusunda en çok resim yapanlardan Gerome'un "Nemli Buğu", "Hamamda Çıplak", "Kadınlar Hamamı" ve "Bursa'da Büyük Kaplıca" gibi resimlerinde kadının çıplaklığına ve dişiliğine yer verdiği görülmektedir (Şekil 2.12) [115].

Hamamlarla ilgili minyatürlere "Surname-i Hümayun", "Hünernâme", "Zenname" gibi kaynaklarda rastlanmaktadır (Şekil 2.13) [114]. Sosyal hayatı tasvir eden bu minyatürlere bakıldığında; hamamları iç ve dış detaylarıyla yıkananların hareket ve figürlerdeki biçimselliğe dikkat çekildiği görülmektedir. Kadınlar hamamı için önemli bir role sahip ana kadın müşterilere kahve ikram ettiği eserde figürün hareket ve duruşu ve buna bağlı elbisesinde oluşan kıvrımlar, renk ve doku, kullanılan eşyalar, çevreyle ilişkilerin gösterimi aktarılmaya çalışılmıştır (Şekil 2.12) [116]. Resimlerle yorumlanan yıkanma kültürü, Aşık Veysel'in methiyesinde ya da Karagöz ve Hacivat oyununun Küçük Pazar hamamında geçen kısmında ise farklı biçimlerde aktarılmıştır [97], [117].

Şekil 2.12 Yıkanan Kadın, Bursa Büyük Kaplıca [115], Ana Kadın [116]

Hamam konusunda işlenen diğer bir konuda saray ve hünkar hamamlarıdır. Saray içerisinde hünkar hamamı başta olmak üzere harem içerisinde ve idari kademelerin kullandığı birçok hamamın bulunduğu bilinmektedir. Hünkar hamamına ilişkin D'Ohsson'un resmettiği hünkarın cariyeler tarafından yıkandığı gösterişli mekan ve Hünernâme'de geçen minyatür tekniğiyle soyunmalık ve sıcaklık tasvirleri gösterilebilir.

Şekil 2.13 Hünkâr H. (D'Ohsson), Topkapı Sarayı Enderun Hamamı (S. Lokman)

HAMAMLARIN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Tinsel, fizyolojik ve sosyal gereksinimler doğrultusunda su ile kurulan güçlü bağ ve insanın yaratıcı doğası; temizlik ve yıkanma sistemlerinin gelişimini sağlamıştır [25] [70]. Eski Mezopotamya'daki dünyanın en eski hamamı olarak düşünülen Asur kralı III. Salmanasar'ın hamamı (MÖ. 859-824) ve antik hamam kalıntılarının yanı sıra günümüzde kısmen devam eden bu kültür farklı perspektiflerde ele alınmaktadır [66].

Teknik anlamda hamamların strüktür ve altyapı sistemleri; malzeme kullanımı ve özellikle ısı kontrolü ile sığağa doğru gelişen düzeninin sağlanması antik dönemlerden günümüze varlığını koruyan gelişkin bir dizi sistemle sağlanmıştır. Daha geniş ölçekte, bu programa suyun bent, maksem, sarnıç, su kemeri ve künk gibi altyapı sistemlerinin yerleşim alanlarına getirilmesi dâhil edilebilir¹ [32], [120]. Bu bağlamda yıkanma kültürünün toplumsal mekânları olan hamamların inşasındaki en önemli konulardan birinin su ihtiyacının karşılanması olduğu görülmektedir [117]. Buna örnek olarak,

¹ 100 km'ye ulaşan sutaşıma sistemlerinin gelişimi öncesinde, hamamlar kaynaklara yakın inşa edilmiştir. Kaynaklar bağımsızlaştıkça, hamamın kent içindeki yerinin belirlenmesindeki etmenler çeşitlenerek su kaynağı ile birlikte farklı unsurlar etkili olmuştur.

Llimana yakınlığı, topoğrafyasının gereği Tlosta olduğu gibi manzaraya hâkim bir terasa ya da ısı konfor için güney ve batıya yönelmesi, kentin agora, cardo, palestra gibi önemli bileşenler ile etkileşimi ve Hamam-Gymnasium gibi sentezlerde Gymnasioma referanslı yerleşimi etkili olmuştur. Trümper'in yaptığı çalışmada balneaların öncelikle yoğun cadde ve merkezlere yakın inşa edildiği doğrulanmaktadır [118].

MÖ 1.YY'da yaşamış Vitruvius'un da anlattığı Fragelle hamamlarında ilkel sistemlerden geçiş sürecini görebildiğimiz hypocaust sistemi detaylarında kullandığı malzeme ve teknikler ile farklılıklar göstersedeki hamamların gelişiminde önemli bir noktadır [119].

Lepcis Magna¹ gibi kurak iklim bölgelerinde ya da hamam yapılarının yoğun olarak inşa edildiği İstanbul ve Roma kentlerin de yaşanmış su sorununa² ilişkin geliştirilmiş teknik altyapılar gösterilebilir.

Tüm bu etmenlerin karmaşık yapı ve etkinlikleri dikkate alındığında, bütünsel ve ilişkisel bakış açısıyla hamamların mekân üretimi süreci araştırılmıştır. Bileşenlerin analizi için Fagan'ın da savunduğu gibi mimari niteliklerinin yer ve zaman parametrelerinde biçimsel değişimleriyle birlikte kullanım odaklı takibinin sağlanması amaçlanmıştır [73]. “Yüzyıllar boyunca farklı kıtalarda geçerli olan ve çok fazla sayıda işletme ile temsil edilen bir alışkanlığın tek bir biçim ve uygulamaya sahip olduğunu kabul etmek akılcı olmayacaktır. Hamamlara ve yıkanmaya ilişkin kural ve düzenlemelerin yere ve zamana göre farklılık göstermesi gerekir” [20]. Bu bağlamda, M. Trümper'in Helenistik hamamların incelenmesinde kullandığı tekniğe benzer biçimde hamamlar kronolojik, bölgesel, tipolojik karakteristikleri ve kullanım biçimlerine göre incelenmiştir (Çizelge 3.1) [70].

Çizelge 3.1 Hamamların Mimari Gelişim Analizi

¹ Lepcis Magna'daki Hadrianus dönemi hamamlarında, İS 120 yılında yapılan su kemeri ile bağlantılı olarak kuzeyine inşa edilen bir dizi sarnıç ile diğer tüm sistemler modern su şebeke sistemine benzer bir ağ oluşturur [20].

² Su ihtiyacını karşılamak ve atık suların tahliyesi için suya yakın inşa edilen Bağdat Hamamlarından İbn Battuta övgüyle bahsetmektedir [121].

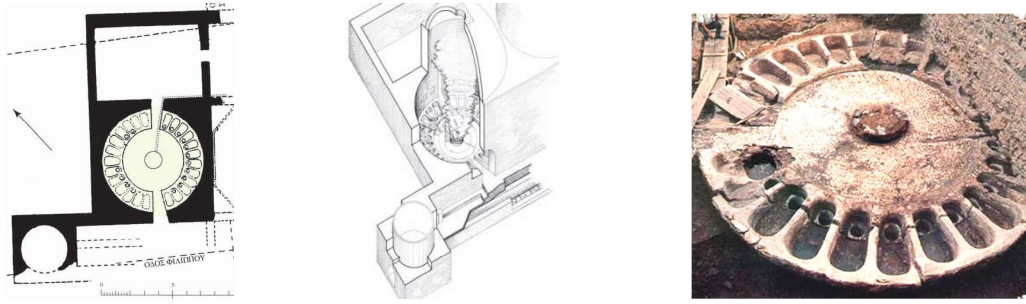
3.1 Kronolojik Gelişim Süreci

MÖ 2500'lere uzanan İndus Medeniyetinde, Mohenjo-Daro'da tespit edilen 8 küçük ve 1 geniş yıkanma mahali ile gelişmiş su ve kanalizasyon sisteminin varlığı Budizmle ilişkilendirilerek küçük birimleri keşişlerin, geniş mahali ise halkın kullandığı tespit edilmiştir [122] [123]. Diğer taraftan şehrin evlerinde yer alan yıkanma birimleri ve bu mekanların latrinelerle birlikte evin sokağa bakan kısmında, altyapı sistemine yakın biçimde yerleştirildikleri arkeolojik verilerle açıklanmaktadır [124] [125], [126].

Şekil 3.1 Mohenjo-Daro "Great Bath" [125], [127]

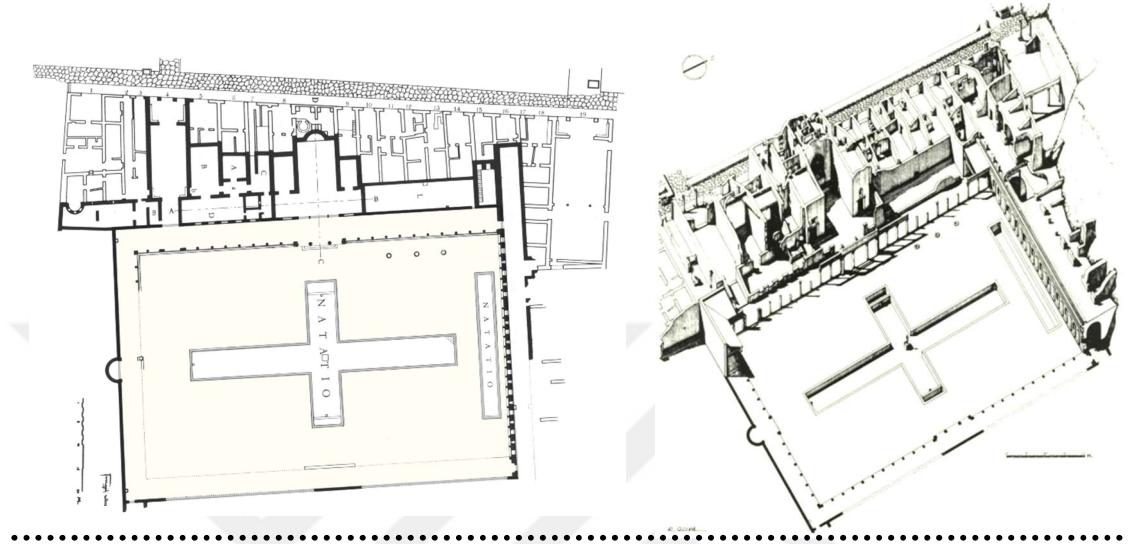
Boğazköy (MÖ.1650-1200), Tell Hariri, Zincirlihöyük, Viranşehir, Fırat ve Dicle kıyısında da antik medeniyetlere ait eski hamam ve yıkanma mekanlarına ilişkin kalıntılar tespit edilmiştir [8], [25], [29], [122]. Antik Yunan Gymnasium'larında geliştirilen Loutronlar'ın yanında, MÖ 5.yy'a tarihlenen balnealar Helenistik dönemde yayılmıştır. Teknik anlamda, Olympia'daki hamamın ilk evresinde (MÖ5.yy) soba, 4. evresinde ise (MÖ2.yy) hypocaust kullanılmıştır [128] [80]. Balneaların klasik dairesel düzeni Selanik'te bulunan Helenistik hamamda görülebilir.

Şekil 3.2 Thessaloniki, Hellenistik Hamam [129]

Roma İmparatorluğu (MÖ27-İS395) dönemi hamamlarında Antik Yunan'dan farklı olarak açıklıklarda tonoz ve kubbe kullanılması, mekânsal çeşitlenme, gelişkin ısıtma sistemi, kullanılan malzeme ve bezemenin zenginliği, boyutlardaki büyüme ve sosyal fonksiyonu gösterilebilir [128]. Yunan gymnasiumu ve palestra diyebileceğimiz basit

yıkama birimlerine sahip sistemden oldukça farklı bir palestra (İS 1.yy) Herculenium’da tespit edilmiştir[130]. Küçük bir şehir için, eğitim ve egzersiz odaklı geleneksel işlevlerinin ötesinde oldukça büyük ve lüks bir yapıya sahip palaestranın güçlü aksiyal biçimlenişi, büyük kubbeli salonları Romalıların zenginleştirilmiş değerlerinin yer aldığı bir sistemi ifade etmektedir [130].

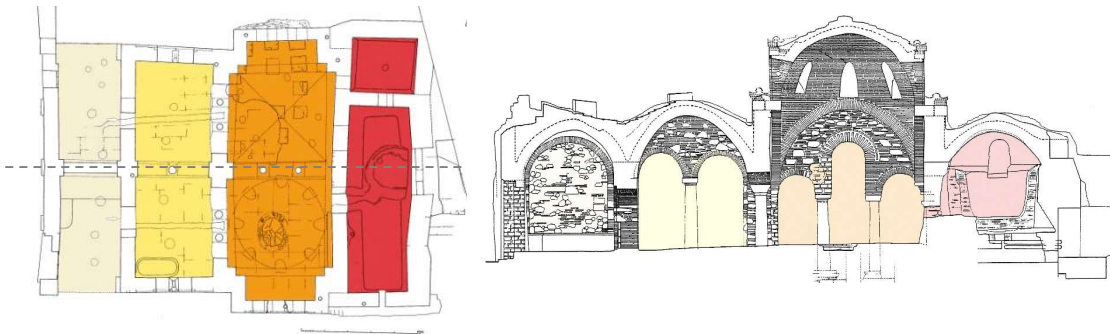

Şekil 3.3 Palestra plan ve perspektifi, Herculenium [130]

MÖ 1. yy sonlarında Roma kentinde yaklaşık 200 küçük hamam bulunurken MS 4. yy geldiğinde kentteki hamam sayısı 856 gibi bir sayıya ulaşmıştır [20]. Bu gelişim süreci içerisinde, hamam yapılarının evriminin dönüm noktası sayılabilecek unsurun egzersiz yapma ile yıkama arasında kurulan ilişkinin somut karşılığı olan palestra olduğu görülmektedir. Gymnasium ve plaestra ile bütünleşen Roma hamamlarının bu gelişimi Antik Yunan kaynaklıdır [74] [20].

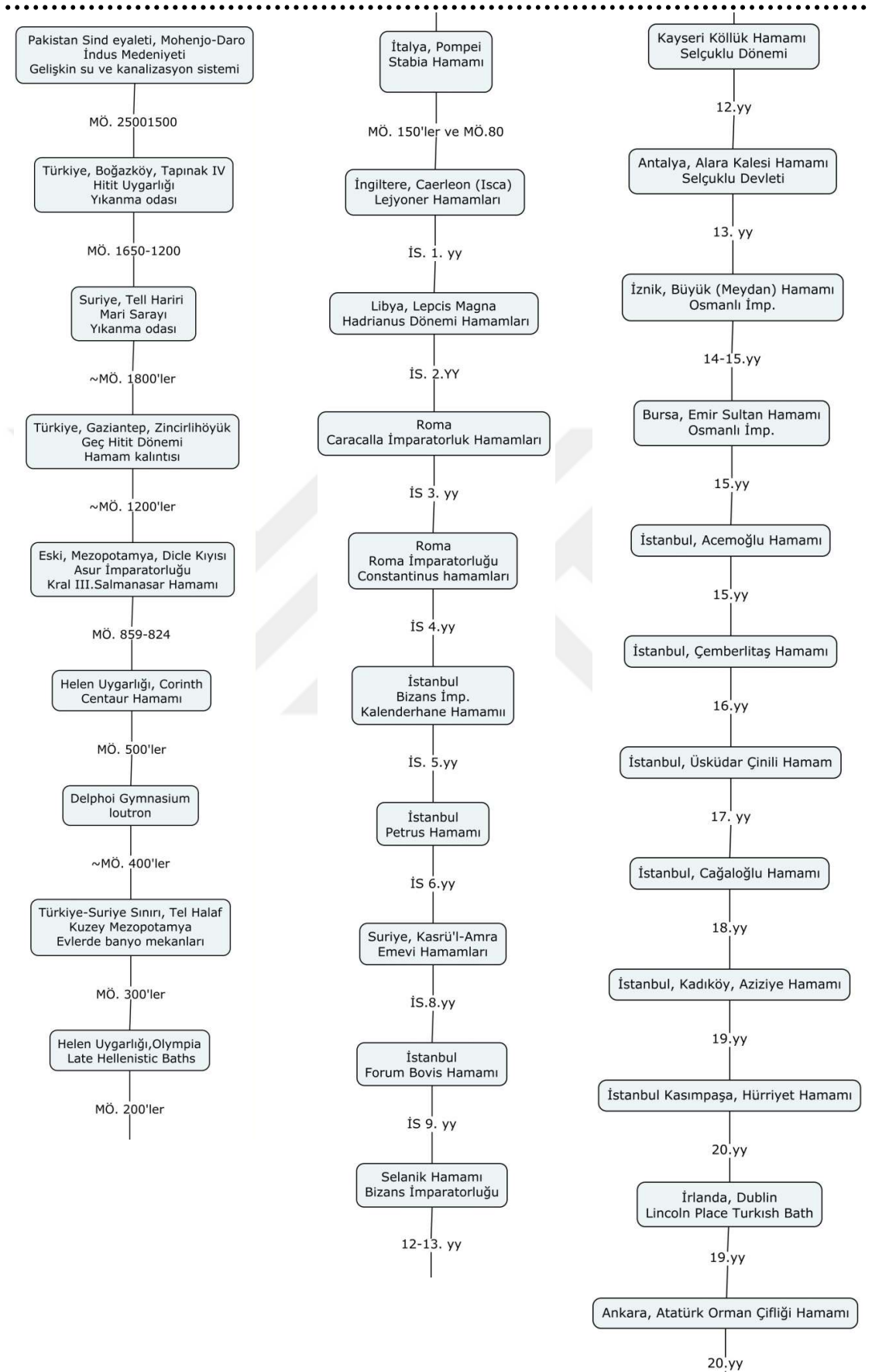
Roma İmparatorluğu’nun bölünmesiyle M.S. 395 yılında ortaya çıkmış Hristiyan Bizans döneminde, Roma’dan kalan hamamlar kullanılırken yenilerinin inşası devam etmiştir [25]. Bu durum inşa edilen hamamların sayısından ve devletin masraf kalemlerinden anlaşılmaktadır [20]. Diğer taraftan özellikle önemli kentlerde yer alan altyapılar da bunu desteklemektedir. Örneğin; Binbirdirek ve Yerebatan Sarnıçları; Belgrad ormanlarında çeşitli Roma kemerlerinin bağlandığı Bozdoğan Kemer ve Aspar, Aetius, Mokios gibi açık hava sarnıçlarının oluşturduğu gelişmiş su şebekesi Bizans döneminde İstanbul’da çok sayıda hamamın olduğunu doğrulamaktadır [32]. Fakat Bizans Dönemi içinde uygulanan planlamalar erken dönem hamam yapılarından farklılıklar

taşımaktadır. 4.yy'dan itibaren giderek azalmaya başlayan palestra işlevselliğini kaybetmeye başlamış yerini farklı sosyal etkinliklere bırakmıştır. Birçok işlev üstlenen özellikle hacmi ile diğer salonlara referans oluşturan Frigidarium ise geç dönem örneklerinde apodeteriumla ilişkili salt soyunma, dinlenme ve birtakım sosyal işlevlere yönelik ikincil bir mekân olarak kullanılmıştır [20]. İmparatorluğun Roma kentindeki gibi 5.yy başlarında 9 thermae ve 153 balnea bulunması İstanbul'u öne çıkarmaktadır [86]. Bunlardan Arkeoloji Müzesi kazısında, Kalenderhâne Camii yanında, Sultanahmet Medresesi önünde (Zeuxippos), Sultanahmet cezaevi bahçesinde, Ayvansaray'da olmak üzere yaklaşık 10 Bizans hamamının temellerine ulaşılmıştır. Ayrıca Kapağası Hüseyin Ağa'nın vakfettiği Çardaklı Hamamı'nın plan özellikleri, kitabesinin altındaki işlemeli Bizans levhası ve erkekler kısmı sıcaklığının haç şeklinde olması bir Bizans yapısından devşirme olabileceğini gösterir [30], [66]. Günümüzde ayakta kalan Bizans Hamamı olarak Selanik'te 12-13.yy'da manastıra bağlı inşa edilen Kule Hamamı gösterilebilir [86] [131]. 1940'a kadar halk hamamı olarak kullanılan yapı, Bizans döneminde kadın erkek değişimli, Osmanlı döneminde ise ikiye bölünerek kullanılmıştır.

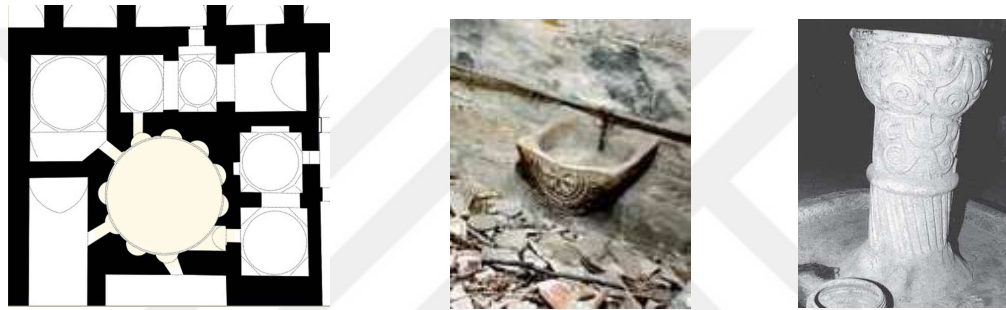

Şekil 3.4 Selanikte Bizans Hamamı (Kule Hamamı) [131], yan cephe görünüşü

Çizelge 3.2 Kronolojik Gelişim

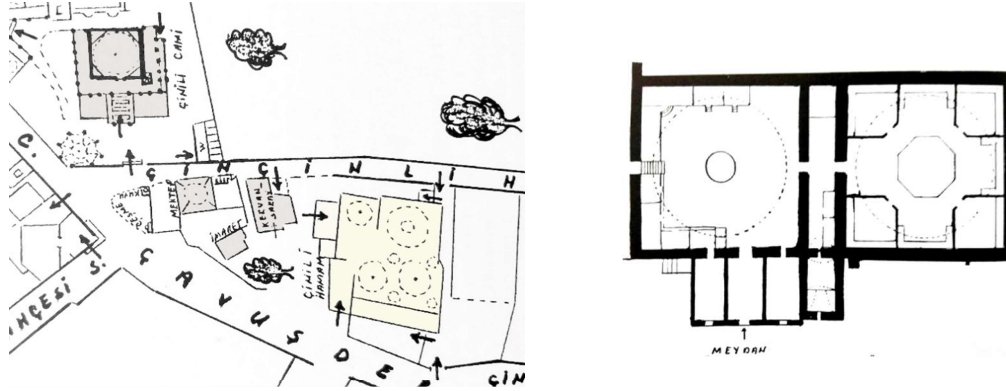
Türklerin 11.yy'da Anadolu'ya yerleşimleriyle birlikte antik devirden kalan hamamlarla (öncül ve paralel kültürle) etkileşimi sonrasında özellikle doğal sıcak sulu (kaplıca, ılıca) hamamlar inanç ve geleneklere uygun tadilatı yapılarak kullanılmış ya da antik temeller üzerine farklı kompozisyonlarda hamamlar inşa edilmiştir [9]. Yalvaç, Çaşnigir Paşa, Gökçe Köy Hamamı gibi örneklerde görülen devşirme malzemelerin kullanımı da bu etkinin göstergelerindendir [132]. Benzer şekilde Kayseri'deki Küllük Hamamı (12.yy) ile Kastamonu'daki Vakıf Hamamlarının (13.yy) antik temeller üzerine farklı biçimlerde inşa edildikleri öne sürülmektedir. Küllük ve Vakıf Hamamı'nın sahip olduğu dilimli sıcaklık şeması için Y. Önge, hamamlarda antik dönem kalıntılarından referans alınmış olabileceğini belirtmektedir [9].

Şekil 3.5 Küllük Hamamı [9], devşirme kurna ve havuz [132]

Artuklular'ın Ani'de inşa ettiği hamamlarla başlayan Beylikler ve Selçuklu dönemi hamamlarının ardından Osmanlı Devleti hâkimiyeti altındaki geniş coğrafyada hamamlar inşa etmiştir [30]. Osmanlı imaret sisteminde hamamın camiden sonra gelmesi hamamlara olan ilgiyi göstermektedir [57]. Selanik'te 1444'te inşa edilmiş Bey Hamamı örneğinde olduğu gibi hamamlar fethedilen yerlerde de ilk inşa edilen yapılardandır [133]. Türk hamamları kronolojik açıdan erken, klasik ve geç dönem olarak 3 farklı dönemde incelenebilir. Erken dönem hamamlarında, Türklerin Orta Asya'dan beri kullandığı dört eyvan şeması, zengin bezeme ve örtü biçimlerinin kullanımı dikkat çekmektedir. Klasik dönemde ekonomik ve siyasi büyümeye paralel olarak hamamların sayı ve boyutlarında artış görülmektedir. Müzeyyen taş işçiliğine sahip elemanların yanı sıra, cümle kapısı, örtü sistemleri, aydınlatma gibi konularda değişimler yaşanmıştır. Hamamlar külliyelerin programlarında ve günlük yaşantıda önemli bir yere sahiptir. Yürütülen çalışmalarda temel konulardan biri olarak özel ve genel hamamların niteliklerinde, dönemin saray ve konaklarında bağımsız ya da konut içi hamamlara rastlanılmaktadır. Klasik dönemin halk hamamlarında uygulanmış farklı

plan şemaları ile birlikte Üsküdar Çinili Hamamı külliye hamamına örnek olarak gösterilebilir.

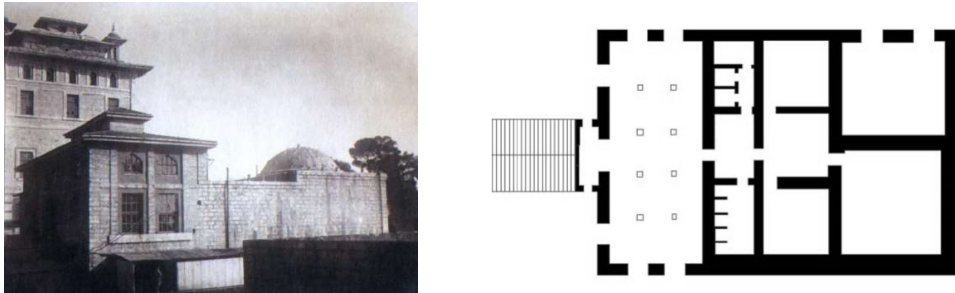
Şekil 3.6 Üsküdar, Çinili Hamam [97]

Klasik dönem sonrası (18.yy) Batı'nın artan etkisi içinde az sayıda hamam inşa edilmiştir. Bunların içerisinde Cağaloğlu Hamamı "inşa edilen son büyük hamam" olarak önemli bir yere sahiptir. Barok üslubunun önemli örneklerinden olan Cağaloğlu Hamamı'nda bu üslup, mermer fiske ve sütun başlıklarında görülmektedir [30].

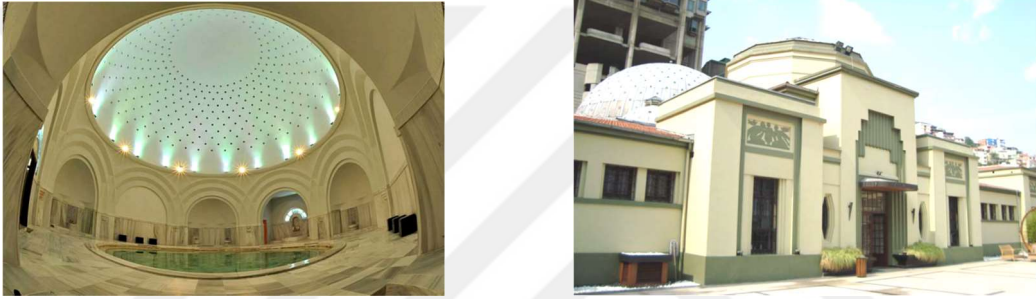
Şekil 3.7 Cağaloğlu Hamam planı [5], giriş ve camekan

A. Vallauri tarafından tasarlanan Mekteb-i Tıbbiye Hamamı (1900) tesisin güneyinde münferit biçimde, 14-80 m gibi ölçülere sahip lineer formda düzenlenmiştir. Aralık bölümüne sahip hamamın külhan ve sıcaklığı ise güneyde yer almaktadır [134].

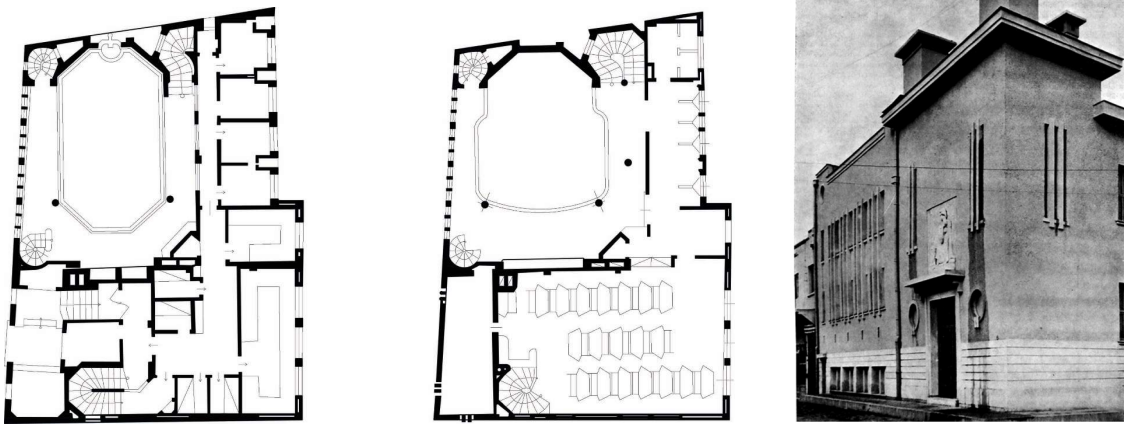
Şekil 3.8 Mekteb-i Tıbbiye Hamamı [134]

Modern ile geleneksel hamam mimarisi arasında benzerlik olsa da yapım tekniği açısından farklılıklar vardır. Mimar Şahabettin'in umumi hamam (havuz) yapılarının kent içindeki yeri ve sayılarına ilişkin yürüttüğü araştırmada, hamamlar "tıbbi hamam" kelimesiyle, yüzme havuzuyla ilişkilendirilerek destek birimleri olarak tasvir edilmiştir [135]. E.A. Egli'nin 1937'de tasarladığı Atatürk Orman Çiftliği Hamamı mekân ve dizilimleri, kubbe örtüleri, göbek taşı, seki, kurna gibi öğeleri ile geleneği yansıtırken; sade cephesi, betonarme iskeleti ve ısıtma sistemi ile modern mimariyi yansıtmaktadır. Fabrikaya hizmet eden bu hamam işçilerin mahalle kültürünü sürdürecekleri sosyal bir mekân olması için inşa edilmiştir [136]. Aynı yıllarda G. Mongeri de Bursa için benzer bir yaklaşımla Çelik Palas Oteli'nin içinde bir hamam tasarlamıştır [137].

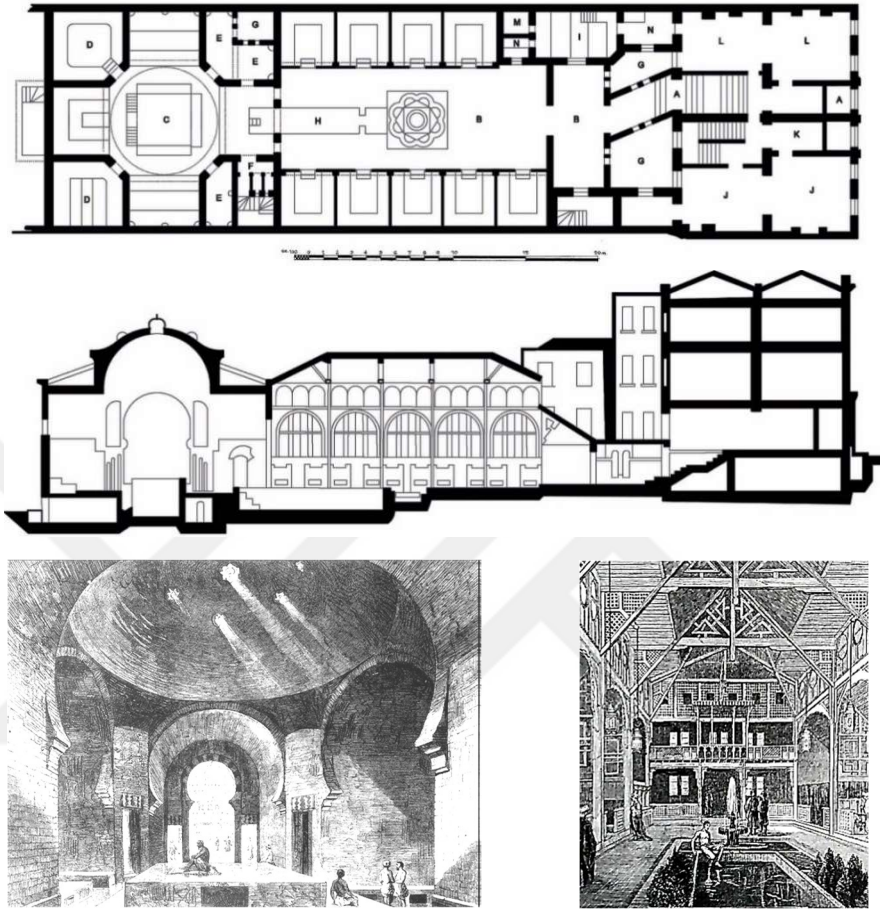
Şekil 3.9 Bursa Çelik Palas Hamamı [137]

Eskişehir'in kentin demiryolu üzerinde önemli bir nokta ve havacılık merkezi olması; bu potansiyelleri geleneksel hamamların karşılamaması üzerine Yenice Hamamı inşa edilmiştir. Bektaş'ın Güre Devremülk otelindeki hamamı da nostajik bir cazibe aracı olarak yaygınlaşan otel-kaplıca ve hamamların aksine gelenekselin modern yorumu olarak gösterilebilir [138].

Şekil 3.10 Eskişehir Yenice Hamamı [138]

19.yy'ın ikinci yarısında Sanayi devrimi sonrasında Avrupa'da uygulanmış ilk Türk Hamamı denemelerine baktıldığında geleneksel hamam tipolojisine oldukça benzer tasarımlar görülmektedir. Türk hamamının modern yorumu olarak Jermyn Sokağı Hamamı D. Urquhart ve mimar Clarke'nin girişimleriyle 1862'de açılmıştır [86], [111].

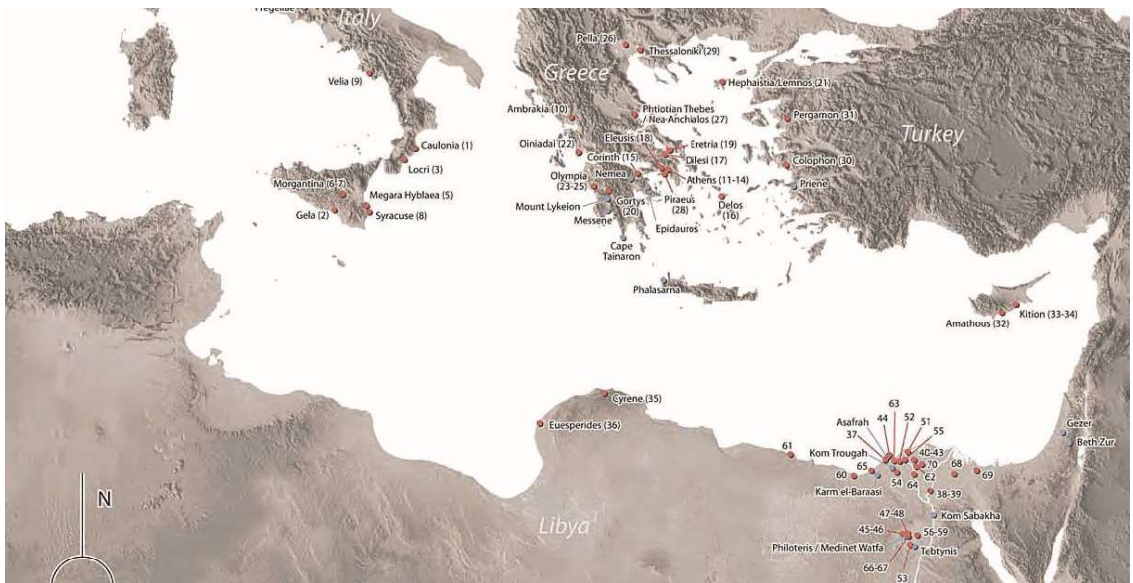
Şekil 3.11 G.S. Clarke, Jermyn Sokağı Hamamı, sıcaklık ve camekan bölümleri [86]

Antik çağlardan modern örnekler uzanan süreçte hamamların kronolojik gelişimi farklı unsurlarla şekillenmiştir. İncelenen örnekler döneme ait röper noktalarını temsil ederken, zaman kavramının yer ile birlikte sentezini gerektirmektedir. Örneğin, Filistin'de Roma hamamlarının 3 dönemde incelenmesi, Kuzey Afrikaya geç gelen Roma mimarlığı ya da Anadolu, Yunan ve İtalya için süreç coğrafi sınırlarla birlikte değişim göstermektedir. Kronolojik gelişimde Antik Hamam mimarisi temel hatlarıyla incelenirken Mısır'ın yerel şartlarında merkezi şemanın bileşeni olarak koridorların ifadesi coğrafi, bölgesel bir ayırımla ifade edilebilir [139]. Antik Yunan, Roma ya da Türk hamam geleneklerinin geniş coğrafyadaki etkinliği ve yerel değerleriyle etkileşimi bu kapsamda önemlidir [20] [109].

3.2 Bölgesel Gelişim Süreci

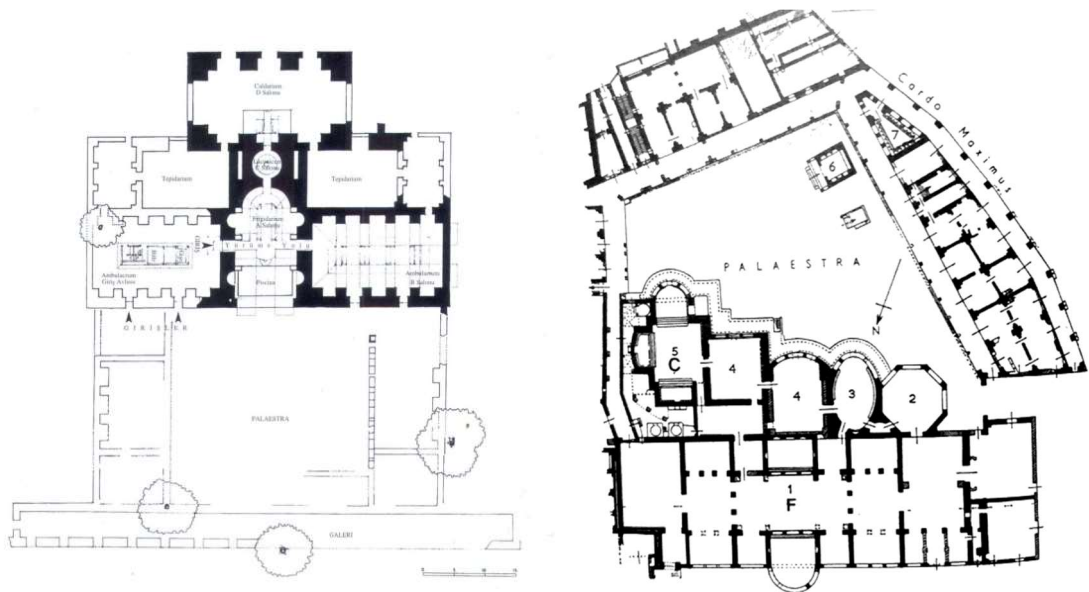
Bölgesel karakteristiklerin oluşumunda öncelikle iklim, su kaynakları, topoğrafya, yerel malzeme ve yapım teknikleri gibi unsurların etkili olduğu görülmektedir.” Bölgesel plan tipleri belirlemek ve bunların sınırlarını çizmek güçtür; ne saf plan tipleri ne de sıkı bölgesel sınırlar vardır” [20]. Bölgesel değerlendirme, hamamların belirgin kent ve bölgelerin ötesinde taşralara doğru genişleyen yerel değerleri de tanımlamaktadır. Çevresel faktörlerin etkileri, özellikle Roma mimarisinde savunma yapılarının içerisinde yer alan hamamların askeri konumları gibi farklılıkların ifadesinde önemlidir [140].

M. Trümper’in Antik Yunan balnealarıyla ilgili çalışmasında tespit edilen hamamların Akdeniz havzasında kıyı, Afrika’da nehir ve kollarındaki yoğunluğu; su ve yerleşim alanlarıyla ilişkisini göstermektedir [141]. Küçük boyutlu hamamlar olan Balnea’larla ilgili Seneca’nın açıklamasına göre, kasvetli mekânların oluşumunda malzeme, yapım tekniklerinin etkisi, su kaynağına bağımlılık ve özellikle ısının kontrolü, yapıların ölçek ve bölgedeki dağılımını sınırlayan etmenler olarak görülebilir. Balneaların yanı sıra Helenistik dönem özel yıkanma mekânlarının gelişimi Trümper’in kataloglama çalışmasında Güneydoğu; Mısır, Kuzeydoğu; Yunanistan ve Batı Akdeniz bölgeleri olarak düzenlenmiştir (Şekil 3.12) [70]. Antik Yunan hamamlarının ısıtma sistemleri üzerine yapılan bir diğer çalışmada bu 3 bölgesel doku karakteristiğini desteklemektedir [142].

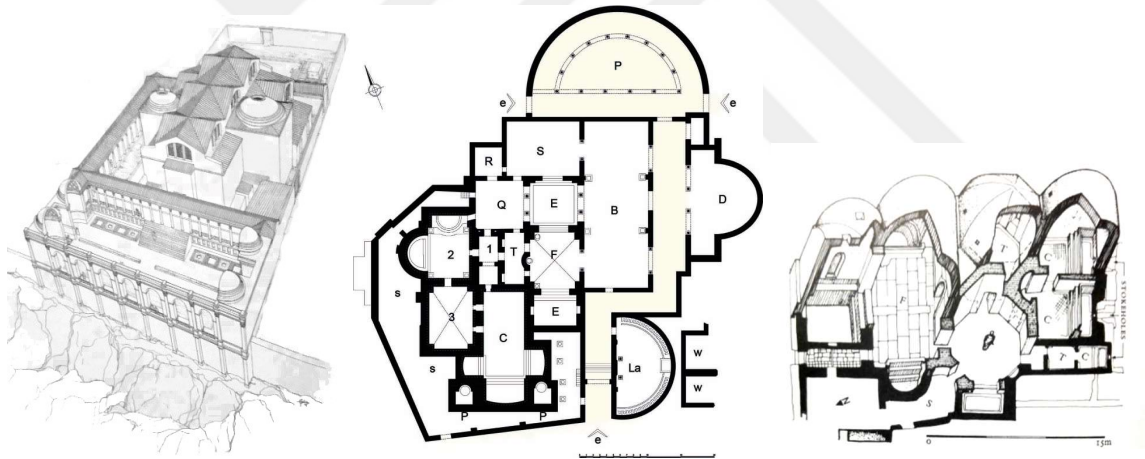
Şekil 3.12 Yunan Hamamları bölgesel dağılımı [141]

Roma İmparatorluğu ile genişleyen sınırlarda Büyük Britanya'dan Basra körfezine, Kuzey Afrika'dan Almanya içlerine kadar hamamlara rastlanmaktadır. Genel bölgesel ayırmada Antik Yunan coğrafyası, İtalya, Afrika ve özellikle Anadolu toprakları farklı gelişimlerin kaynağı ve geleneğin sürdürüldüğü bölgeler olarak önem kazanmaktadır [143] [66]. Bu coğrafyalar arasında ithal ve yerel kültürlerin etkileşimleri, çevresel değerler doğrultusunda ifade edilmişlerdir. Bu etkinin yapıları çevre ve hamamların fiziksel karakterini belirleyen somut karşılığı malzeme kullanımları ile örneklendirilebilir. Anadolu hamamlarında, İonia'da ve batı şeridinde kaba kesilmiş büyük taş bloklar ile küçük çakıl taşlarının karışımı kullanılırken Caria, Lycia ve Pisidia'nın küçük dağ kentlerinde farklı ebatlarda tümüyle taş kullanılmıştır. Batı'dan farklı olarak Anadolu'daki tuğla duvarlar masiftir. Orta İtalya'da harca bağlayıcı özelliği veren pozzolana karşın Anadolu'da kireç ağırlıklı moloz harç dolgusu kullanılmıştır. Bu bağlamda, hamamların dış görünüş, teknik boyutlarını ve yapıları çevre dokusunu belirleyen malzeme kullanımı bölgesel ayırımı en belirgin ölçütlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında, çok daha karmaşık değer ve unsurların birleşimiyle yere ve kültüre bağlı olarak gelişen form kullanımlarından bahsedilebilir. Anadolu ve İtalya planlarında belirgin farklardan biri de kavis ve daire benzeri apsidal formların kullanımıdır. İtalya'nın aksine, Anadolu'da Capito ve Miletus hamamlarında olduğu gibi az sayıda örnekte kavislerin duvar kalınlıkları içinde veya Kaunos Hamamı'nda görüldüğü gibi küçük yuvarlak planlı odalara (rotunda) rastlanmaktadır [20].

Şekil 3.13 Kaunos Hamamı [77], Ostia Forum Hamamları [20]

Timgad'daki Büyük Güney Hamamları'nın grid düzenine aykırı yerleşimi ve sokaklar arasında oluşturduğu ilişki yapıya kentsel kimlik kazandırmıştır. Afrika'da her ne kadar genel çizgisiyle Batı'dan ithal edilenler yoğunluktaysa da yerel özellikler de göze çarpmaktadır; Frigidarium'un çapraz tonozla örtülü kare biçimiyle 2 kenardan havuzlarla genişletilmesi, hamam yapısıyla ilişkili kapalı avlu ve palaestranın alışılan aksine ikincil spor alanı olarak daha çok kent meydanı ya da etkinlik alanı işlevini üstlenmesi gibi. Afrika hamamlarında olağan bir tutum olarak natatioların örtülmemesi sıcak yaz aylarının etkisi ile oluşmuş olabilir. Açık hava palaestraları ise ender olarak görülür. Cilicia'da yaygın olan salon tipi hamamlarının da genel olarak palaestralarının olmaması sert iklim koşullarıyla ilişkilendirilmektedir. Afrikada küçük hamamların çoğunda palaestra yerine rekreasyon ve sportif etkinliklerin de yapıldığı, çok amaçlı kullanıma sahip ahşap çatılı bir salon bulunmaktadır [20]. Kuzey Suriye'deki Serdjilla ve Babiska'da yer alan Küçük Roma hamamlarında Batıdaki ve Batı Anadolu'daki tonoz ve kubbelerden farklı, kırma çatıyla örtülü mekânlar bulunmaktadır.

Şekil 3.14 Conimbriga Güney Hamamı, Timgad Güney Hamamı, Lepcis Magna Av Hamam [20], [144]

Bölgesel karakteristikler Kuzey Afrika, Lycia gibi geniş ölçekte ya da kent ölçeğinde hatta her birinin kendi yakın çevresindeki şartları içerisinde monolitik değerlendirilmesi mümkündür [72], [128]. Dolayısıyla, temel kurguların benzerliğine rağmen fiziksel, sosyal ve beşerî çevresiyle kurduğu ilişki bu tesislerin niteliğinde belirleyici rol oynamaktadır. Lepcis Magna'da Av hamamlarının sade ve işlevsel duruşu, Kartaca'daki Antonius Hamamlarının frigidariuma taç şeklinde sarılmış mekanları, Conimbriga'daki Güney Hamamlarında yapının aksenal haç tonozlar ve yanlardan kubbeyle genişletilmiş

Figure 1 consists of two architectural drawings of the National Congress Center. Drawing (a) is a sectional view showing the building's profile. It features a central section with a large auditorium and several smaller rooms, including a foyer, vestibule, and various offices. The drawing is labeled with room names in Spanish, such as 'VESTIBULO', 'FOYER', 'AUDITORIO', and 'OFICINA'. Drawing (b) is a plan view of the building, showing the layout of rooms and corridors. It includes a scale bar and a north arrow. The plan view shows a complex arrangement of rooms, including a large central hall (F) and several smaller rooms (A, B, C, D, E, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, V, W, X, Y, Z).

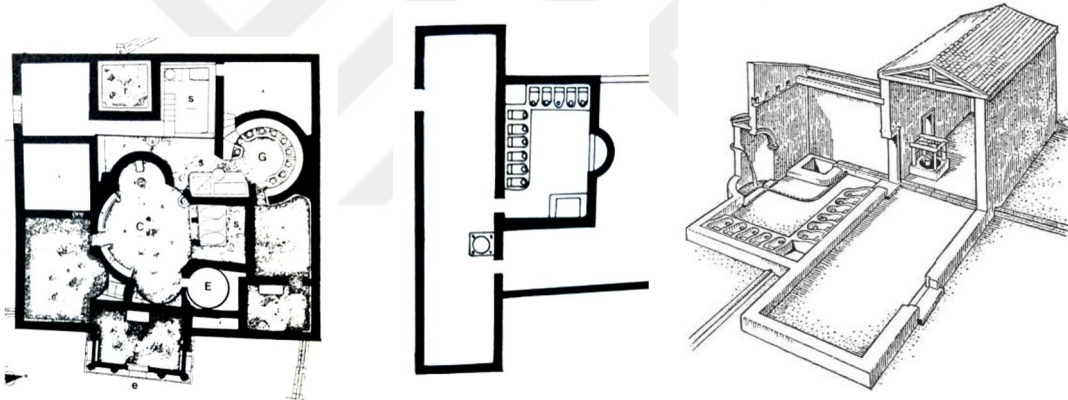
“Anadolu kıyılarda daha çok Yunan, iç kesimlerde Yunan ve Anadolu kimliğiyle Roma’nın ne yok sayacağı geri kalmış bir ülke ne de kendi tarzını işleyebileceği kültürel bir boşluktur”[4]. Anadolu ölçeğinde bakıldığında ilk olarak hamam-gymnasium gibi farklı bir mimari sentez ile kıyı ve iç bölgelerde antik dönem Yunan ve Roma etkilerindeki farklılıklar görülmektedir. Türk hamamları bu coğrafyanın kültüründen beslenerek çevresi ile ilişkisi, yapım sistemi, kütle kompozisyonu, ölçek ve yerleşim kararlarıyla Anadolu, Afrika ve Avrupa’da yerel değerlerle birlikte inşa edilmiştir.

49

3.3 Tipolojik Gelişim Süreci

Hamam mimarisinde tipolojik incelemeler Antik Yunan dönemiyle başlatılabilir. Antik Yunan balnealarında izlenen basit işlevsel düzen Roma döneminde zenginleşerek çok farklı örnekler ortaya çıkmıştır. Türk hamamları ise bu gelişim zincirinin son dönem örneklerine sahiptir. Süreç içerisinde tamamen farklı unsurların sentezlerinin yanı sıra kullanım biçimine bağlı birtakım temel kaygıların sürdüğü görülmektedir.

Antik Yunan döneminde ilk olarak mekânsal boyutlarda ele alınabilecek balnea ve Gymnasiumda yer alan loutronlar ortaya çıkmıştır. MÖ. 5. yy'a tarihlenen küçük balnea tipi yıkanma mekânları kendi içerisinde giriş sayısı, mekân geometrisi, teknik sistemleri ve programlarına bağlı olarak farklı mekân, cephe ve kütle organizasyonları gösterse de benzer tipolojik özellikler sergilemişlerdir [146] [147]. Gortys ve Olympia'da bulunan örnekler bakıldığında rotundaların geometrileri ve diğer birimlerle ilişkilerindeki farklılıkları görülebilir (Şekil 3.16).

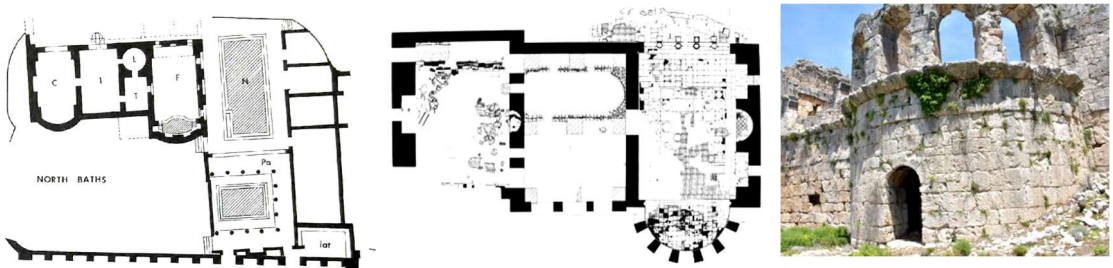
Şekil 3.16 Gortys Planı (Rotunda) [4], Olympia Hamamı plan ve perspektif [72]

Roma dönemi hamamlarını temelde konut ve saray hamamları dışında kamusal anlamda balnea ve thermae olarak ayırmak mümkündür. Balnea karanlık, küçük ölçekte ve kasvetli mekânlar olan, kişilerce dar ve küçük parsellere inşa edilebilen ya da orta ölçekte çarşı hamamlarını; Thermae ise geniş alanlara kurulmuş, büyük ölçekte mekânlara ve kütleyle sahip güçlü kamusal hamamları tanımlamaktadır [73]. Bunun dışında kullanım, ekonomi, mimar ve kültür etmenleriyle geniş bir coğrafya ve zaman içerisinde ortaya çıkan farklı plan tiplerinin varlığı tipolojilerin belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda, Krencker'in hamamları mekân dizilimlerine göre sınıflandırmasında farklı şemalarda örnekleri tasniflediği çalışma önemlidir [1]. F. Yegül'ün analizleri doğrultusunda Roma dönemi hamamlarının genel hatlarıyla,

asimetrik balnea tipi, sıra tipi, Pompei tipi ve çeşitlemeleri, yarı eksenel, çifte, karışık ve imparatorluk tipi gibi mekânsal organizasyonlarına göre belirgin özellikler sergiledikleri görülmektedir [4]. Sınıflandırmaya farklı ölçek ve açılardan bakıldığında salon tipi, hamam-gymnasium gibi farklı sentezler ya da özgün karakterlere sahip monolitik örnekler dahil edilebilir.

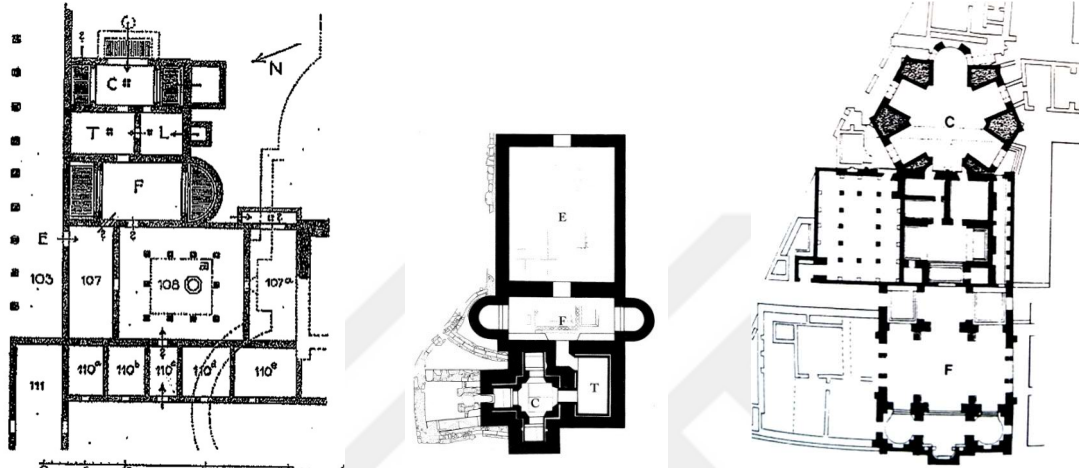
Pompeii'deki Stabia hamamlarında görülen 2 bölümlü plan şeması (palaestra ve hamam dizisi) hamam kültürünün erken evresi hakkında somut veriler sunmaktadır. Portatif mangallarla ısıtılan ve taşıma suyun kullanıldığı basit balnealardan mekânların ısısal değerlerine göre sıralandığı (tek eksenli sıra tipi) bir düzene sahip gelişkin ve yaygın bir örgütlenmeye geçiş görülmektedir. Tek eksen üzerinde ortada palaestra, diğer kolda natatio ve etrafı saran stoa grubu ile güçlü bir kompozisyon kurulmuştur [4]. Stabia hamamlarıyla yaklaşık aynı dönemde (MÖ 2.yy) inşa edilmiş Fregellae hamamlarında ise farklı bir tavır söz konusudur. Plan şeması olarak kararsız bir tavır sergileyen fakat mekânsal geçiş düzenini (ılıktan sığağa, A/T-C) sağlamaya çalışan bir karakterdedir. Bu düzensizliğin dikdörtgen bir parselde sığma çabası, ekonomik kaygılar gibi etmenlerden kaynaklanması muhtemeldir [20].

Pompeii'deki Banlio Hamamları, Stabia hamamlarının sonraki evrelerinde çizilen yalın kurgunun benzeri olarak oldukça geniş bir yayılıma sahip, tek bir dizide palaestranın eşlik ettiği bir kompozisyonu içerir. Palestraya yerleştirilmiş havuz ve apsisle dışarıya çıkıntılı caldarium'dan açılan geniş pencereler palaesta ile bütünleşmiştir. Pompei tipi olarak tanımlayabileceğimiz bu düzen oldukça geniş bir alana yayılmıştır [4]. Anadolu'da da sıkça rastladığımız tipolojinin, Nice'in Cimiez kentinde bulunan Doğu, Batı ve Kuzey hamamlarında, Tlos Roma hamamında ve diğer birçok antik kentte benzer biçimde uygulandığı görülmektedir (Şekil 3.17).

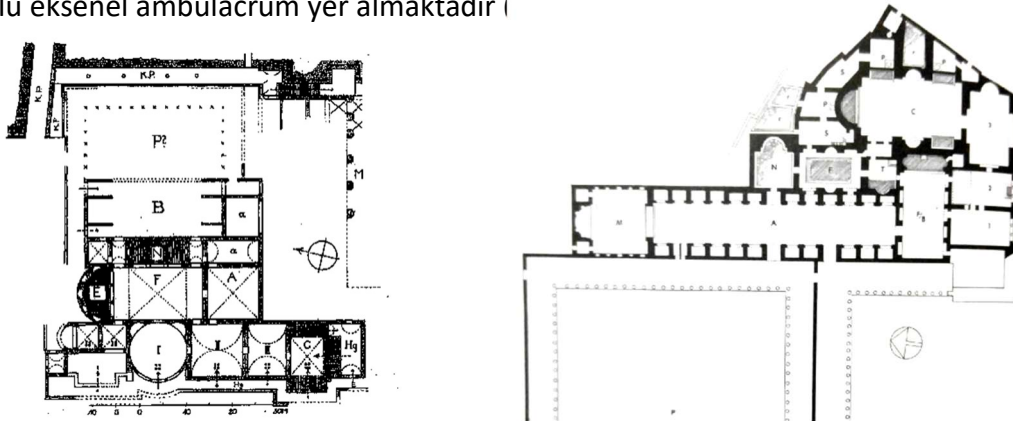
Şekil 3.17 Cemenelum Kuzey H. [20], Tlos Hamamı ve frigidariumun apsidal cephesi

D. Krencker sıra tipi çeşitlemeleri üzerine yaptığı çalışmada laconicum, palestra ve klasik 3'lü düzene eklenen salonların ilişkilerine göre farklı plan şemaları oluşturmuştur [1]. Sıra tipinin simetrik bir düzende oluşturulmuş en erken örneklerini, Kuzeybatı eyaletlerinde yer alan birtakım askeri ve lejyoner hamamlarında görülmektedir [20]. İisca ve Vindonissa hamamlarının yanı sıra Lepcis Magna'da uygulanan plan şemasında simetri güçlü biçimde hissedilirken Corinth Panayia hamamında kendi içerisinde simetriye uygun salonların oluşturduğu bir düzen hâkimdir (Şekil 3.18) [148].

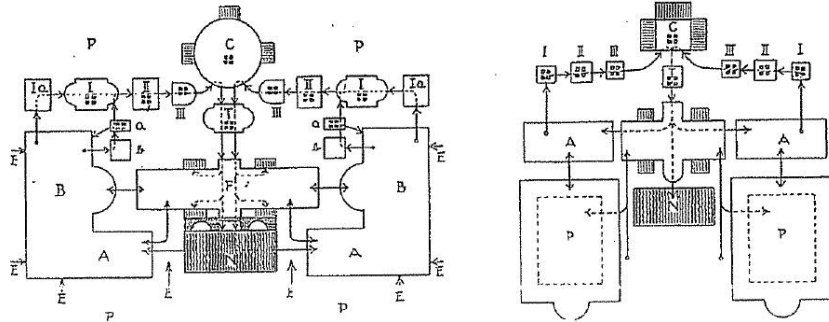
Şekil 3.18 Trier, Yeşil Hamam [1], Corinth Panayia H [148], Lepcis Magna H. [148]

Pompei sıra tipinin gelişerek yarı eksenel bir düzenle tanımlanması mekanlar arası dolaşımı mümkün kılmıştır. Hadrianus Villası içerisinde yer alan Büyük Hamamlar ısıtılan hamam mekanları ile frigidarium ve apodetarium gibi giriş mekanlarının yarı eksenel bağlantısıyla Pompei tipi plan kurgusuna ring dolaşımına imkan verecek farklı bir evre kazandırmıştır [20]. D. Krencker'in ring tipindeki 3 farklı şemasından sonuncusunu temsil eden Faustina Hamamlarında palestra ve iki frigidarium arasında güçlü eksenel ambulacrum yer almaktadır (

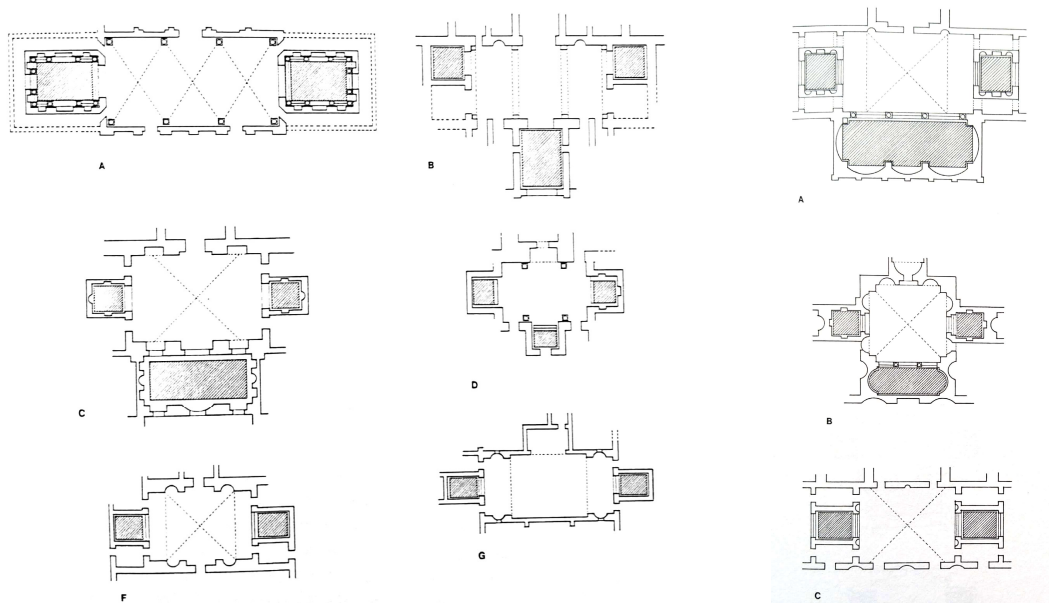
Şekil 3.19 Tivoli'deki Hadrianus Villası, Büyük Hamam [1], Milet Faustina Hamamı [20]

Eksenel ve simetrik plan tipolojisine Isca, Busra, Lepcis Magna’da yer alan orta ölçekteki hamamlarda rastlansa da bu tipolojinin güçlü tanımı İmparatorluk hamamlarıyla özdeşleşmiştir. Bunun yanında Hamam-Gymnasium’larının da çoğunluğu simetrik ve eksenel bir planlamaya sahiptir.

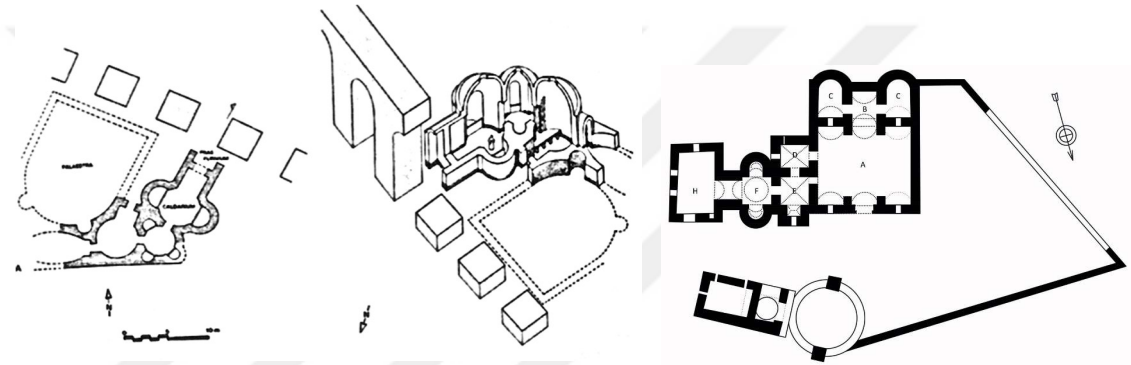
Şekil 3.20 Büyük İmparatorluk Hamamları mekânsal şeması [1]

Roma hamamları üzerine farklı organizasyon biçimleri için tanımlar mekansal kurgu temel alınarak örneklendirilmiştir [149]. Ancak, tipolojinin belirlenmesinde tek bir kriterden bahsedilemez. Araştırmanın ölçek ve önceliklerine bağlı olarak kullanılan sistemler, mekân içerisindeki öğelerin düzenlenmesi, dolaşım, kullanım biçimi gibi unsurlar tipolojik değerlendirmeye dahil edilebilir. Örneğin, D. Krencker ya da F. Yegül’ün araştırmalarında hamamların iç mekân düzenlerine odaklanan bir tipolojik sınıflandırma görebiliriz (Şekil 3.21). Bu detaylı analizler yer, kronoloji, kullanım biçimi gibi unsurların tipolojinin belirlenmesindeki etkisini ortaya koymaktadır.

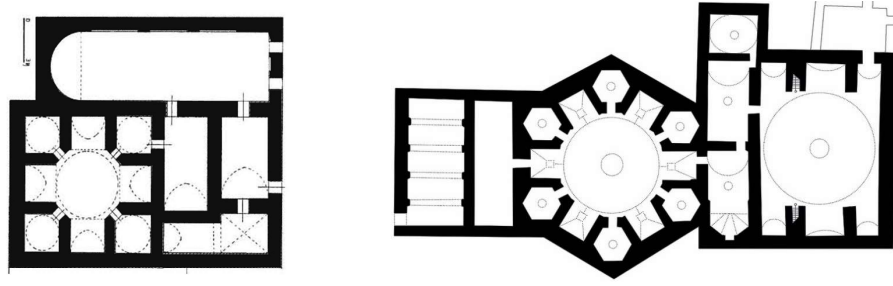
Şekil 3.21 Kuzey Afrika Hamamlarında frigidarium içerisinde havuz yerleşimi [20]

Bizans dönemi içerisinde yaşanan değişimler ve özellikle palestranın etkinliğini kaybetmesi inşa edilen hamamlar üzerinde etkili olmuştur. Zeuxippos Hamamı'nın Hamam-gymnasium tipinde, Alexandros hamamının çifte, Selanik'te tek hamam biçimde örnekler yer alırken oldukça yaygın olan sıra tipi Kartal, Eski Sultanahmet cezaevi ve Arkeoloji müzesi civarında bulunan hamamlarda görülmektedir [20], [86], [150]. Emevi hamamlarının Bizans dönemiyle olan mimari, teknik ve tezyin bakımından benzerliği ise Kusayr-ı Amra ve Sarak Hamamlarında görülebilir [89] [151]. Bizans döneminde olduğu gibi palestraya programda yer verilmezken, dini şartlara uygun olarak havuzlar kaldırılmış ve Hirbetü'l-Mefcer saray hamamında yer alan divan (taht benzeri makam) gibi birtakım özel detaylar eklenmiştir [86] [9], [20].

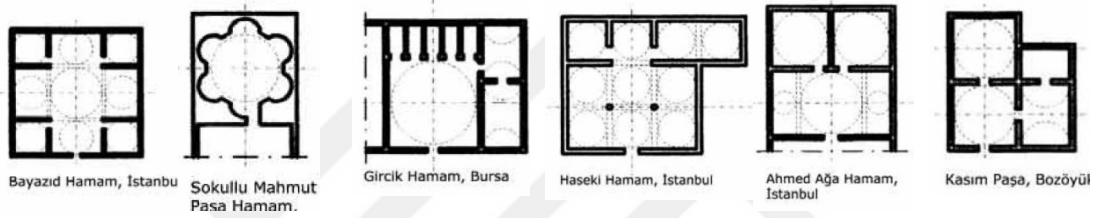
Şekil 3.22 Kalenderhane Camii yanındaki H. [86], Kusayr-ı Amra (Emevi) [9], [70]

Kayseri Küllük ve Kastamonu Vakıf Hamamlarında incelenen radyal plan tipi Emevilerde görülen antik dönem hamam mimarisinin erken dönem Türk hamamlarına etkisini göstermektedir. 12 ve 13.yy Sitti Radviyye ve Yeni Kapı hamamları gibi Artuklu eserlerinde rastlanılan aksiyal eyvanlı ve köşe halvetli sıcaklık şeması Anadolu Selçuklu hamamlarının büyük çoğunluğunda uygulanmıştır [30] (Şekil 3.23) . Sıcaklık, ortada hamamın kalbi olarak tasvir edilen bir göbek taşı ve etrafında halvet hücreleriyle farklı mimari düzenlere sahiptir [25], [66]. 16. yy'dan itibaren üçgen (Bursa Yeni Kaplıca), dikdörtgen (İzmit Yeni Cuma), altıgen (Diyarbakır Çardaklı Hamam), sekizgen (Erzurum Murat Paşa ve Şeyhler) ve hatta üç kenarı eyvanlarla genişletilmiş merkezi kubbeli (İstanbul Ayasofya Hamamı) halvetleri klasik şemanın dışına örneklerdendir [9] (Şekil 3.23). Bu genele aykırı dairesel ya da poligonol çizgiler antik dönem hamam mimarisinin etkilerinin devam ettiğini göstermektedir [152].

Şekil 3.23 Sitti Radviyye Hamamı [153] ve Çardaklı Hamam [9]

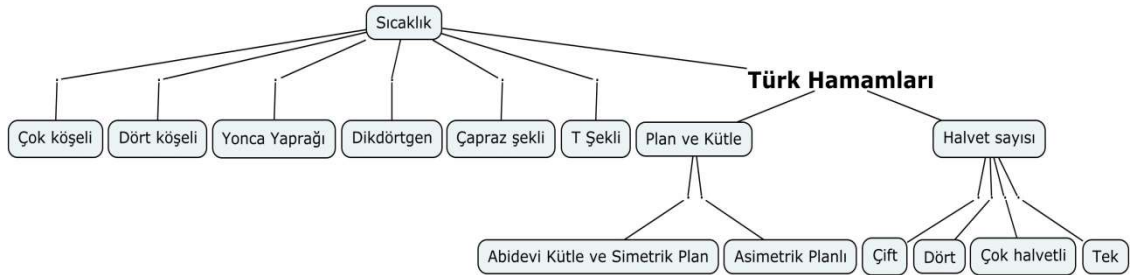
Erken dönemden itibaren şekillenmeye başlayan Türk hamam mimarisi için çok sayıda tipolojik çalışma bulunmaktadır. Bunların arasında en yaygın olan S. Eyice'nin 6 tip değerlendirmesinin yanında K. Klinghardt, M. Kiel ve H. Glück sıcaklık mekânlarının kurgusuna bağlı çalışmalar yürütmüşlerdir.

Şekil 3.24 Eyice'nin Türk Hamamları Tipolojisine göre hamamlar [133]

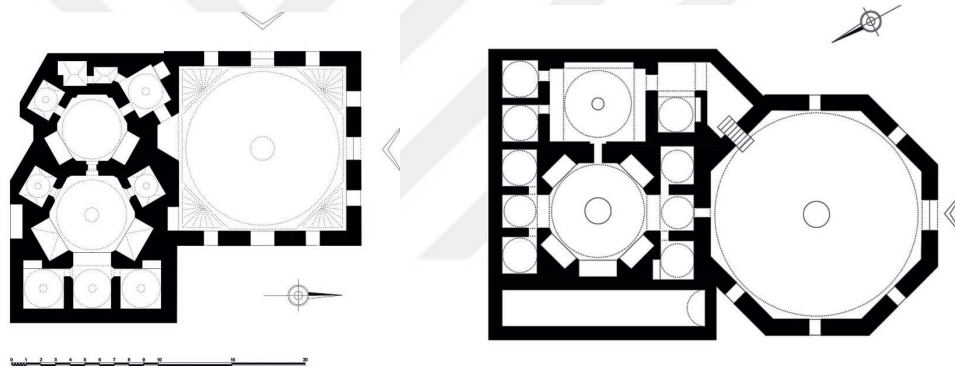
Farklı olarak A.S. Ülgen hamamları, kütle, sıcaklık ve halvet sayısına göre 3 grup halinde tipolojik açıdan sınıflandırmaktadır [154].

Çizelge 3.3 Hamamların Tipolojik Sınıflandırılması (A.S. Ülgen)

Yaygın tipolojilerin yanında, Yunanistan'da yer alan Türk Hamamları ya da İzmir Seferihisar hamamları gibi yerel odaklı yürütülen çalışmalarda araştırmacıların bu çerçeveden taşıp kendi tipolojik çerçevelerini kurdukları görülmektedir. Dolayısıyla, Roma hamamlarında olduğu gibi her ne kadar temel program itibarıyla benzer ya da sabit kalınsa da çevre, kültür, kullanım ve zaman gibi faktörlerle ortaya çıkan geniş tanım farklı sınıflandırmalarla tarifi mümkündür.

S. Eyice, Y. Önge, Klinghardt ve H. Glück gibi uzmanların Türk hamamlarının tipolojisinde veri olarak sıcaklık mekânını kullanmasına rağmen, diğer soğuk ve sıcak salonların incelenmesi de tipolojik veriler sağlaması açısından önemlidir [133]. 12-13. yy hamamlarında en büyük hacmi kaplayan camekan bölümü, asıl yıkanma bölümlerine girmeden önce hazırlığın yapıldığı bir giriş mahali iken aynı zamanda yıkanma sonrası müşterinin dinlenip kendine geldiği mekânlardır. Bu dönem hamamlarında soyunma mahalline doğrudan cümle kapısından geçilirken, cümle kapısının önüne revak veya giriş hacminin yer alması daha geç dönemlerde başlamıştır [9]. Hamamların soyunmalık bölümü genellikle kargirdir fakat ahşaptan yapıldığı örnekler de vardır. Ahşap malzeme sık sık tamir gerektirdiğinden bu bölüm çoğunlukla büyük değişikliğe uğramış ve orijinallliğini kaybetmiştir [66]. Camekan bölümü kare ya da kareye yakın, geniş mekânlar olmasına karşın kütle olarak farklı örnekler de görülmektedir (Şekil 3.25).

Şekil 3.25 Bursa, Davutpaşa Hamamı [155], İncirli Hamamı [156]

Çarşı hamamlarında camekanların 14. yy'dan itibaren büyük bir kubbe ile örtülmeye başlandığı görülmektedir. 12-13. yy. hamamlarında, soyunmalıklar sağır duvarlarla çevrildiği için aydınlanma, mazgal pencerelerden ve özellikle de aydınlık fenerleri ile sağlanmaktaydı. 15. yy'dan itibaren soyunmalık duvarlarına ve kubbenin oturduğu kasnağa pencereler açılmaya başlanmıştır [9]. Camekan genel olarak aydınlık ve ferah bir mekândır, pencereleri dışarıyla görsel mahremiyeti sağlayacak biçimde yerleştirilmiş ya da önleyici elemanlar kullanılmışken üst sırada yer alan pencerelerdeki alçı, revzen içliklerle renkli ve canlı bir atmosfer yaratılmıştır [25]. Camekan ortasında yer alan fiskiyeli havuz, mermer işlemeli çay ocağı ve sekiler orjinalliklerini korumakta zorlansalar da günümüze ulaşmış özgün örnekleri bulunmaktadır. Cağaloğlu hamamında barok üsluptaki mermer fiskiye geç dönem örneklerindendir.

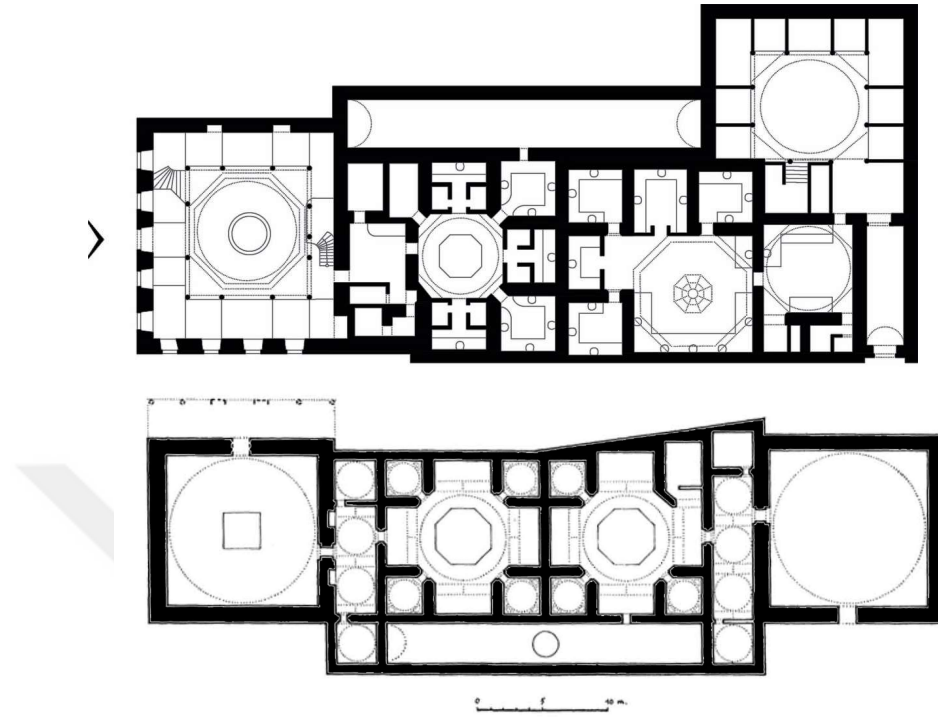
Camekan ile ılıklik arasında kalan aralık, usturalık ve tuvaletlerin yer aldığı bir geçiş mekanıdır. Servis mekanlarının yer almasının yanı sıra bu mekân ısıtılmış mekanlar ile camekan arasında ısı geçişini kontrol altında tutmaktadır. 12 ve 13. yy. hamamlarının çoğunda bulunan bu mekânın 15. yy'da boyutları küçülmüş ve 16. yy. hamamlarında camekan ile ılıklik arasında direk geçiş sağlanmıştır. Aralık mekânı olmayan hamamlarda hela ve tıraşlıklar ılıkliğa açılmış, ısı kaybını önlemek için ise kapının üzerine yaşmaklı bir baca (buhar bacası) yerleştirilmiştir. Bununla birlikte 15. yy'dan itibaren hamamların iç kapılarında çift kanat kullanılmıştır. Kapının bağlandığı ahşap tokmak ise ağırlığıyla kapının açık kalmasını engelleyen ayrı bir detay olarak karşımıza çıkmaktadır [9].

Ilıklık, aralığın bulunmadığı hamamlarda içerisinde hela ve tıraşlığın da yer aldığı cehennemliğe geçmeden duvar boyunca uzanan sekilerde vücudun sıcaklığa alıştırıldığı ısıtılmış bir geçiş mekanıdır. Büyük ölçekli yapılmış örneklerde, kış aylarında soyunma mahali olarak da kullanılabilme imkanı sağlarken bazen de sıcağa dayanamayanlar için yıkanma yeri olarak kullanılmıştır [9]. İncirli Hamamı örneğinde, eyvanlı düzeni burayı sıcaklık mekânıyla özdeşleştirmektedir. Traşlık, usturalık ya da ot odası denilen mekân ise; iyi havalandırılan, ahşap kapısı daima kapalı ve meşgul iken girilmemesi için üzerine peştamal asılan, bir kurnalık yıkanma yeri olarak hamamlarda yer almıştır [25].

Türk hamamlarının mekânsal boyutlarıyla incelemesinin yanında kütleli kompozisyonu, çifte hamamların bağlantısına ve özellikle sıcaklık denilen esas yıkanma bölümüne bağlı gelişmiştir. Lübnan, Suriye, Filistin, Mısır gibi Kuzey Afrika ve Orta Doğu ülkelerinin aksine Türklerde çarşı hamamları genellikle çifte hamam olarak yapılmıştır [30] [97] [89]. Çifte hamamların birbirine bağlantıları ise farklılıklar göstermektedir. Burada dikkate alınan ölçüt hamamların verimli ısıtılması olduğu için kompakt bir kütle halinde birleştirilmeleri tercih edilmiştir [30]. Mimar Sinan'ın Ayasofya önündeki Haseki Hürrem Sultan Hamamı¹, lineer birleştirilmiş iki bölümü yüzünden iyi ısınmayan bir hamam olarak eleştirilmiştir. Tarihi Şengül Hamamı da bu lineer bağlantıya örnek

¹ Ayasofya Hamamındaki lineer bağlantı biçiminde öncül hamam mimarisi, simgesel anlamı ya da tasarım kaygıları gibi farklı unsurların etkinliği yanısıra erkekler kısmının dönemin camisi olan Ayasofyaya yakınlığı ve kadınlar bölümünün lineer biçimde uzaklığı da etkili olabilir.

olarak verilebilir. Burada külhanın, birbirine bitişik olan erkekler ve kadınlar kısımlarının her ikisine de komşu olması ile ısı kaybının önlenmesine çalışıldığı görülmektedir [66].

Şekil 3.26 Ankara Tarihi Şengül Hamamı [157], Kızlar Ağası Hamamı (Y. Önge)

Tipolojik gelişim sürecinde temel alınan planimetrik özelliklerin yanı sıra kütle ve cephe karakterleri de bununla ilişkili olarak farklılıklar sergilemektedir. Yunan hamamlarının ilkel sadeliği ve Roma'nın ihtişamının hamamlar üzerinden ifadesi Türk hamamlarında dış ve iç mekân olarak farklılıklar göstermektedir. Toplumsal içerikle yüklü hamamlarda çoğunlukla dışta yalın içeride müzeyyen bir tavır izlenmiştir. Bu tavır; Selçuklu ve Osmanlı mimarisindeki bezeme kullanımında ya da çarşı ve saray hamamlarındaki fonksiyonel-simgesel ifadesinde coğrafya ve zamana bağlı değişmektedir [158].

Sonuç olarak Krencker'in Roma; Eyice'nin Türk hamamları için yaptığı tipolojik çalışmaların kapsamı geniş tutulmasına rağmen, kullanım biçimleri ile ilgili farklı bağlamlar bunun dışında kalmaktadır [140]. Bu doğrultuda, tek kişinin kullanabildiği lüks saray hamamlarından, bölük askerin aynı anda kullandığı kışla hamamlarına kadar farklı kullanım biçimleri hamamların gelişimlerinin incelenmesinde önemlidir [159].

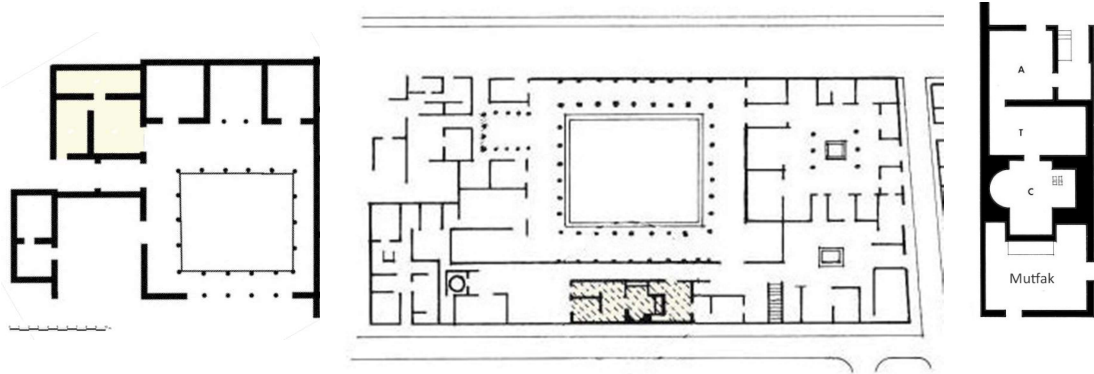
3.4 Hamamların Kullanım Yerlerine Göre İncelenmesi

İlk hamamların saray, tapınak gibi alanlarda ortaya çıkması kullanım biçimlerinin özel ve tinsel kaynaklı olduğunu göstermektedir. Antik dönem yıkanma kültürünün gelişimine baktığımızda konut içi ya da farklı kuruluşlara ait hamamların bu sürece dahil olduğu görülür. Tarihsel süreç içerisinde kavramsal ve fiziksel açıdan tanımları değişse de kullanım amaçlarıyla ele alındığında tüm bunların ortak paydada toplanması mümkündür. Örneğin, Roma dönemi asklepionların şifa merkezi olarak yıkanma ve hamamlarla birlikteliği Osmanlı döneminde hastanelerde sürdürülmüştür. Ancak 20. yy. sanayi dönemi sonrası gelişen tesislerde işçiler için inşa edilen yıkanma birimleri özel bir zaman dilimine aittir. Bu yüzden özel ve genel ayrımı kadar net sınırları çizilemeyen alt türler ticari, konaklama, askeri, eğitim, sağlık, inanç kapsamında kullanım biçimlerindeki yakınlıklarına göre ele alınmıştır. Bu doğrultuda, antik hamam kültürünün devamı olarak kabul edilen Türk hamamları üzerinden kullanım biçimlerine göre gruplandırmalar yapılmıştır. Bunlar köşk, saray, han, kervansaray, hastane, kışla, medrese gibi birimler için tahsis edilmiş, boyut ve hacimleri buna göre biçimlenmiş örneklerdir. Hizmet ettikleri yapı grubuyla ilişkisi bakımından müstakil, yarı müstakil veya yapı kütesinin bir parçası olarak planlanan hamamların içerisindeki hacimlerin biçim, sayı ve boyutları normal çarşı hamamlarına göre farklılıklar gösterebilmektedir [9]. Bunların içerisinde tek bir yapı türüne hizmet etmek için yapılmış örneklerin yanı sıra askeri-kervansaray, kilise-konak, mektep-çarşı gibi farklı sentezlere de rastlamak mümkündür [160].

3.4.1 Konak/Ev Hamamları

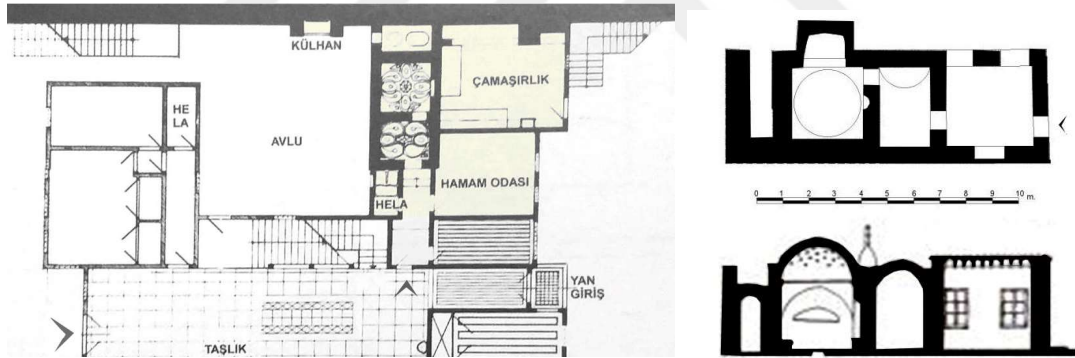
Antik dönemde konut ve villa içinde hamamların gelişimine bakıldığında Pergamon, Eretria, Priene gibi birçok kentte sadece yıkanma ya da genel temizliğin yapıldığı basit mekânların ayrıldığı görülmektedir. Diğer taraftan Cezayir’de Qued Athmenia’daki zengin banliyö villasındaki gibi frigidarium merkezli apsidal havuz ve sıcak salonların oluşturduğu gösterişli yapılara rastlanmaktadır [70], [159]. Bu plan şemasının çok daha karmaşık, ring dolaşımı ile sıkı bir düzen içinde oluşturduğu çeşitlemesi Hadrian Küçük Hamamları’nda görülmektedir [20], [161]. Ayrıca, bazı araştırmacıların Roma hamamlarının kökenlerinden biri olarak işaret ettiği kırsal İtalya mutfak-hamam

birleşimleri de konut içerisindeki yıkanma birimlerinin erken gelişim evrelerini göstermektedir [73] [20].

Şekil 3.27 Pergamon Peristyle Ev H. [159], Pompei Faun Evinde Mutfak-Hamam [147]

Türk evleri içinde önemli bir yere sahip büyük konak ve yalılarda gelişkin bir düzende külhan, sıcaklık ve soyunmalık gibi mekânsal ayrıma sahip hamamlar genelde evin bodrum katında ya da müstakil olarak bahçede yer almıştır¹ [25]. Esmâ Sultan Yalısı, Zârif Mustafa Paşa Yalısı, V. Murat Av Köşkü Hamamları gibi birçok örnek verilebilir.

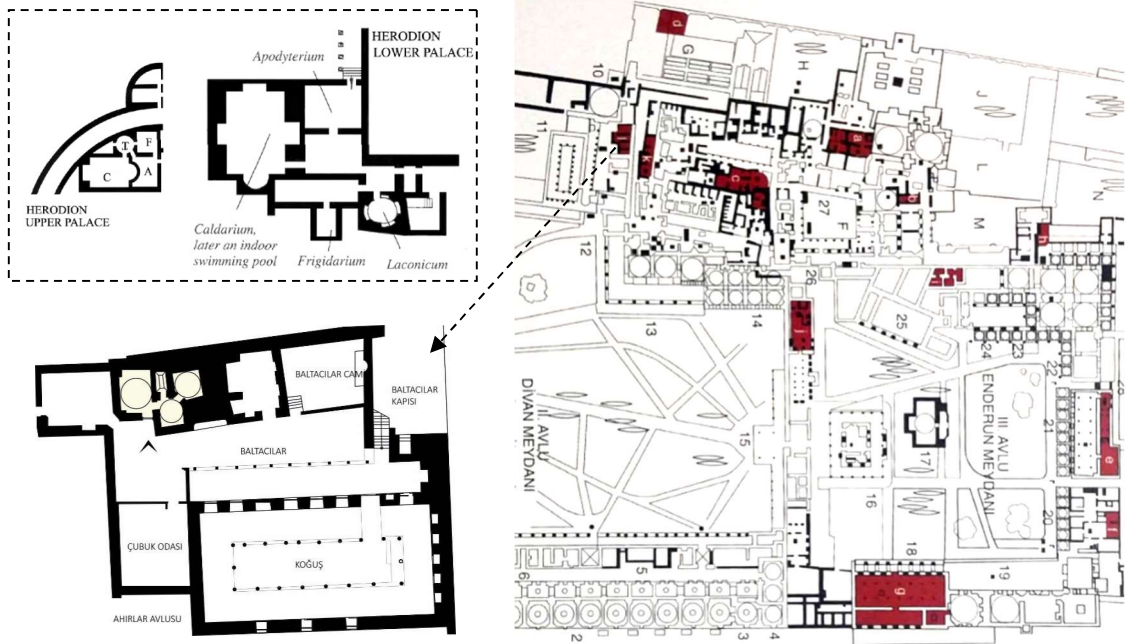
Şekil 3.28 Anadoluhisarı Z.M. Paşa Yalı H. [25], Lefkoşa Dragoman Konağı Hamam [164]

Konak hamamlarında dikkat çeken unsurlardan biri boyut ve biçimlerinin bağlı bulundukları yapıyla birlikte değişmeleridir. Hadrian Villa'sı gibi dönemin başyapıtları içinde yer alan bir komplekse ait hamam ölçek ve tasarımıyla gelişkin üst düzeyde bir temsile sahipken Mohenjo-Daro'da yer alan basit yıkanma birimlerinde yıkanma işlevi ön plana çıkmaktadır. Benzer durum Pervititch haritalarında iki hamama sahip konaklar ile klasik konak içi hamamları arasında da gözlemlenmektedir.

¹ Türk evi plan şemasında esnek ve çok amaçlı kullanımıyla odalarda yer alan yunmalık bölümü odaya ait özel yıkanma mekânı ve depolama birimi olarak kullanılabilirdi [162], [163].

3.4.2 Saray Hamamları

Kent ya da devlet idarecilerine ait saray ve malikanelerde erken dönem itibariyle özel yıkanma mekanlarına rastlanmaktadır. Geç Helenistik ve Roma dönemine uzanan Hasmonean ve Herodian saraylarındaki hamamlar buna örnek gösterilebilir [165], [166]. 15. yy İstanbul’unda büyük sarayın ya da malikanelerin bir parçası olarak çoğunluğu Bizans imparatorları, aristokrat ya da dini liderler tarafından yapılmış hamamların sayısının 300’e ulaştığı görülmektedir. En önemli örneği olan Zeuxippos Hamamı saraya özel bir geçitle bağlanmış ve imparatorun törensel dönüşlerinde önemli bir istasyon olarak kullanılmıştır. İspanya’da Alhambra Sarayı’ndaki Nasri hamamları ya da Suriye Hirbetü’l Mefcer Emevi sarayında yer alan hamam sütunlu salon ve divan bölümü ile İslami saray hamamına örnektir [20], [167]. Erken dönem Türk saraylarına ilişkin Alara Kasrı Hamamı örneği verilebilir. Topkapı, Yıldız, Dolmabahçe gibi devamlı kullanılan ve idari kademelerin yer aldığı saraylarda çok sayıda hamam bulunurken, geçici olarak kullanılan Beylerbeyi ve Çırağan saraylarında nispeten az sayıdadır [25], [168]. Topkapı Sarayı içerisinde Enderun, Valide, Cariyeler, Mutfaklar, Baltacılar gibi bölümlerle ilişkili 14 hamam yer almaktadır. Hünkar Hamamı’nın II. Selim’in burada düşüp ölmesi ile III. Murad tarafından (1580 yılında) Harem dairesine taşındığı bilinmektedir. 18.yy başında içoğlanları Seferliler Koğuşuna dönüştürülen eski hamam 2017 restorasyonunda gün yüzüne çıkarılmıştır [32].

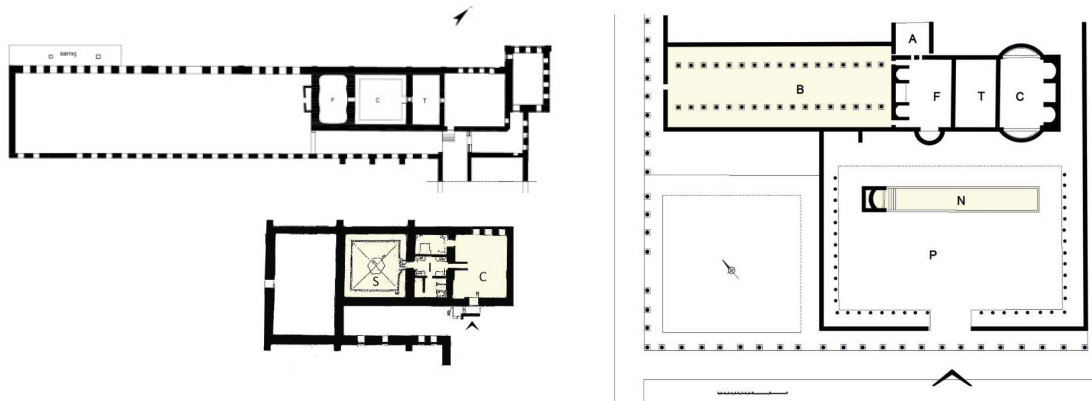

Şekil 3.29 Herodian Saray H. [169], Topkapı Sarayı ve Baltacılar Hamamı [32], [170]

3.4.3 Askeri Hamamlar

Antik dönem savunma yapıları ya da güzergahların yakınında yer alan askeri hamamlar İmparatorluk Hamamlarının evriminde bahsedilmektedir. Askeri Hamamlar simetrik düzende yer alan soğuk ve sıcak salonların yanısıra palestra ve havuz gibi antreman alanlarıyla dikkat çekmektedir [160] [171] [140]. Roma Döneminde kent ve taşraların savunma sistemlerinde, askeri kamplarda ve özellikle Isca (İngiltere, Caerleon) gibi askeri merkezlerde lejyoner hamamlarına rastlanılmaktadır. Isca lejyoner hamamı simetrik güçlü duruşunun yanında, tek eksen üzerinde dizilmiş salonlarından daha büyük ve firigidariuma bitişik basilica thermanum ile oldukça geniş bir palaestra ve yarışların yapılabileceği boyutlarda havuza sahiptir [20]. Roma döneminde askerlerin dinlenmesi ve yaralıların iyileşmesinde sıcak su kaynaklarında kurulan bu hamamlar etkili olmuştur [54].

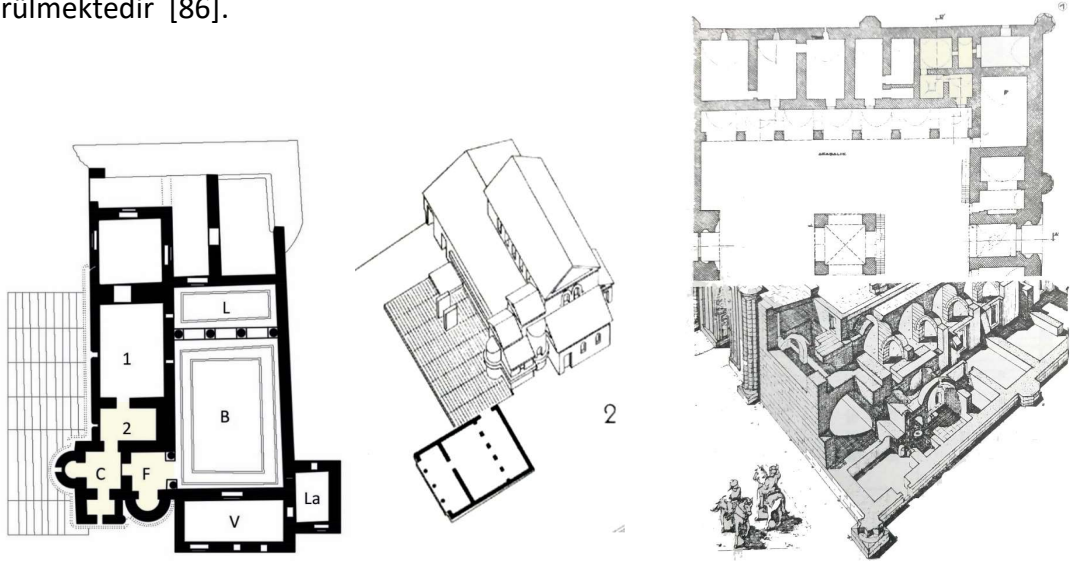
Yeniçeriler için yapılmış Acemi Oğlan Hamamı, 1953-6 yıllarındaki imar hareketleri sırasında yıkılmış ardından çarşı hamamı olarak kullanılmıştır [172]. Daha geç dönemde, 19.yy'da inşa edilen Askeri hamamların konum ve büyüklüğü bağlı olduğu tesisin kapasitesine göre değişmektedir. Bu ve detaylarının belirlenmesi için teknik şartnameler oluşturulmuştur. Kışlaların çoğunda hamamlar askeri alan içinde diğer yapılardan ayrıyken, Davutpaşa Kışlası'nda bitişiktir [173]. Davutpaşa kışlası batı kanadında yer alan hamam, dikdörtgen şeklinde ve yerden yükseltilmiş olarak inşa edilmiştir. Kışlanın kuzey kanadı sonundaki merdivenle bağlantının sağlandığı hamamda sıcaklıkta üç halvet, ılıkılıkta tuvaletler, soyunmalık, külhan ve yakınında sarnıç bulunmaktadır [174]. Kışlanın batı kanadının yok olması hamamın bağlantılarının okunmasını zorlaştırmaktadır.

Şekil 3.30 Davutpaşa Kışla H. (özgün [175] ve restorasyonu), Isca Lejyoner Hamamı [20]

3.4.4 Ticaret ve Konaklama Yapılarında Hamamlar

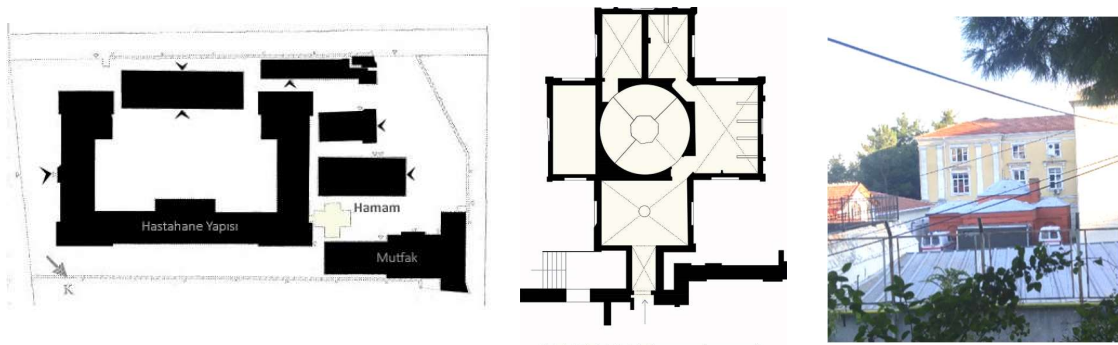
Ticaret ve konaklama tesisleri kervansaray, han, bedesten gibi bir kompleks (külliye) içinde ya da liman ve ticaret yollarında yer almaktadır. Bu yapı tiplerinin antik çağdan günümüze hamamlarla farklı ilişkiler kurdukları görülebilir. Antik dönem örneklerine bakıldığında, tarım ve ticaret kenti Serdjilla'da güneyde hamamlar kuzeyde ise büyük bir salon ve uzantıları olarak düzenlenmiş kompleks yer almaktadır. Hamam mekânlarının çok ön plana taşınmadığı kompleksin farklı işlevlerle de kullanılan han benzeri bir tesis olduğu düşünülmektedir. Bu durum Babiska'da hanlara hizmet eden birbiriyle bağlantılı 2 büyük avlu ve palestrayla bitişik hamam yapısında da görülebilir [20]. Antik çağda daha çok liman ve ticaret akslarında ya da forum, stoa, agora gibi kentsel ticaret alanlarıyla ilişkilendirilen hamamlar; Türklerin han, arasta, kervansaraylarında devam etmiştir [91]. Ticaret ve yolculuk için geliştirilmiş bu birlikteliğe İspanyaya kadar uzanan geniş bir coğrafyada rastlamak mümkündür [176]. Kayseri'de Tuzhisar Sultan Hanında bir, Bünyan Karatay Hanında ise iki halvet hücrelerine sahip hamamlar yer alırken [9], Payas Sultan Külliyesinde ve Lüleburgaz Sokollu Külliyesi arastasında hamamların çok daha gelişkin formlarda olduğu görülmektedir [16]. Kervanların güzergâhlarında yer alan hanlar içinde (özel) veya dışında (halka açık) yer alan hamamlar bulunmaktadır. Hanların hamamlarla ilişkisinin yanısıra su yolları, kuyu veya sarnıçlar ile su teminini sağlayarak bir derbent olarak hizmet verdiği görülmektedir [86].

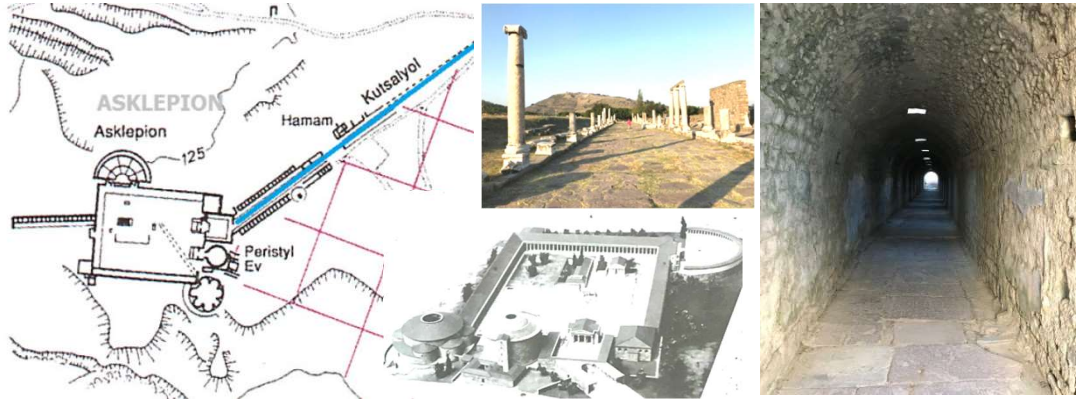
Şekil 3.31 Serdjilla Hanı Hamamı [20], Kayseri Tuzhisar Sultan Hanı Hamamı [9]

3.4.5 Sağlık Yapılarında Hamamlar

Vitruvius termal suların temizliği ve faydasından bahsederek hamamları şifa kaynakları olarak tanımlamaktadır. Antik dönem itibariyle hamamların şifa merkezleri içindeki konumları bu tanımla ilişkilendirilebilir. Ephesos, Miletos, Hierapolis, Perge gibi birçok antik kentin yanı sıra özellikle Baiae ve Allianoi kenterinde hastaların bir dizi sosyal ve fiziksel etkinlikler içerisinde kullandıkları çok sayıda hamam, kaplıca ve tedavi merkezleri yer almaktadır[28]. Anadolu’da ızgara plan düzeninde yer alan Allianoi kentindeki hamamların tedavi ve konaklama merkezleriyle birliktelikleri sağlık amaçlı kullanımın belirgin örnekleri arasındadır [20]. Bu bağlamda özellikle Asklepionların fiziksel ve tinsel tedavi merkezi olarak yıkanma mekânlarıyla ilişkisi önemlidir. Bergama Asklepionu yaz aylarında sivrisineği ve sıtmayı engelleyen kuzey rüzgarlarına kapalı konumu, yakınında yer alan Allieno ve Güzellik ılcısı ve kütüphane, tiyatro şenlik alanı, stoaları ile bütünleşik yapısı ile tarihsel ve kültürel olarak güçlü ifadeleri barındırmaktadır. Bu sağlık külliyesinin Viran kapısı üzerinde “Bütün tanrılar adına kurulmuş bu kutsal yere, ölüm giremez” yazısı yer almaktadır. Burada telkin, ilaç, müzik, egzersiz, ruhsal rahatlamayı içeren ritüeller MS 3. yy’a kadar önemini korumuştur [177], [178]. Rasyonel tıbbın gelişimiyle erken dönem hastahanelerin yerel ve özel kurumlarının bünyesinde hamamların yer aldığı görülmektedir. Selçuklu döneminde hastahane, hamam, buzhane, istirahathaneler, tecrithaneler, ılıca, kaplıca, tıp medreseleri gibi külliye birimleri bu sistem içinde var olmuştur. Gümüşsuyu, Haydarpaşa, Zeytinburnu hastahaneleri ya da Süleymaniye, Üsküdar Atik Valide, Sultanahmet Darüşşifası gibi kurumların içerisinde hijyen ve tedavi işlevli hamamların bulunduğu, özellikle Gümüşsuyu Hastahanesi Hamamı’nın 2005’te çalışır durumda olduğu bilinmektedir [173], [179], [180].

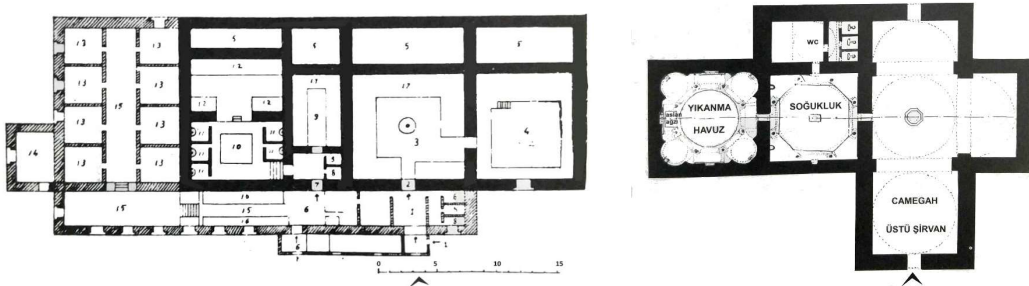

Şekil 3.32 Gümüşsuyu Hastahanesi Hamamı Plan ve görünüşü [173]

Şekil 3.33 Asklepion [181], Kutsal Yol, Cryptoporticus (Tedavi binasına açılan tünel)

Doğal kaynak suları, kaynarca çevresinde kurulan hamamlar kaplıca ya da kapalı ılıca olarak adlandırılmıştır [182]. Asklepion gibi sağlık kompleksleri içerisinde yer alan hamamlara benzer biçimde sıcak su kaynaklarında antik çağdan itibaren halka açık hamamlar inşa edilmiştir. Kaplıca kenti Alliano ya da Baiae gibi ünlü termal merkezlerin yanısıra İngiltere'deki Bath (Antik Aquae Sulis) Victoria dönemi romanlarında sıklıkla geçen ve günümüzde farklı etkinliklerde kullanılan antik kaplıcalara örnek verilebilir. Kaplıcaların tedavi boyutu bu kurumları hastalıkların şifası için cazip hale getirmiş ve 16.-17.yy'larda dahi yasaklanmamışlardır [20]. Anadolu'da küçük çifte kaplıca olarak Yoncalı, kadınlar kısmı revaklı geçişi ile İlgin Kaplıcaları antik dönem geleneğinin devam ettiğini göstermektedir. Erken dönem Türk hamamlarında sadece sıcak su kurnalarının bulunması kaplıcaların etkisidir [90]. Fakat kaplıcaları ayıran temel özellik havuzlarıdır. Roma-Bizans dönemlerinde kullanılan ve Osmanlı döneminde kalıntılar üzerine inşa edilen Bursa kaplıcaları sağlık üzerine gelişmiş bu kültürü sürdürmektedir [25]. Özellikle Budapeşte Kiraly ve Rudas Hamamları gibi kullanılmaya devam eden birçok örnek bulunmaktadır [183] [184]. Diğer taraftan sıcak su kaynaklarının şifa kaynağı olarak kullanımlarına volkanik coğrafyasında çok sayıda doğal kaynak suya sahip Japonya ve onsen kültürü gösterilebilir.

Şekil 3.34 Konya İlgin Kaplıcası [9], Bursa Eski Kaplıcaları [25]

3.4.6 Eğitim Yapılarında Hamamlar

Helen kültüründe “paideia” olarak tanımlanmış ideal kent üyesinin yetiştirilmesinde palestra ve Gymnasium’ların yeri önemlidir. Burada ahlaki, bilimsel ve fiziksel eğitimlerinde gerçekleştirilen egzersizlerin yanı sıra felsefi, retoric, aritmetik, tıp, sanat, müzik, dans gibi pratik ve sanatsal öğretiler yer almıştır [185] [186],[187],[68]. Klasik dönem sonrası Gymnasiumlarda eğitim salonları, stoalar ve kütüphanelerin öne çıkması fiziksel eğitimin yerini filozofik ve retoric etkinliklere bıraktığını göstermektedir [188] [67]. Vitruvius’un belirttiği ilkelerde yer alan Helenistik dönemde ilkel yıkanma birimleri, loutron ya da genellikle sıra tipi salonlardan oluşan hamamların palestra ve Gymnasiumlarla sıkı ilişkisi bazı araştırmalarda yıkanma kültürünün kaynaklarından görülmektedir [189] [146]. Bu ilişki Roma döneminde, eğitim ve kültür odaklı derslik, kütüphane, sergi ve toplantı salonlarını içeren hamam komplekslerinin oluşumunda etkili olmuştur [190], [20], [72].

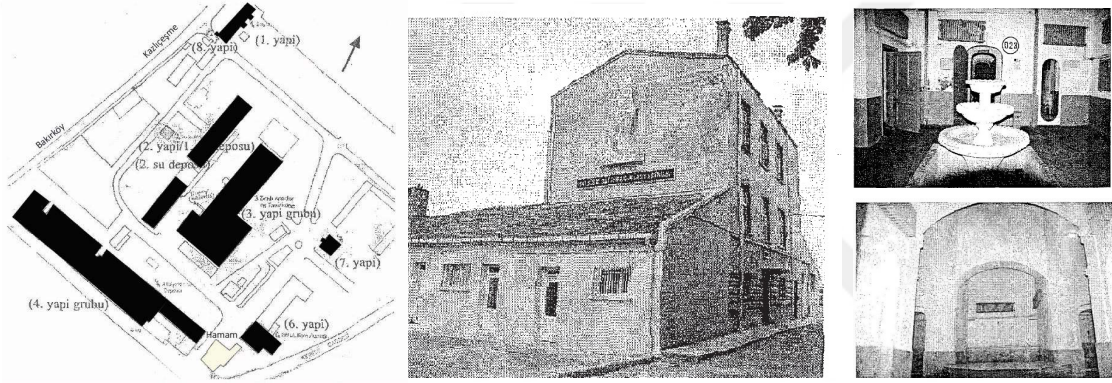
1067 tarihinde kurulmuş Nizamiye Medreselerindeki hamamlar, Osmanlı’da medrese, tekke, zaviye, mekteb gibi kurumların yer aldığı külliyein ya da modernleşme hareketlerinin bir parçası olarak İTÜ’nin temelini oluşturan 1883 tarihli Hendese-i Mülkiye gibi eğitim kurumlarının bünyesinde yer almışlardır [191], [192], [193]. Galatasaray Hamamının geçmişte okul ile kurduğu ilişki ve birlikte kullanımına bakıldığında, sabahları öğrencilerin yatakhanelerden gruplar halinde mektebin arka bahçesine bitişik hamama doğrudan ulaşabildikleri görülmektedir [97]. Külliyelere bağlı kurumlar olarak inşa edilen medreselerde benzer şekilde külliye hamamlarını kullandıkları bilinmektedir.

Şekil 3.35 Hendese-i Mülkiye Mektebi ve Ek binalar [194], FSMVÜ yerleşkesi

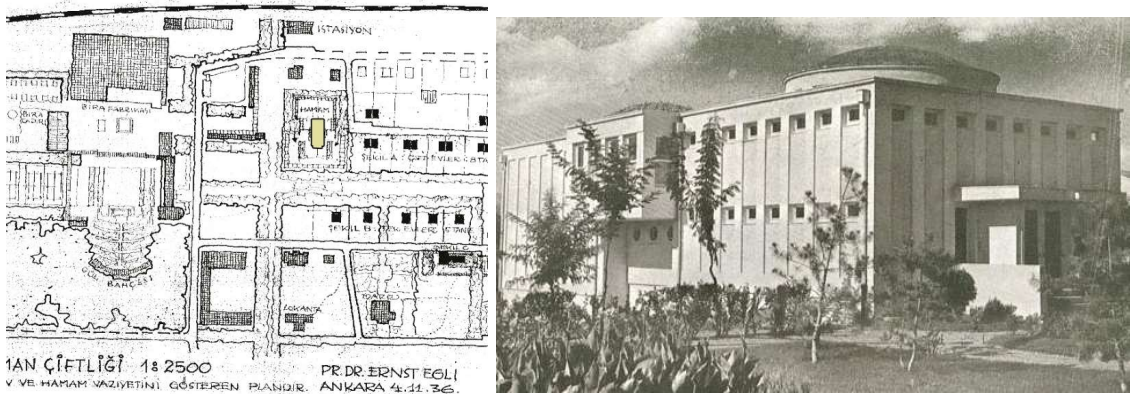
3.4.7 Sanayi Kuruluşlarında Hamamlar

19.yy'ın ikinci yarısında Sanayi devriminin sağlık üzerine reformları, yeni iş kanunları ve kentleşmenin bir parçası olarak Batıda geleneksel hamamların modern benzerleri inşa edilmiştir [86], [195]. Fabrika gibi üretim kapasitesi ve çalışan sayısı fazla olan sanayi tesislerinde hijyeni sağlamak için yer alan hamamlar kültürel ve endüstriyel miras kapsamında değerlendirilebilirler. İstanbul'un fethi sonrası deri üretimi için uygun görülen Kazlıçeşme'de deri atölyelerinde çalışanların kullandığı Kazlıçeşme Hamamı tesisin yok olmasıyla atıl kalmıştır. 19.yy'da fabrikanın güneyinde ayırık düzende yer alan Zeytinburnu Fabrikası Hamamı klasik düzende; haçvari sıcaklık ve klasik örtü ve ısıtma sistemlerine bağlı olarak inşa edilmiştir.

Şekil 3.37 Zeytinburnu Fabrika Yerleşimi, 3 katlı camekan ve iç mekânı [173]

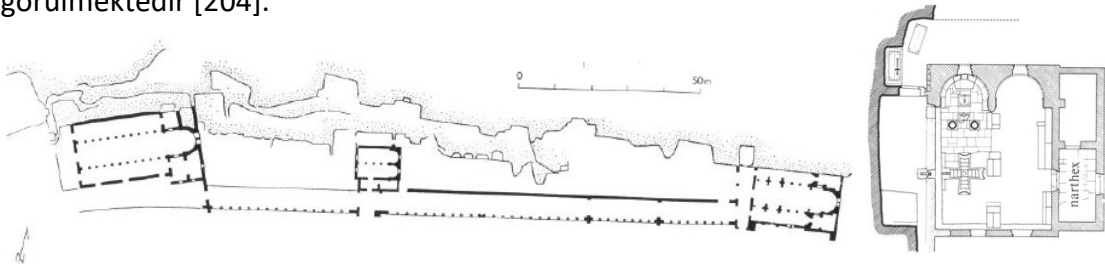
Diğer taraftan 20. yy'da Atatürk Orman Çifliği için Eglî'nin tasarladığı Bira Fabrikası Hamamı'nda modern bir yorum ile karşılaşılmaktadır. Cephe, malzeme, donatı ve teknik boyutlarıyla Uluslararası Mimarlık Anlayışına uygun tasarlanan Bira Fabrikası Hamamı aksel sıra tipi, mekanların termal karakteri, donatı ve örtü sistemleriyle geleneksele çağrışım yapmaktadır [136].

Şekil 3.36 Atatürk Orman Çifliği Bira Fabrikası Hamamı Vaziyet Planı ve Görünüşü [136]

3.4.8 Dini Yapılarda Hamamlar

Hamamların tinsel anlamları Sind tapınaklarındaki gibi farklı inançlar içerisinde sürdürülmüştür. Bu bağlamda Sardis'deki mermer salon, Nemea Zeus ya da Asklepionların içindeki tapınakların hamamlarla birliktelikleri önemlidir. Bu değerler hristiyanlık ile farklı bir boyut kazanmıştır [196] [118]. Bizans döneminde Thermalar'ın yanında yüzlerce özel hamamın bulunduğu İstanbul'da bazı kiliseler tarafından yoksul ve hastalara yardım etmek için desteklenen hamamlar olduğu bilinmektedir. Blachernae kompleksiyle ilişkili hamamda "kardeşlik" adı altında bedensel ve ruhsal arınmanın gerçekleştirildiği ritüeller düzenlenmiştir [20] [197] [84]. Labranda örneğinde, kiliselerin hamamlara yakın inşa edilmesinin ya da hamamların sıklıkla dinsel odaklı dönüşümler geçirmesinin nedeni olarak ideolojik ve sosyal konumu ile altyapısının sağladığı kolaylık gösterilebilir. Bunlara 4.yy'da hristiyanlıkla birlikte ortaya çıkan hamamın frigidariumunda oluşturulan ya da kiliseye yakın inşa edilen vaftizhanelerin suyunun sağlanması eklenebilir [198]. Bu dönemlerde Hamamlar dini ve tıbbi gerekçelerle kullanıldığında kabul görmüştür. Kilise ve sinagogların yıkanma alanları ve özellikle manastıra bağlanan hamamlar bilinmektedir. Bunlar Gerasa'da piskopos Plaucus'un yaptırdığı gibi ruhban sınıfı ya da Larissa'daki gibi hacılar tarafından kullanılmıştır [199],[200],[201]. Bu hamamlar Paskalya ve diğer dinsel bayramlarda yoksulların yıkanmaları için sunulurken kilise ve manastırlar tarafından karlı bir yatırım olarak da çalıştırılmıştır [50], [202]. Thebessa Khalia'da 5.yy banliyo kompleksi içerisinde bazilikalarla birlikte yer alan küçük hamamın tholos biçiminde frigidaryum ve vaftizhane olarak düzenlenmesi dinsel öğelerin etkisini gösterir [202]. Erken imparatorluk döneminde hamam ve vaftizhanelerin benzerliğinden dolayı Villa şapellerinde yer alan düzenin ayırt edilmesi zordur [203]. Antik döneme ait hamam yapılarının vaftiz binalarıyla biçimsel benzerliği Alahan Manastırı örneğinde de görülmektedir [204].

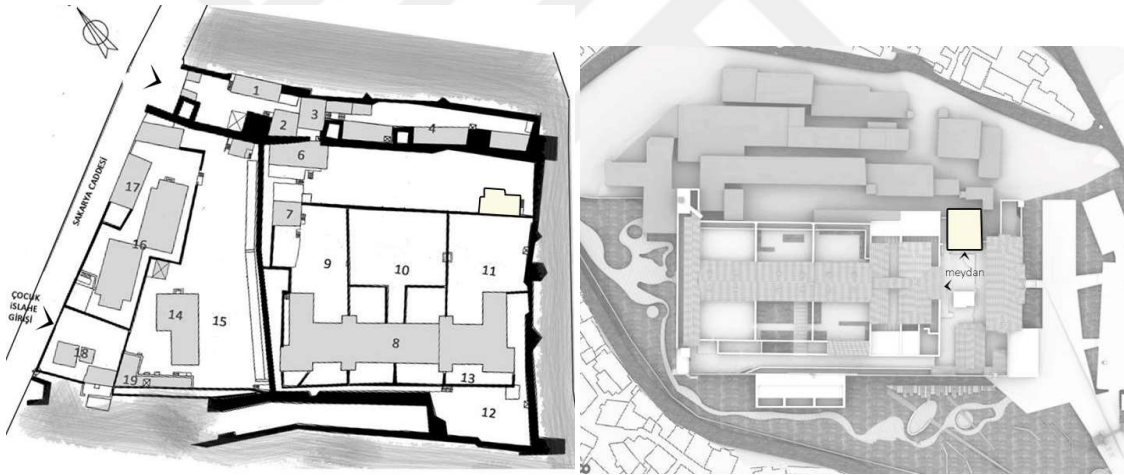

Şekil 3.38 Mersin, Alahan Manastırı Yerleşim ve Vaftizhane Planı [204]

3.4.9 Cezaevi Hamamları

Tevkifhane ve cezaevlerinde mahkumların yıkanmak için dışarıdaki hamamları, gasilhaneyi ya da hapishane içerisinde yer alan hamamları kullandıkları görülmektedir. Sinop Cezaevi, Beyoğlu, Isparta Hapishanesi ve özellikle Mimar Kemaleddin ile Jasmund'un tasarladığı cezaevi, hamamı da içeren bir program sahiptir [205]. 1887 yılında iç kaleden dönüştürülen Tarihi Sinop Kalesi Cezaevi binalarıyla aynı tarihte yapılan hamam doğu cephesinde yer alır. Mahkumların topluca kullandıkları hamam tek kubbelidir ve girişinde ılıklik bölümüne sahiptir [206], [207].

Ulucanlar Cezaevinde orijinal eşyalarıyla korunmuş olan hamamın cezaevinin tarihi boyunca kaçış planlarının başlangıç noktası olması, hamamlarda yapılan suikast, gizli toplantı, ayaklanma gibi kalkışmaları desteklemektedir. Hamamın hapishane yapıları içerisindeki konumu itibarıyla meydana açılması sosyal hayatın sınırlandırılmış bir çevredeki varlığını yansıtmaktadır.

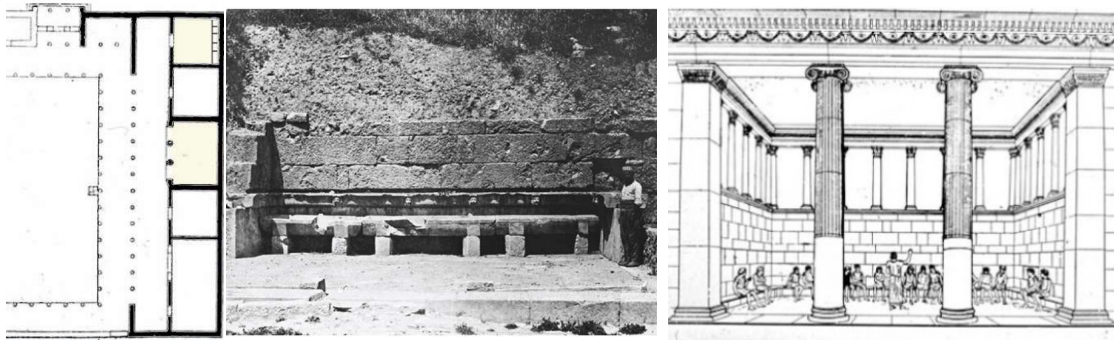
Şekil 3.39 Tarihi Sinop Kalesi Cezaevi Hamamı, Ulucanlar Cezaevi Hamamı [206]

Günümüzde müze olarak kullanılan bu komplekslerin hamamlarının sergi mekanları ve dönemi yansıtan bir değer olarak korunmaları, caza evi hamamlarının özgün kullanım biçimlerinin aktarılmasında önemlidir.

3.4.10 Kompleks (Külliye) İçerisinde Hamamlar

Çeperlerinde farklı etkinlikleri barındırma hamamların toplumla bütünleşmesini sağlayan özelliklerinden biridir. Bu bağlamda, Antik dönem yıkanma kültürünün sosyal ve teknik boyutta gelişimini farklı etkinlikler ile birlikteliği takip etmiştir. Hamamlara ilk olarak latrina, palestra ve gymnasiumunun; daha gelişkin bir formda ise kütüphane, sergi salonları, kutsal mekanlar gibi bir dizi işlevin eşlik ettiği görülmektedir.

Antik Yunan gymnasiumlarında basit yıkanma birimlerinin (loutron) mimari bir kompozisyon ve sosyal yaşantı içerisinde yer aldığı görülmektedir [66]. Burada yıkanma işlevi gymnasiumu destekleyen bir konumdur. Dolayısıyla M.Ö. 5.yy'dan itibaren önemli bir sosyalleşme merkezi olan gymnasiumlar hamamların gelişimini de etkilemiştir. Gymnasiumların içerisinde egzersiz sonrası temizlenmek için kullanılan "duş kabini" benzeri hücreler ve bağımsız yıkanma birimlerinin oluşturduğu yapılar bulunmaktadır [208], [209]. Burada daha çok "epheb" denilen gençlerin soğuk ve sıcak sulu mermer küvetlerde yıkanarak yorucu antrenman sonrası temizlenmeleri sağlanmıştır [32], [146], [66]. Vitruvius ve arkeolojik veriler; Gymnasium ve palestraların Yunan kültüründe önemli bir yere sahip olduğunu; Roma İtalya'sında ise Helenistik döneme kadar nadir olduklarını göstermektedir [210]. Helenistik dönemde eğitimin değer kazanmasıyla gymnasiumun önemi artarak bouleuterion ve prytaneion yapılarının yakınında yer almıştır. Vitruvius'un Gymnasium yapımına ilişkin tarifinde çift revağa bakan mekanlar arasında tarif ettiği loutron için pudra ve yağlanma odaları ile ilişkilendirmiştir [74].

Şekil 3.40 Priene Aşağı Gymnasium Yıkanma Odası [39] ve Eğitim Salonu[146]

Balnea gibi sınırlı ekonomiye sahip kuruluşlara kıyasla yıkanma kültürünü çok farklı bir boyuta taşıyan imparatorluk hamamları orta ölçekte lejyoner hamamlarında görülen

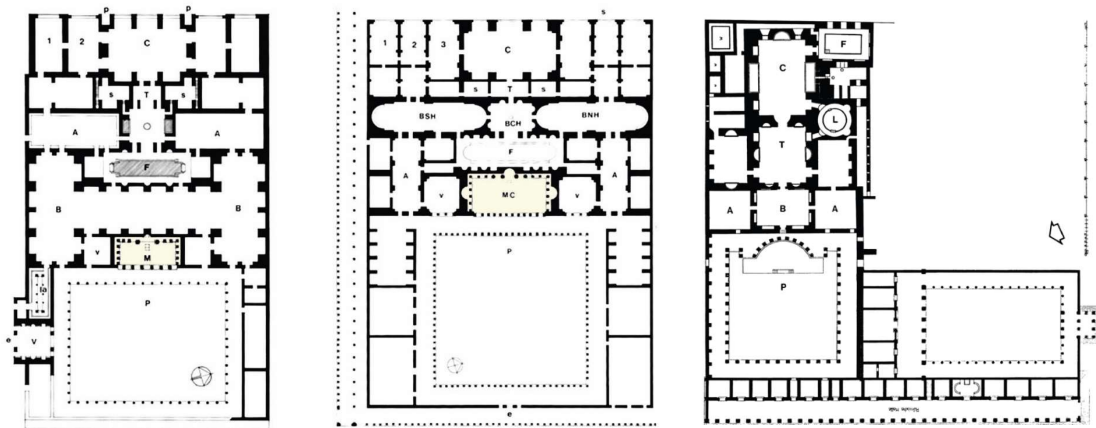
eksenel bir kurguya sahiptir. Bu sistem içerisinde ana omurgayı oluşturan yıkanma birimleri palestra ve yardımcı mekânlarla desteklenerek konferans salonu, kütüphane, kült tapınma mekânları, revak ve yürüyüş yolları gibi ikincil mekânlar ile tanımlanmıştır. Tüm bu birimlerin görsel, duyuşal, dokunsal ve fiziksel değerleriyle takip edilen ritim farklı deneyimler sunan bir mekanizmayı oluşturmaktadır. Yaklaşık 30-40m devasa ölçülerde kompozisyonlara sahip frigidarium ya da caldarium salonları, bu mekanların su ile ilişkisi, sıralı değişen termal konfor, peyzajla buluşan yarı açık alanlar, iç mekanların parıldayan görsel şöleni farklı deneyimler sunmaktadır.

İşlevsel boyutta simetrinin kattığı avantajlardan tamirat, temizlik ya da ekonomik kısıtlama karşısında bir bölümün kapatılması plan kurgusunun sağladığı esneklik olarak gösterilebilir. Belirgin özelliklerinden biri de teknik boyutta gelişkin sistemleri kullanmalarındır. Tabandan ısıtma sistemi her ne kadar küçük ve orta ölçekte hamamlar için yeterli olabilse de İmparatorluk hamamları gibi devasa mekânlara sahip kuruluşların termal dengesinin düzeyde de kontrolünü zorunlu kılar. Duvar, tonoz ve kubelerde (Bath, İngiltere) oluşturulan kanallarla hypocausttan yükselen gazların ikinci bir kullanımı sağlanmıştır [20]. İmparatorluk hamamı örnekleri Roma'da farklı özellikleriyle görülebilir. Bunlar yıkanma programını spor ve doğa ile birleştirmiş Agrippa hamamları (MÖ 25), yangın sonucu asıl yapısını kaybeden ve tekrar yapılan Nero hamamları (MS 1.YY), gerçek sınırlarını ve kütlesinin büyük bir kısmını günümüzde kaybetmesine rağmen dev eksedralarıyla varlığını hissettiren Traianus Hamamları (MS.109), farklı bir işlevde kullanılmış Diocletianus hamamları (MS 298-360) olarak sıralanabilir. Bugün ören yeri olarak kullanılan Caracalla hamamları (MS. 200-220) ise en büyükleridir. Caracalla Hamamında suyun karşılanması için oluşturulmuş dev sarnıcın üzerinde planlanan yarım stadium arazinin eğimini de kullanarak yerleştirilmiş ve palestranın yanısıra hamam cephesine hâkim bir manzara oluşturmuştur. Bunun yanında tüm imparator hamamlarında ortak olan büyük miktarda su sarfiyatına karşılık hamamın yer altındaki bölümlerinde toplanan hamam suyunun geri dönüşümü olarak su değirmeninde ve umumi tuvaletlerde yeniden kullanılması önemli detaylardır. Mimarı belli olmayan bu yapının Traianus'ta Apollodorus tarafından uygulanan genel kararlara uyduğu görülmektedir [211] [66] [20] [212].

Şekil 3.41 Traianus H. (sol), Caracalla H. (sağ üst), Diocletianus Hamamı (sağ alt)

Yıkama eyleminin palestra merkezli olduğunu Augustus dönemindeki yazıtlarda “Balaneion” ve “Gymnasium” kelimelerinin birbirinin yerine kullanılması doğrulamaktadır. Anadolu yıkama geleneğinde Roma ve Yunan kültürlerinin sentezi Hamam-Gymnasiumlar birbiriyle bağımlı ya da bağımsız çalışabilen kurumlar olarak gösterilebilir. İmparatorluk hamamlarıyla benzer niteliklere sahip olsalar da özel teşebbüslerce yapılan bu komplekslerin tümünde simetri yoktur. Farklı bir özellik olarak genellikle palestraya açılan devletin inanç ve imparatorluk kültürünün yer alabildiği özel salonlar gösterilebilir [213] [39]. Bu salonlar Vedius ve Sardis Hamam-Gymnasium’unda farklı ölçeklerde yer almıştır. Bunun dışında birlikteliğin net biçimde görülebildiği Capito Hamamları bu sentezin günümüze ulaşan örneklerindendir [20].

Şekil 3.42 Vedius ve Sardis Hamam-Gymnasiumu, Miletus Capito Hamamları [39]

“Selçuklulardan beri Anadolu’da rastlanan vakıf kurumları tarafından cami, medrese, imaret, tabhane, sebil ve kervansaray gibi kazanç amacı gütmeyen, tamamen kamu yararına olan yapılar grubu, diğer adı ile külliye yapıldı” [16]. Hamamlar askeri, sağlık, menzil, eğitim, saray gibi kurumlara ait yapıların oluşturduğu külliyein önemli bir parçasıdır [214]. Bu güçlü bağ külliyeleere iyi bir gelir sağlamaları ve cami cemaatine hizmet vermelerinden kaynaklanmaktadır [152]. Kazançlı bir yatırım ve vakıf sistemindeki rolünün yanısıra Bahaettin Yediyıldız fakirlerin bedava yıkanabilecekleri hamamların da bulunduğunu belirtir [91].

Külliyein parçası olarak Edirnekapi, Bayezit, Zeyrek Çinili Hamamı’nda görüldüğü gibi vakfedildikleri sistemin içerisinde, yakınında ya da uzağında yer almışlardır. Özellikle erken dönem külliyeleerinde yapıların genelinin bağımsız birimler olarak inşa edilmesine rağmen, zamanla bu kompozisyonu mahremiyet, sosyal kullanım, çevresel, yapısal etmenler gibi birçok unsur etkilemiştir. Örneğin Mimar Sinan Süleymaniye’de hamamı külliyein diğer bileşenlerine kıyasla uzağa yerleştirmiştir. Cami ve medrese arasında yer alan Kılıç Ali Paşa hamamına bakıldığında külliyeleer arasındaki ölçek farkı dikkat çekmekle birlikte hamamlar benzer büyüklüğe sahiptir.

Şekil 3.43 Tophane’de Kılıç Ali Paşa Külliyesi, Süleymaniye Külliyesi [215]

3.4.11 Mahalle ve Çarşı Hamamları

Türk hamamları mahalle ve çarşı içerisinde inşa edildikleri yere bağlı farklılıklar göstermektedir. Hamamların inşa edildiği başlıca referanslar pazar, cami, mahalle çeşmesi ile doğal su kaynaklarının bulunduğu alanlar olarak belirlenebilir. Suriye, Fas, Libya gibi arap şehirlerinde hamamların genellikle tek hamam biçiminde ve diğer yapılarla bitişik konumuyla kent dokusu içerisinde kaybolmuştur. Türk hamamları daha çok çifte hamam¹ biçiminde ve bazı örneklerde erkek camekan bölümü güçlü duruşunun yanında özenli girişi farklı bir tavır sergilemektedir [89]. Hamamların dış cephelerinin ticaret için uygunluğu ve hamama gelenlere ürünlerin sergilenmesindeki kolaylık bu alanların ticari ve sosyal bir çeper olarak kullanımını teşvik etmiştir². Bunun yanında, çarşı hamamlarının sokak sistemiyle olan ilişkisinde çoğunlukla erkekler kısmı giriş kapısı daha çok bir meydana veya ana yolla açılırken kadınlar kısmı mahremiyet düşüncesiyle tali bir yola açılmıştır [9]. Hamamların kullanım biçimlerinin değişimlerine örnek olarak; külliye ya da özel hamam olarak çalışan birçok hamamın zaman içinde çarşı hamamına dönüştürülmesi verilebilir. Dolayısıyla, çarşı ve mahalle hamamları sosyal ve yapısal çevre ile güçlü ilişkilere sahiptir [216]. Aynı mahallede yer alan Hacı Evhad ve Hacı Kadın Hamamları küçük mahalle hamamlarına örnek gösterilebilir. Bu hamamlar turizmin yoğun olduğu noktalardan uzak oldukları için halen yakın çevre ve semtlere bağlı varlıklarını sürdürmektedir.

Şekil 3.44 Hacı Evhad ve Hacı Kadın Hamamları

¹ Çifte hamamlarda, kadın ve erkek hamamlarının iç bölümlerinde genellikle büyük farklılıklara rastlanmaz, fakat çoğu bölgede çalışmaya gelen erkek nüfusunun fazlalığı ve belki ataerkek anlayışıyla erkekler kısmı daha büyük yapılmıştır.

² Burada bahsedilen ticaretle bütünleşmiş hamam öne, günümüzde tarihi ada içinde değerli arazilerde Cağaloğlu hamamı gibi boğucu yeni yapılaşma değil, 16-17.yy'larda yıkanma kültürünün sürdürüldüğü dönemlerde ölçek ve hassasiyetle hamamın sosyal çeperleridir.

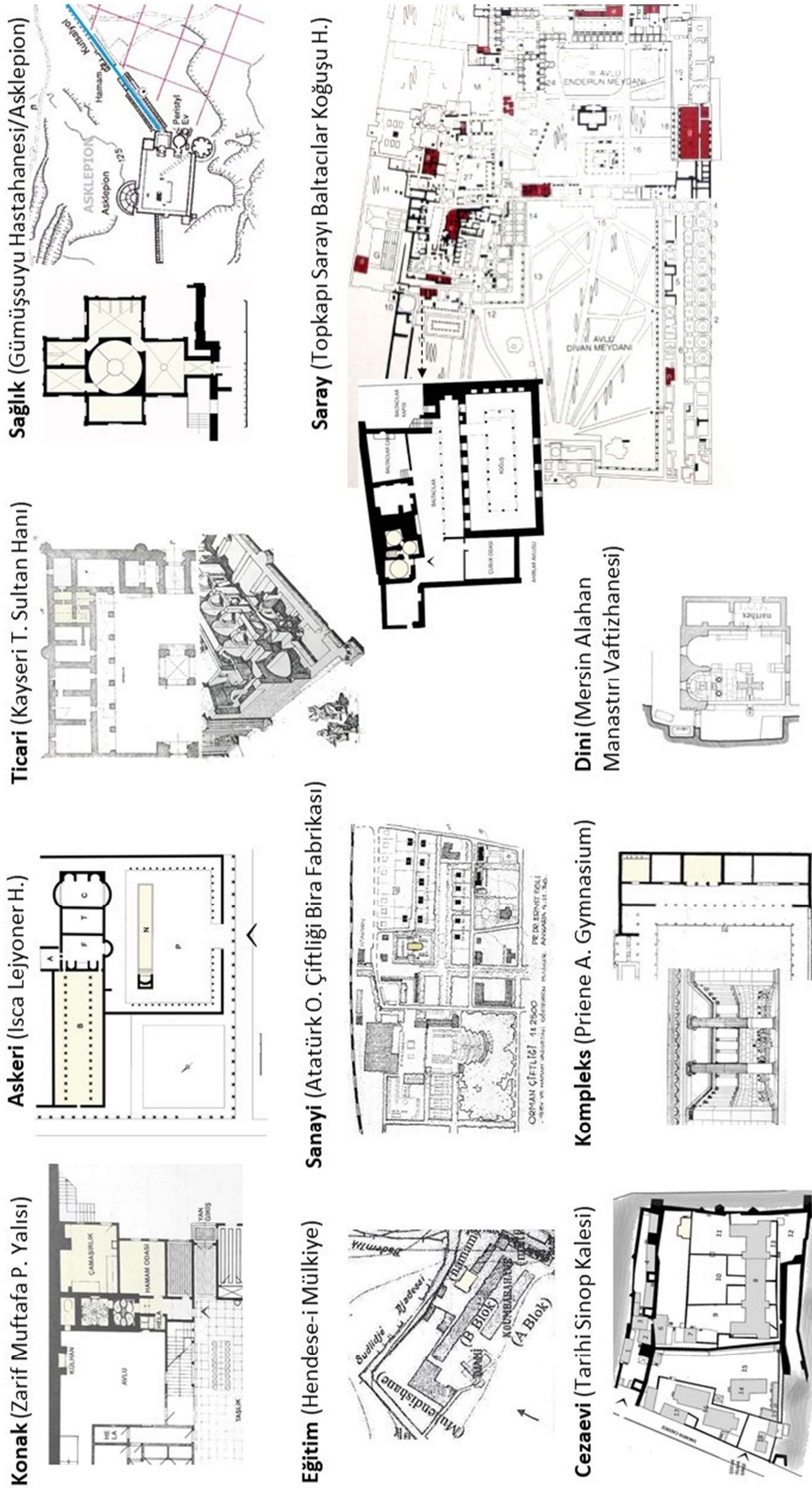
3.4.12 Deniz Hamamları (Derya Hamamları)

Deniz hamamları geleneksel hamam kullanımlarından oldukça farklı, suyun içinde kıyıya yakın konumlandırılmış geçici strüktürlerdir. Evliya Çelebi'nin deniz hamamlarından bahsetmesinin yanı sıra Taşcıoğlu bu yapıların 19.yy'ın ilk çeyreğinden itibaren sahil şeritlerinde kıydan uygun derinliğe ulaşılan genellikle 15-20 metre açıkta direkler üzerine kurulduğunu ve yazın başından sonbahara kadar süren bir periyotta kullanıldığını belirtmektedir. Yapıların çevresinde dolanan ahşap platform ve üzerindeki soyunma odaları denizi sınırlayarak yüzme havuzu haline getirirdi. Bu hamamların çift olması durumunda aralarında ses gitmeyecek kadar mesafe bırakılırdı. Şehremaneti ihtiyacı karşılamak için 1870'de İstanbul'da 21 erkek, 5 kadın olmak üzere toplam 26 hamamın yapılmasını kararlaştırmıştır [217]. 1875 Umumi Deniz Hamamları Talimatnamesinden İstanbul'da 34'ü erkek, 28'i kadınlar için 62 halka açık deniz hamamı olduğu bilinmektedir [25]. İstanbul'da 19.yy ortalarında 60'a ulaşan Deniz hamamlarının romanlarda geçen anlatıları sosyal hayattaki yerlerini ifade etmektedir [218]. Örnekleri özellikle İstanbul içinde Üsküdar Salacak, Samatya, Haydarpaşa rıhtım boyunda, Moda Şifa sahili ya da Haliç gibi birçok kıyı bölgelerde çoğaltmak mümkündür. Geleneksel hamamlardaki müşterilerin kimliklerinin belirginliği deniz hamamlarında da görülmektedir. Yeldeğirmeni'nde kibar Museviler ve çocukları, Moda kadınlar hamamında İngiliz, Fransız, Alman'ların ya da Caddebostan hamamlarına sıradan müşterilerin rağbet ettiği belirtilmektedir [219]. Deniz hamamları özel ya da kamusal olarak ayrılabilir [220]. Deniz hamamları Osmanlının son dönemleri ya da Cumhuriyetle birlikte sahillerde kumsalların kullanılmasıyla yok olmaya başlamıştır [221].

Şekil 3.45 Bakırköy, Salacak ve Moda Deniz Hamamları [25]

Çizelge 3.4 Kullanım yerlerine göre hamamlar

KENT TOPOĞRAFYASININ HAMAMLAR ÜZERİNDEN OKUNMASI

İstanbul'un Roma, Bizans ve Türk topluluklarının hayatlarında hamamlar anlamlı bir yere sahiptir [202], [222], [223]. Derin köklere sahip bu kültür İstanbul'da halen varlığını sürdürmektedir. Kent ölçeğinde bakıldığında, gerçek kullanımlarının ve salt monolitik değerlendirmelerinin ötesinde hamamların yakın çevresi ve toplumla etkileşimlerinin sosyal yapının da değişimiyle son birkaç yüzyılda oldukça farklı bir hal aldığı görülebilir. Kentin gelişimi parametreleri ile İstanbul hamamlarının geçirdiği bu değişimleri analiz etmek için saha çalışmalarının yanısıra temel ve güncel kaynaklardan veriler toplanmıştır. Birçok farklı ikincil kaynağın, özellikle İstanbul hamamlarının yakın tarihi hakkında, önemli bilgiler içermesi bu kurumların sosyal hayattaki yerleri ve etkileşimlerinin oldukça güçlü olduğunu doğrulamaktadır: vakfiyeler, divan defterleri, seyahatnameler, hamam çalışanlarına dair tutanaklar, su ve yakıt giderlerine ilişkin kayıtlar, nüfus sayımları, devlet harcamaları gibi kaynaklardan hamamlara dair önemli verilere ulaşılmıştır.

Tüm bu çalışmalar incelendiğinde; hamamların gelişim süreçleriyle ilgili temel alınabilecek tespitler olmasına rağmen net ve tutarlı çıkarımlar yapmanın zor olduğu görülmektedir. Tespit ve kayıtların farklı ölçek ve değişkenlere dayanması, tamir ya da tekrar inşa gibi değişimlerin yol açtığı anlam karmaşaları, birçoğunun kentin altyapı ve bölgelerindeki yeniden yapılanma sürecinde yakın çevresi ile birlikte ciddi değişimler yaşanması ve özellikle kapsamlı çalışmaların eksikliği bu zorluğun temel nedenleri arasında gösterilebilir. Bu doğrultuda verilerin ortak bir platformda toplanarak durum tespitleriyle tartışılması için saha çalışmaları öncesinde İstanbul'un çok katmanlı yapısı içerisinde hamamların gelişimleri kronolojik bir bakışla ele alınmıştır.

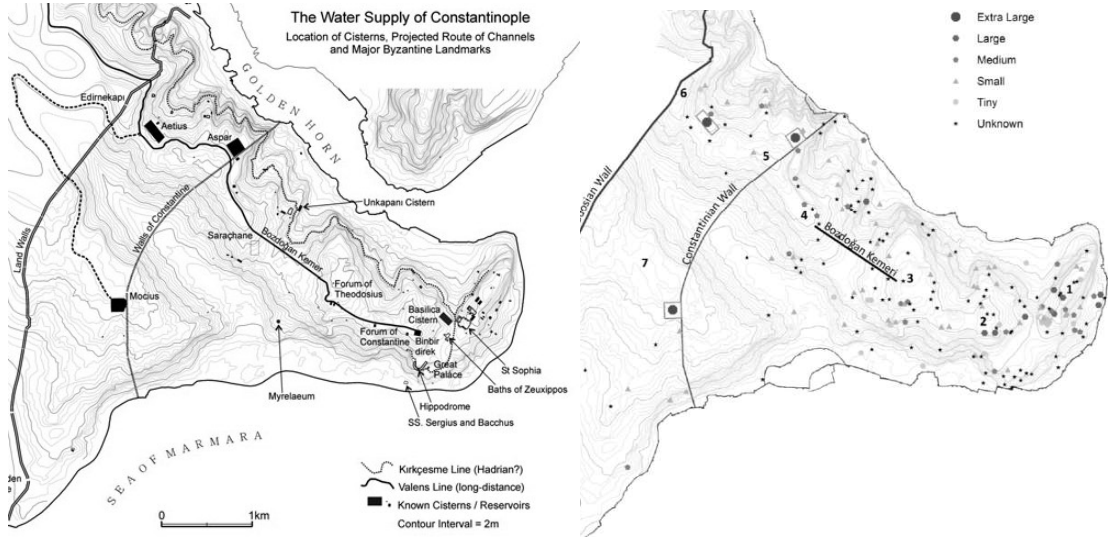
4.1 İstanbul Hamamlarının Tarihsel Gelişim Süreci

İstanbul'un tarihi Byzantion'un kuruluşuyla başlasa da, İÖ 3. binyılın sonuna kadar uzanan tarihöncesine ait yerleşim bölgelerinin izlerini taşımaktadır¹. Kentin gelişim sürecinde hamamların inşası ve sosyal hayattaki yerleri belirgin biçimde görülebilmektedir² [225]. Byzantion döneminde Hadrianus tarafından kentin hamamları için su yolu yaptırılırken, Hipodrom ile birlikte Zeuksippos hamamları gibi kente verilen önemi ifade eden simgesel yapıların inşasına başlanmıştır [224], [226], [227]. Özellikle, kentin yeni yönetim merkezi ilan edilmesiyle (MS 330) başlayan görkemli yapılanma sürecinde hamamlar da yerini almıştır. Bu yeni başkent düzeninin belirlenmesinde hippodrom, Zeuksippos hamamları, agorası ile Septimus Severus'un kenti etkili olmuştur [228]. İnşası tamamlanan Zeuksippos hamamlarının yanı sıra, 345 yılında Constantinus, Havariyyun Kilisesi'nin güneydoğusunda Konstantinianai Hamamlarının yapımını başlatmıştır. Constantinus gibi ardılları da kent içinde Roma üslubunda birçok thermae inşa etmişlerdir [229]. Dolayısıyla Hadrianus'un su yollarına karşın yeni su yolları, çok sayıda sarnıç ve gelişkin sistemler eklenmesi kentin ilerleyen dönemlerinde de devam etmiştir³ [227], [230]. Hadrianus'un yaptırdığı su yolu (117-138) ile birlikte Konstantinus (324-337), Valens (364-378) ve Theodosius I (379-395) olmak üzere Roma döneminde 4 önemli su yolu inşa edilmiştir[224], [231]. Müller-Wiener(1977) kentle ilgili çalışmasında 75 sarnıçtan bahsederken K. Altuğ (2013) 158 sarnıcı kataloglamıştır[226] [232]. Şekil 4.1'de Valens ve Hadrianus su yolları ile 211 Bizans dönemi sarnıçlarının dağılımı gösterilmiştir. Su yolları, kemer ve sarnıç gibi altyapı sistemlerinin suya gereksinimi üst düzeyde olan hamam yapıları ile konum, sayı ve büyüklük gibi nitelikleriyle doğrudan ilişkilendirilebilir.

¹ Byzantion'un M.Ö. 750-550 tarihleri arasındaki Grek göçleri sırasında kurulduğu kaynaklarda geçer [224].

² İstanbul tarihsel gelişiminde coğrafi sınırları genişletilerek ilk olarak Sarayburnu sırtı üzerinde kurulan kent Constantinus zamanında idari merkez olmuş ve Roma gibi 14 mahalleye ayrılmıştır [225].

³ Belgrad ormanlarına uzanan sistemin içerisinde su kemerleri, bentler, açık ve kapalı sarnıçlar, su terazileri ve kanalları yer almaktadır. Valens su kemeri gibi abidevi yapıların yanı sıra Çukurbostanlar, Yerebatan sarayı, Binbirdirek sarnıçların en önemlilerindendir [230].

Şekil 4.1 Bizans dönemi kentin su dağıtım sistemi [233] ve sarnıçlarının dağılımı [234]

395 yılında Roma'nın ikiye bölünmesiyle kent Doğu Roma'nın başkenti olmuştur. Kentin yönetsel fonksiyonunun ötesinde konumu itibarıyla cazip bir ticaret merkezi olarak önem kazanması ve hızlı nüfus artışı hamamların da içerisinde bulunduğu zengin bir programın oluşmasında etkilidir [226]. Buna karşın, kentin gelişiminde negatif yönde; veba salgınları, deprem ve yangınlar, Nika gibi büyük iç karışıklıklar ya da Haçlı istilasının yol açtığı yıkımların etkileri gösterilebilir. Fakat "Notitia Urbis" geçen 5.yy başına ait 153 balnea ve 8 therme'nin çok azının kalıntısına ulaşılabilmesi birçok unsurun etkili olduğu ve dolayısıyla farklı varsayımların öne sürüldüğü bir konudur¹ [25], [117], [202], [236], [237]. Osman N. Ergin, Fatih'in yayınlanan vakfiyelerinden İstanbul'da Bizans döneminden yaklaşık 20 hamam kaldığını ve bunların Türkler tarafından temizlenmeye daha elverişli hale getirildiğini, birkaçının ise tekrar yapıldığını belirtmektedir. F. Yegül ise kent içerisindeki 26 Bizans hamamını kabaca konumları ve isimleriyle listelemektedir [20], [150], [202], [238]. Kentin Roma ve Bizans dönemi hamamlarına dair ulaşılabilen bilgilerde olduğu gibi F. Yegül'ün tespitleri de çoğunlukla destan, öykü ve anılardan tanınan hamamlara dair yazılı kaynaklar ve az sayıda arkeolojik verilere dayanmaktadır. Byzas tarafından yaptırılan ve kentin en eski hamamı olarak bilinen Achilleus hamamları, 2000 kişinin yıkanabildiği söylenen

¹ Benzer şekilde Bursa'da yer alan çok sayıda Bizans kaplıcası ve hamamından bir örnek bulunmaması hamamların Türkler tarafından kullanılmış olduğunu gösterir [235].

Severuslar dönemine ait Kaminia hamamları ya da Kalenderhane kilise/camii ile Valens su kemeri arasında yer alan küçük mahalle hamamı bunlar arasında yer almaktadır [20].

15. yy ortalarında kentin Türklerin hâkimiyetine geçmesiyle birlikte siyasi, kültürel, sosyal boyutlarıyla önemli gelişmelerin yaşandığı bir sürece girilmiştir. Savaş ve tahribatlarla yıpranan kentin yeniden yapılanma süreci içinde dönemin mimarisinin temelini oluşturan külliyelerde saray ve devlet adamlarına ait vakıfların ve bu vakıf sistemi içinde döner sermaye gibi işleyen hamamların yeri önemlidir¹ [117], [226], [240], [241]. Dolayısıyla erken dönem yerleşim bölgelerinde çok sayıda hamamın genellikle bir külliyenin parçası olarak inşa edildiği görülmektedir². Fatih Vakfiyesi'nin yazıldığı 1473 tarihinde İstanbul'da Sultan'a ait, sur içinde 10, Galata'da 3 hamam yer almaktadır³ [235]. E.H. Ayverdi kitabında 15.yy Fatih Devri (1453-81) hamamlarına ilişkin 32 hamama yer verirken A.S. Ülgen bu dönemi ele aldığı haritasında hamamları ayrı bir lejantla ifade etmiştir⁴ [242] [239], [243]. Hamamların Fatih devrinde İstanbul'da yapılan binalardan, günümüze en çok kalan yapılardan olması bu

¹ Fatih, Süleymaniye, Bayezit gibi büyük külliyelerin hamamlarının yanısıra Küçük Ayasofya, Murat Paşa gibi daha küçük ya da münferit eserlerin de hamamları bulunmaktadır [239].

Mantran hamamların neredeyse cami, medrese, imaret yapımı kadar yaygın olduğundan ve çoğunun vakıf sistemiyle sıkı ilişkisinden bahsetmektedir [92].

Örneğin, 16.yy'da inşa ettiği vakıf binaları ile bilinen Rüstem Paşa'nın İstanbul dışında çeşitli kentlerde 32 hamamı vardır [66], [30].

² Hamamlar külliyelerle birlikte cami ve tabhane ile işlevsel olarak ilişkili yapılardır [235].

Ayrıca mahallelerin ihtiyacı için yapılan küçük mahalle hamamları olduğu gibi anıtsal boyutlarda ferah hamamlar da vardır. Şengül hamamı gibi bir konak hamamından, Acemi Oğlanlar gibi kışla hamamından ya da diğer tekke, saray, hastahane gibi özel hamamlar olarak belli bir yapı ya da yapı grubuyla ilişkilendirilmiş fakat sonrasında çarşı hamamı haline getirilmiş örneklerle de rastlanmaktadır [242].

³ Sinan'ın inşa ettiği hamamlara dair; "Tczkirciül-Bünyan'da 37, Tezkirciül'l-Ebniyc'dc 52. Tuhfctü'l-Mimarin'dc 40, Adsız Risale'de 45 hamam zikredilmiştir. Bu belgelerin hepsinde ortak olan hamamların sayısı ise sadece 6'dır. Belgelerin bildirdiği bütün hamamların sayısı da 59 dur" [90].

Ünver'in İstanbul hamamlarının geleceği hakkındaki yazısında yıkımlar bahsinde, Sinan'ın yaptığı 32 hamam'dan Sarıgözel, Macuncuda Müftü, Silivrikapısında İbrahim Paşa ve Yenibahçede Koca Mustafa Paşa Hamamlarının yıkıldığını belirtir [57].

Eyice'de İstanbul ile yakın çevresinde Sinan'ın inşa ettiği eserler listelerinde 25-30 hamam olduğunu belirtmektedir [66].

⁴ E. Çelebi 1451-81 tarihlerinde Türklerin kentte 27 hamam inşa ettiğini belirtmektedir. Müller-Wiener'in kronolojik listesinde 15.yy'a ait 31(+1) hamam yer almaktadır [25], [226].

kurumların sürekli kullanımlarını ve sosyal yaşamla kurdukları güçlü ilişkiyi göstermektedir.

16. yy (1553'den) itibaren başlayan divan defterlerinde gündelik yaşamdan ticaret, belediye ve imar işleri gibi birçok farklı verileri ile Ahmet Refik'in Osmanlı arşivlerine dayanan çalışması hamamlar konusunda da bilgi vermektedir. Çalışmada Edirnekapi, Kılıç Ali Paşa, Hoca Sadeddin Hamamlarının inşası, Dikili hamamına su sağlanması ya da Darüşşifa'da hastaların ihtiyaçları için hamam gereksinimi gibi özel konular yer almaktadır [56]. 16. yy'da hamamların sosyal hayat ve kent içindeki yerleri önem kazanırken, Kanuni döneminde külliye ve hamamların inşasına özen gösterilmiştir [239]. Hamamların inşası devletin genelinde, ve fethedilen yeni bölgelerde uygulansa da İstanbul için Mimar Sinan ile farklı boyutlara ulaşıldığı söylenebilir [117], [244]. Sinan, özellikle mimarbaşı olduktan sonra en önemli külliyelerini, su mimarisi alanındaki özgün değerlere sahip kemer ve hamamlarını İstanbul'da uygulamıştır¹ [245]. 16.yy İstanbul'unda günlük yaşamı konu edinen M.And hamamların sosyal hayattaki önemini kitabında bir bölüm olarak ele almakta ve özellikle Bossana da Zara, Schweigger, Postel gibi hamamlar hakkında önemli bilgi ve deneyimlere sahip kişilere başvurmaktadır [101], [246]. 16. yy'a ilişkin sayısal verilere bakıldığında Kanuni döneminde (1520-1566) kent içinde 36 adet yeni hamam yapılmıştır [247]. Sadece Sinan'a (1489-1588) ait eserler listesinde İstanbul için 32 hamamın ismi geçmektedir [226]. Esir düşmüş bir yabancının İstanbul deneyimlerini anlattığı kitapta (anonim bir eser), döneme ilişkin hamamlar ritüelleriyle ele alınmış ve görünüşleriyle saraya benzetilerek cami, hamam ve rum kiliselerinin kentte bol olduğu ve sayılarının birkaç bin olduğu belirtilmiştir [248]. Dolayısıyla kentin gelişimiyle beraber 16.yy'da hamamlarında sosyal hayattaki etkinliklerinin ve sayılarının önemli bir noktaya ulaştığı söylenebilir.

17.yy'da, sahil şeritleri boyunca gelişim gösteren kentte, anıtsal yapıların inşasındaki durağanlık göze çarparken kentte halen yüzlerce hamam yer almaktadır [92], [227],

¹ Mağlova Su kemeri Sinan'ın İstanbul'a su sağlamak için inşa ettiği (1554-63) önemli başyapıtları arasında gösterilebilir. Kırkçeşme suyunun 16. yy'da kentin su sıkıntısının giderilmesi ve hamamların inşasının devamında etkin rol almıştır [226].

[249]. 17. yy'a dair Evliya Çelebi 151 hamam olduğunu ve seyahati sırasında 17 tane daha yapıldığını belirtmektedir¹ [251], [252]. R. Mantran E.Çelebi'nin belirttiği bu hamamların 61'inin kent içinde, 51'inin sur dışında bulunduğunu vurgulamaktadır. Bu listeye özel konak ve saray hamamları eklendiğinde ise E. Çelebinin abartılı biçimde bahsettiği gibi yüksek bir sayıya ulaştığı görülebilir² [253]. 18. yy'da yaşamış tarihçi S.S. Hovhannesyan (1740-1805) İstanbul'u konu edinen eserinde birçok hamamı kentin tarihsel topoğrafyası içinde ele alınmıştır [254]. E.Ç. Kömürciyan'ın (1637-1695) kitabında da halkın temizlik kültürü, dönemin su sistemi ve birçok semt ya da külliye ile ilişkili olarak hamamlar geçmektedir [255]. Genel anlamda 17. yy'a ilişkin hamamların kent ve yaşantı ile ilişkilerini korudukları söylenebilir.

18.yy'a ait hamam yoklama defterlerine 1732 suriçinde 109, 1735 tarihli deftere göre de surdışı 69, dolayısıyla faaliyet gösteren 178 hamam bulunduğu görülür³. Ayrıca farklı tarihlerde düzenlenmiş defter kayıtlarında 1752 yılı için 182, 1766 tarihlerinde ise 112 sur içi, 83 sur dışı olmak üzere toplam 195 hamama ait bilgi yer almaktadır [66], [117], [226], [239]. Bunlardan 1731-35, 1752 yıllarına ait defterler hamam ve çalışanları üzerine iken 1766 yılı defter hamam sahipleri ve kiralarına ilişkin tutulmuştur. Babiali arşivinden çıkan vesikalara bakıldığında 1752 ve 1766 yıllarına ilişkin hamamların sur içi ve sur dışı yoğunluğu görülebilir [238]. 1790'larda İstanbul'da 3 yıllık bir deneyim yaşayan J. Dallaway 18.yy sonunda İstanbul'da 130 çarşı hamamının olduğunu söyler⁴ [256]. Ğ. İnciciyan'ın (1758-1833) 18. yy İstanbul'unu tasvir ettiği eserinde "Saraylar ve Meşhur Binalar" bölümünde kentte hepsi kubbeli olmak üzere 130 hamam bulunduğu

¹ Evliya Çelebinin Eyice'nin de aktardığı gibi 151 adetini 151+151 farklı hamamlar olarak ya da çifte hamam gibi yorumlayan çalışmalar vardır; Mantran ya da Nurettin Yatman bu sayının 302 olduğunu yazmışlardır [92], [250].

² Pervititch haritalarına bakıldığında dahi birçok konağın belirgin hamamlara sahip olduğu ve hatta bazen 2 hamama sahip konaklar görülebilir.

³ Genel anlamda Evliya Çelebinin abartılı tasvirlerinin çarşı hamamları üzerinde oldukça yakın sayılara karşılık gelmesinde hamamları farklı özellikleriyle tasvir etmesine bağlanabilir.

⁴ Dallaway'ın eseri batılı seyyah ve yerel kaynaklardan yararlanılmış seyahatnemedden çok tarih ve coğrafya çalışmasıdır. Döneme ilişkin yaptığı tespitlerde İstanbul kadısının sayımlarına dayanarak kentte 88.185 evin ve 130 çarşı hamamının bulunduğunu belirtmektedir. İstanbul ansiklopedisinde bu sayıların sadece suriçine ait olması gerektiği geçmektedir [155].

belirtilmektedir¹ [257]. Sinan ile ağırlık verilen külliye ve hamam birlikteliklerine ekonomik sıkıntıların hissedildiği 18.yy'da pek rastlanmamaktadır. Ayrıca, Divan kayıtlarında “İstanbul'da suyun ve odunun azalmaması için yeniden hamam yaptırılmamasına” ilişkin maddeye yer verilmiştir [258]. Dolayısıyla, bu dönemde hamamların daha küçük ölçeklerde ve az sayıda inşa edildiği görülmektedir.

19. yy'a ilişkin 1883 nüfus sayımında binaların sayımında kentte 169 hamam bulunduğu belirtilmektedir [238]. Ali Cevad'ın 18872 İstanbul'una dair tespitleri arasında gelir getiren emlak kayıtlarında 175 hamam olduğu geçmektedir [225]. Osmanbey'in “Mecmua-i Cevami” adlı eserinde suriçi hamamlarına dair bir listede 1886-87 yıllarında 75 hamamın isim ve yerleri kayıtlıdır [30], [66], [259]. İstanbul hamamlarına dair genel değerlendirmelerin yanısıra semtlere ilişkin özel tespit ve anlatımlara da sıkça rastlanmaktadır. Ali Cevad'ın 1897 İstanbul'unu anlatan yazısında Hasköy ve Sötlüce güzel hamam ve çeşme kalıntıları görünen bir yer olarak geçer [260]. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey (1842-1928) de döneme ilişkin hamamlardan adetleriyle bahsetmektedir [261]. 19.yy İstanbul'unda hamam kültürü yerli kaynakların ötesinde Edmondo d'Amici, Mareşal vol Moltke (1835), Miss Pardoe gibi yabancı ziyaretçilerin ilgisini cezbetmiş ve yazılarında yer almıştır [105], [262].

20.yy'a ait kayıtlara bakıldığında, C.Gurlitt (1907-12) kitabında birkaç hamama yer verirken, Avusturyalı H.Glück (1921) İstanbul hamamlarını sanat tarihi açısından incelediği çalışmasında 23 çarşı hamamını kapsamlı biçimde ele almıştır[5]. İstatistik kayıtlarında semtlere göre dağılımın yer aldığı tespitlere göre belediye sınırları içinde 1916 yılı itibarıyla İstanbul'da toplam 178 adet hamam bulunmaktadır. Bulundukları semtlere göre Fatih 43, Bayezid 37, Beyoğlu 29, Yeniköy 3, Anadolu Hisarı 14, Üsküdar 17, Gâziköy 25, Adalar 4 ve Makriköy'de 6 olarak dağılmaktadır³ [263]. 1935 yılına ait diğer bir istatistik dergisinde bu sayı son yangınların ve yıkıntılar ile birlikte 150'ye düşmüştür. Hamamcılar cemiyetinin kayıtlarında ise 1948 İstanbul'unda 72'si kömür,

¹ Cami, hamam ve diğer umumi binaların sayısı stanbul Efendisi'nin 1765 senesine ait listesine göre verildiği belirtilmektedir.

² Ali Cevad 1897 tarihli kitabında yaptığı tespitlerin 10 yıl öncesine ait olduğunu belirtmektedir.

³ Aynı dönem kayıtlarında deniz hamamlarının miktarı ise Bayezid 4, Yeniköy 3, Anadoluhisarı 11, Üsküdar 4, Gâziköy 5, Adalar 7 ve Makriköy'de 5 olmak üzere toplam 39 olarak geçer [263].

8'i odunla ısıtılan 80 hamam geçmektedir. Osman N. Ergin Hamamların sayısındaki bu düşüşü asıl fonksiyonlarının değer kaybetmesiyle daha karlı antrepo, soğuk hava deposu, hatta sinema gibi işlevlerde kullanılmalarına dayandırmaktadır [238].

20.yy'da başlayan akademik çalışmalara bakıldığında, R. E. Koçu'nun zengin arşivinin yanısıra, N. Köseoğlu (1952) suriçine yönelik araştırmasında 36'sı faal 91 hamam tespit etmiştir¹ [259]. Ş. Akbatu'nun (1973) yayınında 193 hamamın yer aldığı liste ise oldukça kapsayıcıdır. İstanbul ve çevresindeki Boğaziçi, Akbaba, Bulgurlu, İcadiye, Maltepe, Yakacık semtlerde yer alan hamamlara dair durum tespitleri ve tarihsel kaynakça niteliği taşıyan M.N. Haskan'ın (1995) çalışması 60'ı faal 237 hamamın çoğunu detaylı biçimde ele almaktadır [97].

Kentin nüfus artışı [264], ve büyümesi doğrultusunda 18.yy'a kadar düzenli seyreden grafik 19.yy'daki nüfus artışının 20.yy'da artarak devam etmekte ve birçok hamamın farklı sebeplerle kullanımını yitirmesiyle sonuçlanmaktadır. Ayrıca M.N. Haskan'ın gerçekleştirdiği kapsamlı araştırma, öncül tespitlerin kapsam ve içerik bakımından kısmi değerlere sahip olduğunu göstermektedir

Çizelge 4.1 İstanbul Hamamların sayısal değişim tablosu

	15.yy	16.yy	17.yy	18.yy	19.yy		20.yy			
Hamam	32 (15.yy)	100 (1553)	168 (17.yy)	182 (1752)	169 (1883)	175 (1887)	150 (1935)	91 (1952)	193 (1973)	237 (1995)
Nüfus	100.000 (1480)	400.000 (1535)	700.000 (1700)	630.000 (1815)	873.565 (1885)	1.030.234 (1896)	741.148 (1935)	983.041 (1950)	2.132.407 (1970)	6.629.431 (1990)

4.2 Hamamların Gelişiminde Olumsuz Faktörler ve Etkileri

Hamamların gelişimini olumsuz yönde etkileyerek mevcut tablonun oluşmasında birçok farklı unsurun etkili olduğu görülmektedir. Bu unsurların başında fiziksel şartlarında değişimiyle sosyo-kültürel alışkanlık ve tercihlerin değişimi gelmektedir. Dolayısıyla, kentte yeni hamam inşası duraksamasına rağmen mevcut hamamların yok olmasında

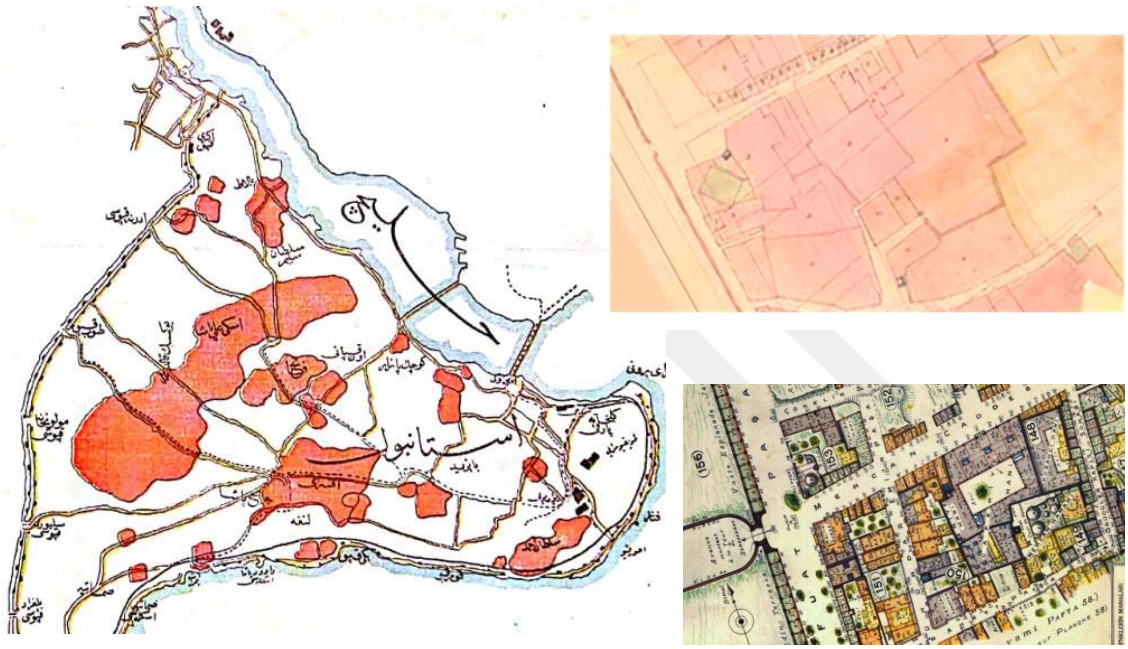
¹ N. Köseoğlu'nun listesinde yerleri tam olarak tespit edilemediği gibi, başka hamamlar ile aynı olup olmadıkları belirsiz Bayrampaşa, Haseki, Acımusluk, Köşklü hamamlarının ve "yıkıldı" kaydı bulunmayan ortadan kalkmış hamamlar vardır [155].

yangın, deprem gibi doğal felaketlerin yol açtığı hasarların yanında modern yaşamla birlikte sıhhi tesisatın evlere girmesi, dönemin ekonomik sıkıntıları, yoksulluk, savaş, politik kararlar, özelleştirme gibi unsurların etkili olduğu söylenebilir [97], [226], [249], [265].

1766 yoklama defterlerine bakıldığında 195 gibi bir sayıya ulaşan hamamların kentin yakacak, su temininin güçlüğü ve ekonomik sıkıntılar nedeni ile III. Mustafa tarafından 1768'lerde inşasına kısıtlama getirilmiştir [66], [239]. Hamamların inşasındaki bu yasak, odun yerine linyit kullanılması şartıyla Abdülmecid dönemine (1839-61) kadar uygulanmıştır [117]. 1916 İhsaiyat Mecmuasının kayıtlarında her ne kadar hamam sayısının 178 gibi ciddi bir sayıda olduğu görülse de artan şehir nüfusuyla karşılaştırıldığında geçmişteki ihtişamın kayb olduğu anlaşılmaktadır [239], [263]. Cumhuriyetin kurulması ile birlikte başkentin Ankara'ya geçmesi ve bu süreç içerisinde milli mücadele dönemi gibi zor şartlar; İstanbul'un genel nüfus değişimi ve gelişimi sosyal hayatla birlikte hamamları da etkileyen unsurlardandır. Baykara'nın hamamların mevcut durumlarını tasvir eden 1956 tarihli yazısında değişimin sert yüzü görülebilmektedir. Sinan'ın inşa ettiği Dökmeciler hamamının bakımsızlıktan yıkılışı ve çevresine yaydığı korkudan bahsederken, İstanbul geneli hamamlarına dair geçmişte 250 civarı olan sayının 85 faal hamama kadar düşüşünün arkasındaki nedenler anlatılmaktadır. Dönemin hamamlarının çoğunun kullanım dışı kalmasını kentin salgın hastalıklarla¹ boğuşmasındaki direncinin düşmesi doğrulamaktadır. Bunun yanında 20.yy'ın ortak sorunlarına karşı kişisel mülk haline gelen çoğu hamamın milli bir değer olarak tanınması, yerel derneklerin ve yönetimlerin yaptığı çalışmalar ve vergi muafı gibi konuların hamamlar üzerine etkisi de görülebilmektedir [267]. N. Köseoğlu'nun ele aldığı 91 hamam yapısı üzerine gerçekleştirdiği çalışmada, bütün hamamların evkaf idaresinin elinden çıkartılarak şahıslara devredilmesi hamamların tahribatına yol açan önemli bir unsur olarak belirtilmektedir [259].

¹ İstanbul'da II. Dünya savaşı sırasında seferberlikle birlikte tifus salgını ortaya çıkması ve hamamların özellikle asker gibi kalabalık grupların temizlenmesi için hamamların sayısında ve kışlalarda hamamların tertibinde etkili olmuştur. Bunun yanında halkın tifus salgını karşısında temizlenmesi için belediyeler bedava hamamlar hizmete açarken özellikle 1943 Temmuz ayında hamama gönderilen binlerce kişi basında yer almıştır [266].

Hamamların zamanla yıpranması ve tahribi geçmişte yaşansa da getirdikleri kâr ve ihtiyaçla birlikte rağbet gören bu yapıların tamiri yapılmaktaydı. Fakat, 1917 yılı Fatih semti mahallelerini etkileyen yangın Çapa Macuncu ve Saray, Bekirpaşa'da Çavuş, Langada İmharor Hamamlarının metruk kalmasına sebep olmuştur¹ [57]. İstanbul'da 1633-1852 arasında 220 sene içinde 209 yangın olmuş, 1853-1908 arasında elli dört sene içinde ise 209 yangın tespit edilmiştir. 1908 meşrutiyetinin ilânından 1922 yılına kadar ise yüze yakın yangın meydana gelmiştir. Bunlardan sadece biri olan İshakpaşa Yangınında (1912) ise 1111 ev, 118 dükkân, 6 cami ile 3 hamam yanmıştır [268], [269].

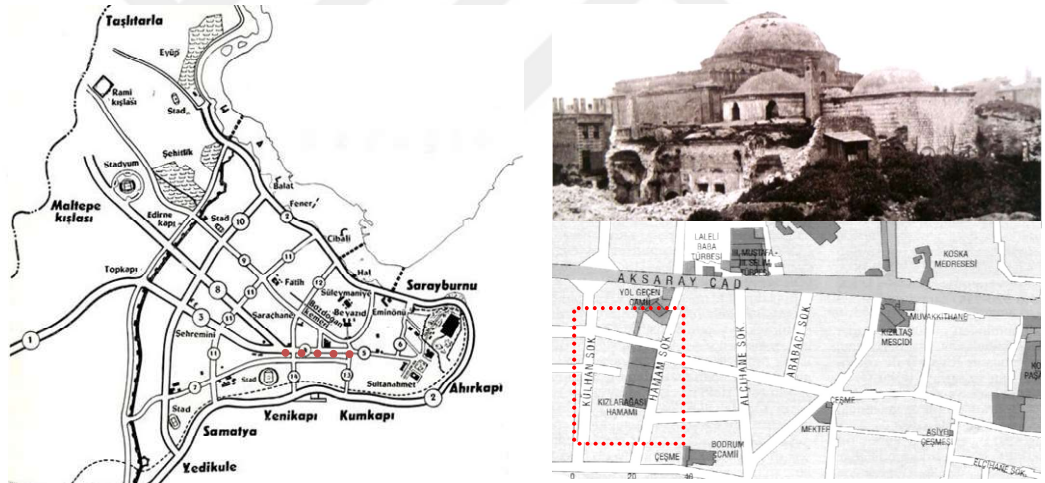
Şekil 4.2 İstanbul yangınlarının genel etki alanları[270], Mercan Yangını (1867) sonrası
Örucüler (Mercan) Hamamı çevresindeki değişim [271], [272]

Şekil 4.2 yangın etki alanı ile Pervititch Haritaları karşılaştırıldığında, hamamı çevreleyen yol sisteminin değiştiği görülmektedir. İshakpaşa Hamamı ise yangın sonrası atıl kalmış bir örnektir.

¹ “İstanbul'da 1633 tarihinden 1852 ye kadar geçen 220 sene içinde 209 yangın olmuş, 1853 ten 1908 yılına kadar geçen elli dört sene içinde ise 209 yangın tespit edilmiştir. 1908 meşrutiyetinin ilânından 1922 yılına kadar ise yüze yakın yangın meydana gelmiştir”. 1693 yangınında 170 cami ve mescid ile birlikte 20 hamam ve şehrin neredeyse dörtte üçü yandığı belirtilmektedir [257].

İshakpaşa Yangınında (1912) ise 1111 ev, 118 dükkân, 6 cami ile birlikte 3 hamam yanmıştır [268].

Özellikle 20.yy ortalarında uygulanan kentsel dönüşüm kararları kentin tarihsel topoğrafyasının ve hamamların yok olmasında doğrudan ve dolaylı biçimde etkili olduğu görülebilmektedir¹ [236]. İmar düzenlemesi kapsamında yol ve meydan yapım çalışmalarında 1956'da yıktırılan Murad Paşa Hamamı, 1957'de yıktırılan Fındıklı Hamamı ya da camekanının bir kısmını kaybeden Çemberlitaş H amamı durumu özetler niteliktedir [117], [273]. Bu kapsamda sadece Atatürk bulvarının açılışı sırasında Yenikapı İmharor, Saraçhanebaşı İbrahim Paşa, Unkapanı Azeplar hamamının² yıkıldığı bilinmektedir [172], [238]. "Menderes yıkımları"nda, Sultanahmet cami arkasında Arasta; Vatan Caddesi yapımında Aksaray, Cerrahpaşa, Fatih Çukur, Horhor Çelebi Mehmed Ağa; Millet Caddesi yapımında Haseki Sultan, Çapa; Laleli yolunda Kızlarağası; Sirkeci sahil yolu yapımında Küçükağa hamamları ve daha birçok tarihi eser yok edilmiştir [274]. Yıkımların yanısıra Beyazid Hamamının temelleri havada kalmış Çemberlitaş Hamamı bir bölümünü kaybetmiştir [240]. E. Kalkan yazısında (2001) 1952'de faaliyette olan 73 hamamdan 40'ının ayakta olduğunu vurgulamaktadır³[236].

Şekil 4.3 Menderes dönemi yol haritası [274], Çalışma sırasında yıkılan Kızlar Ağası Hamamı [155], [275] (Yol yapımı gerekçesiyle yıkılan hamamın aslında planlanan çalışmaya engel olmadığı anlaşılsa da yıkım tamamlanmıştır)

¹ Menderes'in iktidarda olduğu 1950-60 yıllarında özellikle tarihi yarımada, Karaköy, Beyoğlu, Eyüp gibi tarihsel değerleri yoğun olan kent parçalarında büyük yıkımlardan hamamlar da nasibini almıştır.

² Azepler hamamının Fatih devrinden öncesine dayandığı ve tamir edilerek kullanılmaya devam ettiği belirtilmektedir [128].

³ Kalkan'ın yazısı (2001) dönemin hamamların enerji ve su giderleri ile değişen sosyal ortamın paralelin sauna ve fin hamamı gibi yeni arayışların ya da turizmle tutunmaya çalışan hamamların erken örneklerini vermektedir[236].

A.S. Ünver'in İstanbul'un yedinci tepesinde yer alan hamamlara dair sistemli çalışmasında bazı hamamların hakkındaki bilginin yetersizliğini ve harap halde bulunan eski kalıntıların durumlarının belirsizliğini vurgularken beş asırdır kaybolan semtlerin, mahalelerin, eserlerin olduğu gibi yerleri tespit edilemeyen hamamlar da bulunmaktadır[57], [276]. Kartal semtinde bulunan Bizans hamamı ya da Rezzan Has Müzesi içerisinde sergilenen 16. yy Türk hamamı gibi kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan hamam kalıntıları bu tezi doğrulamaktadır.

4.3 Analizler

Kentin hamamlar ile ilişkisi ve bu süreçte etkin unsurların belirlenmesinin ardından İstanbul hamamlarının 15.yy'dan günümüze tespit, haritalama ve katalog çalışmaları yürütülmüştür. Bu analizlerde iki ve üçüncü bölümlerden çıkarılan çevresel, morfolojik ve planimetrik parametreler kullanılmıştır. Bu doğrultuda hamamların mevcut durum analizleri kronolojik, tipolojik, yer ve kullanım bağlamları ile ilişkilendirilmiştir.

4.3.1 Tespit

Öncelikle hamamların analizi için yazılı kaynaklar ve saha çalışmalarından toplanan veriler ile kronolojik bir tespit tablosu oluşturulmuştur. Bu tablo içinde mevcut ve yok olmuş ya da kalıntı halde olan hamamlar belirlenen başlıklar çerçevesinde ele alınmıştır. Dolayısıyla, tabloda haritalama metodu ile analizi yapılacak verilerin ve diğer birtakım önemli tarih ve notların toplanması amaçlanmıştır. Genel başlıklar hamamların farklı kaynaklarda geçen isimleri, mevcut durumları, inşa-değişim-yıkım tarihleri, üstlendikleri farklı kullanımlar, genel plan özellikleri ve yer bilgileri olarak sıralanabilir. Bu başlıklara mimar, bani, büyüklük, vakıf ya da işlev olarak bağlantısı ya da mülkiyet gibi bazı temel özelliklerin eklenmemesi araştırmanın hipotezi ve tablonun işlevselliği üzerinedir. Tüm diğer önemli notlar liste dışında kaydedilerek temel analizlerin değerlendirilmesinde kullanılmıştır.

İsim sütunu hamamların tespit aşamasında isim karmaşasını engellemek için oluşturulmuştur. Sütun incelendiğinde birçok hamamın banisi, yeri ya da benzer ön adlarla ifade edildiği ve bunun ciddi manada karışıklıklara sebep olduğu görülebilir.

Mevcut durumlarının yer aldığı sütun hızlı değişen koşullar içinde sürecin takibi, genel bir yaklaşım ve analiz için önemlidir. Burada tespit edilen durumlar özgün işlevini sürdüren, farklı bir fonksiyon üstlenmiş, atıl ve yok olmuş hamamlar olarak sıralanabilir.

Tarih sütunu tablonun da genel akışını belirleyen değişken olarak alınmıştır. Bu sütun içinde inşa, değişim ve yıkım tarihleri yer almaktadır. Birçok hamamın vakfiyesi mevcut olmadığı için ya da tekrar inşa edilme gibi durumlarla karşılaşıldığında net bir tarih yerine aralık ve dönemlerle ifade edilmişlerdir.

Diğer kullanımlar ile ilgili sütunda, üstlenen farklı işlevler ve tarih aralıkları verilmektedir. Bu kısımda kiliseden, okula, hastahaneye kadar birçok farklı kullanım söz konusudur.

Plan özelliklerinde tipoloji dahil oldukça geniş bir çerçeve çizilebilirken bu sütunda sadece Tek/Çif ve planın mevcut olması durumu ele alınmıştır. Diğer kütsel ve mekansal kararlar notlar alınarak analizlerde ifade edilmiştir.

Yer bilgisi de tıpkı isim sütununda olduğu gibi bazen karmaşaya sebep olmaktadır. Özellikle sadece eski kayıtlarda yer alan hamamların bilgilerine baktığımızda bugünkü ilçe sınırlarından farklı olarak ifadeler görülmektedir. Bu kısımda hamamların yer aldıkları ilçeler mevcut sınır ve ilçe adlarıyla ifade edilmiştir.

Kaynakça kısmında yer alan sütunlar kapsam ve yöntemleri ile özgün 5 temel kaynakçayı ifade etmektedir. 5 temel kaynak haritalama, kronoloji, mevcut durum, mimari ve sanat tarihi gibi farklı bakış açılarıyla kenti bir bütün olarak ele almıştır. Bunlar sırasıyla N.Ergin'in hamam yoklama defterlerine dayanan haritalama çalışması (2015), M.N.Haskan'ın İstanbul Hamamları üzerine kapsamlı araştırması (1995), W. Müller-Wiener'in hamamlara ilişkin veridiği kronolojik liste (1977), N. Köseoğlu'nun mevcut durumlarıyla hamam tespit listesi (1952), Düünden Bugüne İstanbul ve R.E. Koçu'nun İstanbul Ansiklopedileri (1958) olarak sıralanabilir [97], [155], [226], [259], [277]. Kaynakların dışında birçok hamama ilişkin kayıtlara rastlanılmış, bunların birkısmı isimleriyle listede gösterilmiştir. Hamamların sadece tek bir kaynakta geçmesi ve hakkında net bir çıkarım yapılamaması durumunda listenin dışında bırakılmıştır.

Çizelge 4.2 İstanbul Hamamları Tespit Tablosu

	Hamam Adı		Mevcut Durum		Yıl			Diğer kullanımlar	Plan		Yer	Kaynak				
					İnşa	Tamir-Müdehale	Yıkım					1	2	3	4	5
1	İstinye Hamamı	Neslişah Sultan H.	+	Hamam	1460	-	...	-	Ç-T	-	Sarıyer, İstinye	-	121	-	-	-
2	Irgatlar H.	Küçük Karaman H.	-	-	1463-70	-	1928	-	Ç	-	Fatih Cami yakını	57	153	30	83	+
3	Murad Paşa H.	Aksaray H., Horhor H.	-	-	1465	-	1956	-	Ç	+	Fatih, Aksaray	49	167	3	10	42
4	Mahmud Paşa H.	-	+	Çarşı	1466-67	1878, 1953, 1989	...	Depo, Çarşı (1989)	Ç-T	+	Eminönü,Mahmud Paşa	20	159	20	82	38
5	Azepler H.	-	-	-	FSM	-	1944	-	Ç	-	Unkapanı (Fil yokuşu)	27	28	5	78	+
6	Tahtakale H.	-	+	Çarşı	FSM	1988-92	...	Tütün, Soğuk hava deposu , Çarşı (1992)	Ç	+	Eminönü, Tahtakale	21	207	25	17	53
7	Küçük Pazar H.	Rum Mehmet Paşa H.	+	Hamam	FSM	1959	...	-	T	-	Fatih, Unkapanı	23	156	21	62	+
8	Acemoğlu H.	Meydan H.	+	Hamam	FSM	1717,1826, 2005-09	...	Çarşı hamamı (1826), Otel hamamı (2009)	T	+	Fatih, Şehzadebaşı	45	1	2	49	1
9	Bostan H.	Kadın H.	+	Hamam	FSM	1550	...	-	Ç	+	Fatih, Haseki	70	41	7	-	+
10	Eski-Yeni H.	Muradiyye-yi Cedid H., Bali H.	+	Atıl	FSM	1582	...	Sinema, şeker imalathanesi ve satış yeri (1995)	T	-	Eyüp	109	83	14	-	+
11	İshak Paşa H.	Ahırkapı H.	+	Atıl-Depo	FSM	1704,1813, 1920	...	Depo ve imalathane (1920)	T	+	Sultanahmet, Ahırkapı	9	119	16	5	32
12	Hoca Paşa H.	Sinan Paşa H.	+	Çarşı-K.M	FSM	1704,1813, 1920	...	Depo ve çarşı (1988)	Ç	+	Fatih, Sirkeci	15	107	23	37	+
13	Şengül H.	Köşk H.	+	Atıl	FSM	-	...	-	T	+	Fatih, Alayköşkü	14	204	24	45	50
14	Balat H.	Çavuş H, Çavuşbaşı H, Osman Efendi H.	+	Hamam	FSM	-	...	-	Ç	+	Fatih, Balat	-	32	9	15	12
15	Alaca H.	-	-	-	FSM	1900-1910	1984	Mağaza ve dükkan	Ç	+	Fatih, Eminönü	19	11	4	11	8
16	Eski H.	Rum Mehmet Paşa H., Şifa H.	+	Hamam	1471-72	1885-86	...	-	Ç	+	Üsküdar	170	82	-	-	26
17	Gedik Paşa H.	-	+	Hamam	1474	-	...	-	Ç	+	Fatih-Gedikpaşa	93	91	15	59	29
18	Nişancı Paşa H.	Nişanca H	+	Hamam	1475	1762	...	-	Ç	+	Fatih, Kumkapı	94	170	39	67	43
19	Vefa H.	-	-	-	1476	-	1950	-	Ç	-	Fatih, Vefa	4	218	42	-	+
20	Küçük Mustafa Paşa H.	-	+	Kültür M.	1477	2013-15	...	Film seti, Kültür Merkezi (2015)	Ç	+	Fatih, Ayakapı	-	155	28	60	+
21	Türbe H.	Eyüp Türbe H.	+	Restorasyon	1481	1510, 1950, 2010	...	-	Ç	+	Eyüp	112	84	-	-	27
22	Galatasarayı H.	-	+	Hamam	1481	1715, 1753, 1964	...	Mektep Hamamı (1834)	T	+	Beyoğlu, Galatasaray	-	89	-	-	28
23	Çukur H.	-	-	-	1484-88	-	1894	Erzak anbarı (1829)	Ç	+	Fatih Cami	30	70	10	24	21
24	Davutpaşa İskelesi H.	Deniz H., Küçük H.	+	Hamam	1485	-	...	Kahvehane (1963-64)	Ç	+	Fatih, Cerrahpaşa	98	74	12	40	+
25	Büyük H.	Davut Paşa H., Sıçanlı H	-	-	1485	-	-	-	Ç	-	Fatih	54	73	-	-	-
26	Koca Mustafa Paşa H	-	+	Hamam	1486	-	...	-	Ç	-	Fatih, Kocamustafapaşa	78	138	36	57	+
27	Küçük H.	Kulluk H., Mihrimah Sultan H.	:	Çarşı	1489	1991	...	Çarşı (1991)	Ç	-	Üsküdar	168	151	-	-	+
28	Ayvansaray H.	Kerpiç, Koca Mustafa Paşa, Lonca H	-	-	1490	-	1894	-	Ç	-	Fatih, Ayvansaray	31	27	-	14	+
29	İbrahim Paşa H.	Çandarlı H.	-	-	1492-93	-	1940-53	-	Ç	+	Saraçhane	7	111	29	1	15
30	Sultan H.	Paşa H	+	Metruk	1499	-	...	-	T	-	Edirnekapi, Salma Tomruk	35	200	-	43	-
31	Mirahur H.	Langa H, İmrahor H, Celladçeşme H	-	-	1499	-	-	-	-	-	Fatih, Aksaray	97	166	34	12	+
32	Tihtap H.	Drağman H., Kitab, Tiyyab H	-	-	15.yy	-	-	-	Ç	-	Edirnekapi	36	78	76	58	+
33	Sirt H.	Örücüler H., Mercan H.	+	Hamam	15.yy	-	...	-	T	+	Beyazıt, Kapalıçarşı	42	176	22	85	+
34	Kıztaşı H.	Sultan H., Ferruh-şad Sultan H	-	-	15.yy	-	-	-	Ç	-	Fatih, Kıztaşı	53	86	40	53	+
35	Yıldız Dede H.	Yahudi H., Cuhud Kapısı	-	-	15.yy	-	1983	-	T	+	Eminönü Bahçekapısı	16	234	17	71	+
36	Üsküblü Bostan H.	Hüseyin Ağa H., Aşık Paşa H., Bostan H	-	-	15.yy	-	-	Sabun fabrikası (1908)	Ç	-	Fatih, Cibali	28	42	32	6	54
37	Çukurçeşme H.	Kazasker H., Laleli H.	-	-	15.yy	1665	1925-36	Gaz deposu, hurdahane	Ç	+	Fatih, Çukurçeşme	46	69	-	23	20
38	Buguluca H.	Bokluca H., Boğça H	-	-	15.yy	-	-	-	T	+	Beyoğlu, Galata	-	43	-	-	+
39	Yahudiler H.	-	-	-	15.yy	-	-	-	-	-	Fatih	-	220	-	-	-
40	Yedikule H.	Kule H., Hacı Tahir H.	-	-	15.yy	-	1902	-	-	-	Yedikule	104	144	18	76	+

Çizelge 4.2 İstanbul Hamamları Tespit Tablosu (devamı)

	Hamam Adı		Mevcut Durum		Yıl			Diğer kullanımlar	Plan		Yer	Kaynak				
					İnşa	Tamir-Müdehale	Yıkım					1	2	3	4	5
41	Küçük Ayasofya H.	Çardaklı H.	+	Atıl	1503	1575, 1600	-	Depo ve atölye (1935-40)	Ç	+	Küçük Ayasofya	91	150	33	21	16
42	Yalı H.	Havuzlu H.	-	-	1504	1754-74	-	Ahır	-	-	Yenikapı	-	224	-	74	+
43	Kadırga H.	Alaca H.	+	Hamam	II. Bayezid	1963	...	-	Ç	-	Fatih, Kadırga	92	124	74	52	34
44	Beyazıt H.	Patrona Halil H., II. Bayezid H	+	Müze	1500s	2015	...	Depo(1930), planetaryum, müze (2015)	Ç	+	Bayezit, Ordu cad.	43	34	41	87	-
45	Hançerli Sultan H.	Hançerli H	:	Atıl	II. Bayezid	1846	-	Ekmek fabrikası (1990)	T	-	Fatih, Ayvansaray	32	97	73	35	+
46	Sofular H.	-	+	Hamam	II. Bayezid	-	...	-	Ç	-	Fatih, Aksaray	52	196	71	79	47
47	Rumelihisarı H.	Sultan Beyazıt H.	-	-	1509	-	-	-	Ç	-	Rumelihisarı	158	183	-	-	+
48	Mimar H.	-	-	-	1525	-	-	-	T	-	Mevlanakapı	80	165	-	-	-
49	Gazali Mehmed Efendi	-	-	-	1528	-	-	-	-	-	Beşiktaş	-	90	-	-	-
50	Kasım Paşa H.	Büyük H.	+	Hamam	1530-33	1994	...	-	Ç	-	Beyoğlu, Kasımpaşa	126	49	-	-	+
51	Çatma Mescit H	Küçük H.	+	Restorasyon	1533	2016	...	-	Ç	+	Beyoğlu, Kasımpaşa	124	57	-	-	+
52	Üsküdar Sarayı H.	-	-	-	1540	-	-	-	-	-	Üsküdar	-	217	-	-	-
53	Küçük H.	Çukurbostan H.	+	Hamam	1543	-	...	-	Ç	-	Fatih, Altımermer	76	152	-	-	-
54	Çömlekçiler H.	Dere H., Akarçeşme H	+	Atıl	1540s	1984	-	-	Ç	-	Eyüp	111	66	-	-	6
55	Ağa H.	Yakup Ağa H	+	Atıl/restore	1545	2008	...	Atölye, imalathane, dükkan (1940)	Ç	+	Fatih, Samatya	99	7	58	8	4
56	Çinili H.	B. Hayreddin Paşa H, Tezgahçılar H	+	Restorasyon	1546	1833,1964, 2018	...	-	Ç	+	Fatih, Zeyrek	25	64	44	26	18
57	İbrahim Paşa H.	Silivrikapısı H.	-	-	1551	-	1930	-	Ç	-	Fatih, Silivrikapı	77	112	46	81	+
58	Merkezefendi H	Yedikule Mevlevihane H., Yenikapı H	+	Hamam	1522-72	1960, 2013	...	-	Ç	-	Zeytinburnu, Merkezefendi	107	162	61	-	+
59	Ayasofya H.	Haseki Hürrem Sultan H., Sultan H	+	Hamam	1553-55	1957,1989,2008	...	Benzin, matbaa deposu(1940), halıcı (1989)	Ç	+	Fatih, Sultanahmet	8	98	48	13	31
60	Köprübaşı H.	Sinan Paşa H., Köprü H	-	-	1555	-	1957	-	Ç	-	Beşiktaş	153	140	47	-	46
61	Havuzlu H.	Musalla H.	+	Depo-Mağaza	1557	1970	...	Mağaza ve depo	T	-	Fatih, Kumkapı-Nişanca	96	101	38	31	+
62	Süleymaniye H.	Dökmeciler H., Sultan Süleyman H	+	Hamam	1557	1972, 2001	...	İplik atölyesi (1940-41), Hamam (2001)	T	+	Fatih, Süleymaniye	1	202	45	39	24
63	Kanlıca H.	İskender Paşa H., Yasemin hatun H.	-	-	~1559	-	1925	-	T	-	Kanlıca	163	126	-	-	33
64	Ağa H.	-	+	Hamam	1562	1908-30, 1945,1988	...	-	T	+	Beyoğlu, Galatasaray	141	6	-	-	3
65	Horhor H.	Aksaray H., Hasodabaşı H	+	Hamam	1562	-	...	-	Ç	-	Fatih, Aksaray	50	108	-	36	+
66	Odabaşı H.	Küçük H.	-	-	1562	-	-	-	-	-	Fatih, Mevlanakapı	-	172	-	63	+
67	Edirnekapi H.	Mihrimah Sultan H., Merdivenli H	+	Hamam	1562-65	1988	...	-	Ç	+	Fatih, Edirnekapi	41	164	50	3	25
68	Zincirlikuyu H.	-	+	Atıl	1562-65	1959, 1990	-	-	Ç	-	Fatih, Karagümrük	40	237	75	41	+
69	Oraköy H.	Hüsrev Kethuda H.	+	Kültür M.	1565	1950,2001,2011	...	Lokanta ve gece kulübü (2001), Tas atölyesi	Ç	+	Beşiktaş, Ortaköy	155	173	-	-	44
70	Akbıyık H.	-	+	Atıl	1565	1946, 1956	-	-	Ç	-	Fatih, Ahırkapı	87	10	1	9	7
71	Macuncu H.	Müfti Hamid H.,Ebu's-suud Efendi H.	-	-	1566	1640	1918	-	Ç	+	Fatih, Çapa	81	158	59	77	+
72	Haydar Paşa H.	Çukur H.	:	Atıl	1569	-	-	-	Ç	-	Fatih, Zeyrek	29	102	65	86	+
73	Piyale Paşa H.	-	-	-	1573	-	-	-	Ç	-	Beyoğlu, Kasımpaşa	123	182	49	-	-
74	Kulaksız H.	-	+	Atıl-Atölye	1579	-	-	Atölye	Ç	-	Beyoğlu, Kasımpaşa	122	143	-	-	-
75	Fındıklı H.	Molla Çelebi H.	-	-	1571-81	-	1957	-	Ç	+	Fındıklı	150	87	56	-	41
76	Havuzlu H.	Valide Sultan, Gül Cami, Ayakapı, Cibali	+	Atıl	1582	-	...	Kereste deposu(1947), mağaza ve depo	T	+	Fatih, Ayakapı	-	100	52	32	11
77	Vezneciler H.	Merdivenli H.	+	Hamam	1582	-	...	-	T	-	Fatih, Vezneciler	44	219	27	66	55
78	Yahya Efendi H.	Çinili H.	-	-	1583	-	-	-	-	-	Beşiktaş	-	221	-	-	-
79	Kılıç Ali Paşa H.	Kapudan Ali Paşa H., Tophane H	+	Hamam	1583	2008	...	-	T	+	Beyoğlu, Tophane	152	135	53	-	36
80	Büyük H.	Atik Valide Yeşil Direkli, Mimar Sinan H	+	Çarşı	1583	1932, 1962	...	Tütün deposu, marangoz, garaj, çarşı (1962)	Ç	+	Üsküdar	169	48	-	-	40

Çizelge 4.2 İstanbul Hamamları Tespit Tablosu (devamı)

	Hamam Adı		Mevcut Durum		Yıl			Diğer kullanımlar	Plan		Yer	Kaynak				
					İnşa	Tamir-Müdehale	Yıkım					1	2	3	4	5
81	Toptaşı H.	Nurbanu Valide Sultan, Atik Valide H.	+	Hamam	1583	1977,1985	...	Hastane1865,akıl hastanesi1873,cezaevi,okul (1977)	Ç	+	Üsküdar	173	214	51	-	10
82	Çemberlitaş H.	Gül H., Valide Sultan H., III. Murad H	+	Hamam	1584	1868, 1970s, 1988	...	Kağıt deposu, lokanta, halıcı, dezenfeksiyon merkezi	Ç	+	Fatih, Çemberlitaş	11	60	68	-	17
83	Akbaba Köyü H.	Canfeda Hatun H.	-	-	1584	-	1930s	-	T	-	Beykoz, Akbaba Mahallesi	-	9	-	-	+
84	Hacı Paşa H.	Mirahur Hacı Paşa H, Doğancılar H	-	-	1585	-	-	-	T	-	Üsküdar	171	96	-	-	+
85	Hacı Evhad H.	-	+	Hamam	1585	-	...	-	T	+	Fatih, Yedikule	101	93	54	27	30
86	Mehmed Ağa H.	-	+	Hamam	1586	-	...	-	Ç	-	Fatih, Çarşamba	39	72	55	65	39
87	Şeyhülislam Hoca Sad	-	-	-	1588	-	-	-	-	-	Beşiktaş	-	205	-	-	-
88	Anadolukavağı H.	Mehmed Ağa H.	-	-	1592	1694	-	-	-	-	Anadolukavağı	161	16	-	-	+
89	Cerrahpaşa H.	-	-	-	1593	-	1930-50	-	Ç	+	Fatih, Cerrahpaşa	69	53	66	20	+
90	Sinan Paşa H.	Salacak H.	-	-	1580-93	-	-	-	Ç	-	Üsküdar, Salacak	-	195	-	-	-
91	Otakçılar H.	-	-	-	1595	-	-	-	Ç	-	Eyüp	108	175	-	-	+
92	Çavuşbaşı H.	Kışla Arkası H.,	:	Atıl	16.yy	-	-	Konut (bir kısmı)	T	-	Beyoğlu, Tophane	148	58	-	-	-
93	Müfti H.	Müftü Ali H.	-	-	16.yy	-	-	-	T	-	Fatih Cami civarı, Kadiçeşme	37	168	43	73	+
94	Arpa H.	Arpa Emni H.	-	-	16.yy	-	-	-	T	-	Topkapı	83	21	-	-	-
95	Piri Paşa H.	Piri Mehmed Paşa H., Hasköy H, Yeni H	+	Restorasyon	16.yy	2017	...	Tekstil atölyeleri (1990)	T	-	Beyoğlu, Hasköy	118	180	-	-	+
96	Safa H.	Topkapı H., Ahmed Efendi H.	+	Kültür M.	16.yy	1896, 2010	-	Kolej,Sanat Atölyesi, Kütüphane ve Sergi(2010)	T	+	Fatih, Topkapı	84	186	-	-	-
97	Sarıgürz H.	Ali Paşa H., Atik Ali Paşa, Sarı Kürz H	-	-	16.yy	-	1930/	-	Ç	-	Fatih, Hırka-i Şerif	55	12	31	7	+
98	Sütlüce H.	-	+	Atıl	16.yy	1876-1909	-	-	T	+	Beyoğlu, Sütlüce	117	203	-	-	+
99	Hacı Kadın H.	Hızır Bey H.	+	Hamam	16.yy	-	...	-	T-Ç	-	Fatih, Unkapanı	24	95	-	28	+
100	İplikçi H.	-	-	-	16.yy	-	-	-	T	-	Kasımpaşa	129	118	-	-	-
101	Yeşil Direkli H.	Şifa, Sokullu Mehmed Paşa, Azapkapısı,	+	Hamam+Çarşı	16.yy	1957	...	Erkekler kısmı mağaza (1957)	Ç	+	Beyoğlu, Azapkapısı	131	233	13	-	56
102	Sultan Selim H.	-	-	Mevcut Değil	16.yy	-	-	-	-	-	Fatih, Çukurbostan	38	201	-	-	-
103	Beykoz H.	-	+	Hamam	16.yy	-	...	-	Ç-T	+	Beykoz	162	39	-	-	+
104	Yeniköy H.	İskender Paşa H.	-	-	16.yy	-	1958	-	Ç	-	Boğaziçi, Yeniköy	159	232	-	-	
105	Anadoluhisarı H.	Yasemin Hatun H.	-	-	16.yy	-	-	-	Ç	-	Anadoluhisarı	164	15	-	-	+
106	Bahçeli H.	-	:	Mağaza-Bar	16.yy	1970s	-	Kundura satış mağazası (1900s)	T	-	Beyoğlu, Taksim	142	30	-	-	+
107	Lütfi Paşa H.	Saray H.	-	-	16.yy	-	1782	-	Ç	-	Bezm-i Alem, Fındıkzade	61	157	-	42	+
108	Pertev Paşa H.	Büyük Kovacılar H., Vefa H	-	-	16.yy	-	1923	-	Ç	-	Fatih, Vefa	5	50	-	16	+
109	İnadiye H.	Halil Ağa H.	-	-	16.yy	-	1918	-	Ç	-	Topkapı	82	116	-	-	-
110	Firuz Ağa H.	-	-	-	16.yy	-	1917	-	-	-	Beyoğlu	-	88	-	-	-
111	Bakırköy H.	Bakırköy Şifa H	+	Çarşı	1601	2001	...	İşyeri (1982), mağaza ve sergi (2001)	T	+	Bakırköy	-	31	-	-	+
112	Hendekbaşı H.	-	-	-	1603	-	-	-	T	-	Tophane	144	105	-	-	-
113	Arasta H.	Sipahiler H., Sultan Ahmed Külliyesi Hanı	+	Atıl	1609	-	-	-	T	+	Fatih, Sultanahmet	88	19	-	4	48
114	Ağa H.	Cuma H.	+	Hamam	1610	-	...	-	Ç	+	Üsküdar	172	5	-	-	5
115	Kadıköy Çarşı H.	Çarşı H.	+	Hamam	1612	-	...	-	T	-	Kadıköy, Osman Ağa	177	123	-	-	+
116	Bulgurlu Köyü H.	Aziz Mahmud Hüdayi Efendi H.	+	Hamam	1618	-	-	-	T	-	Üsküdar, Bulgurlu	-	44	-	-	+
117	İstavroz H.	-	-	-	1618	-	-	-	-	-	Üsküdar, Beylerbeyi	167	120	-	-	-
118	Çinili H.	-	+	Hamam	1640	1947, 1963	...	-	Ç	+	Üsküdar	174	63	-	-	19
119	Kızlar Ağası H.	Abbas Ağa H.	-	-	1669	-	1923	-	Ç	+	Fatih, Laleli	47	137	69	54	37
120	Küçük Ağa H.	Abbas Ağa H., Demirkapı, Küçük H.	-	-	1669	-	1985	-	T	+	Hoca Paşa, Sirkeci	85	149	77	61	+

Çizelge 4.2 İstanbul Hamamları Tespit Tablosu (devamı)

	Hamam Adı		Mevcut Durum		Yıl			Diğer kullanımlar	Plan		Yer	Kaynak				
					İnşa	Tamir-Müdehale	Yıkım					1	2	3	4	5
121	Kazlıçeşme H.	Hariç-i Yedikule H.	+	Atıl	1676	-	-	Fabrika (/1990)	T	-	Zeytinburnu, Kazlıçeşme	106	131	-	-	35
122	Selamsız H.	Selami Ali Efendi H.	-	Kalıntı	1677	-	-	-	T	-	Üsküdar	176	191	-	-	-
123	Cinci Hüseyin Efendi H.	İnadiye H.	-	-	17.yy	-	-	-	-	-	Üsküdar	175	54	-	-	-
124	Ayaspaşa H.	Kutb İbrahim Efendi H.	:	Kilise	17.yy	-	-	Katolik kilisesi (1918)	-	-	Beyoğlu, Fındıklı	145	145	-	-	+
125	Sarıyer H.	-	+	Hamam	17.yy	-	...	-	Ç	-	Sarıyer	160	190	-	-	+
126	Acı H.	Sultanahmet H.	+	Hamam	17.yy	-	...	-	T	-	Fatih, Sultanahmet	10	2	67	2	2
127	Köyiçi H.	Beşiktaş H., Küçük H.	+	Hamam	17.YY	1957	...	-	T-Ç	-	Beşiktaş, Çarşı	-	142	-	-	-
128	Hacı Kadın H.	Manoğlu H.	+	Hamam	17.yy	1962	-	-	T	+	Fatih, Samatya	102	94	-	29	+
129	Paşabahçe H.	-	-	-	17.yy	1763	1928-30	-	T	-	Beykoz, Paşabahçe	-	178	-	-	-
130	Rumeli Kavağı H.	-	-	-	17.yy	-	-	-	-	-	Rumelikavağı	-	184	-	-	-
131	Turhan Valide Sultan H.	-	-	-	17.yy	-	-	-	-	-	-	-	215	-	-	-
132	Yalı H.	-	-	-	17.yy	-	-	-	-	-	Eyüp	-	226	-	-	-
133	Aslan Ağa H.	-	-	-	17.yy	-	-	-	Ç	-	Üsküdar	-	22	-	-	-
134	Arabacılar H.	Yatağan H., Çingene H.	+	Hamam	1700	1743,1953,1972	...	Dokuma atölyesi (1938)	T-Ç	-	Fatih, Ayvansaray	33	17	70	48	9
135	Osman Paşa H.	Hatice Sultan H., Paşa H.	:	Atölye/kalıntı	1694-1731	-	-	-	Ç	-	Beyoğlu, Hasköy	119	174	-	-	-
136	Ayazma H.	-	:	Atıl	III. Ahmed	1760, 1974	-	Saray hamamı (1760)	T	+	Üsküdar, Ayazma	-	25	-	-	-
137	Çorlulu Ali Paşa H.	Küçük H.	:	-	1707	-	-	-	T	-	Beyoğlu, Kasımpaşa	127	65	-	-	-
138	Kaptan Paşa H.	İbrahim Paşa H.	-	-	1707	-	1894	Devlet basım evi (1826-63)	-	-	Fatih, Beyazıt	2	113	-	-	+
139	Çelebi Mehmed Ağa H.	Akar Çeşme H.	-	-	1703-11	-	1932	-	-	-	Horhor	-	59	-	25	+
140	Yalı H.	Saray H., Hatice Sultan H.	-	-	1711	-	-	-	-	-	Eyüp	114	225	-	75	+
141	Şifa H.	Hekimbaşı Ömer Efendi H.	+	Hamam	1715 öncesi	-	-	-	T	-	Fatih, Sultanahmet	89	206	-	-	51
142	Sormagir H.	Çeşmi Efendi H.	-	-	1719	-	-	-	T	-	Beyoğlu, Cihangir	143	197	-	-	-
143	Cedid İbrahim Paşa H.	-	-	-	1720	-	-	Umumi tuvalet (1990s)	T	-	Beşiktaş, Dolmabahçe	154	52	-	-	-
144	Perşembe Pazarı H.	Çeşme H.	+	Hamam	1720	-	...	Dükkan(1974) (ahsap camekan)	T	-	Beyoğlu, Perşembe	132	179	-	-	-
145	İbrahim Paşa H.	Acımusluk H.	:	Atıl/kreş	1725	-	-	Sandık imalethanesi (1958)	T	-	Fatih, Acımusluk	13	3	-	90	+
146	Bebek H.	-	-	-	1725	-	1920-25	-	T	-	Bebek	157	35	-	-	-
147	Cağaloğlu H.	Yeni H.	+	Hamam	1741	-	...	-	Ç	+	Fatih, Cağaloğlu	-	51	78	22	14
148	Kandilli H.	-	-	-	1751	-	1930	-	T	-	Üsküdar, Kandilli	165	125	-	-	-
149	Ayşe Kadın H.	-	:	Atıl	1760	-	-	Ev (camekan kısmı)	T	-	Fatih, Süleymaniye	3	26	-	51	+
150	Tahta Minare H.	-	+	Hamam	1762	-	...	-	T	+	Fatih, Balat	-	208	6	18	52
151	Maltepe H.	Yalı H.	+	Hamam	1771-73	-	...	-	T	-	Maltepe	-	160	-	-	-
152	Nakkaş H.	Nakkaşpaşa H.	-	-	1757-74	-	-	-	T	-	Fatih, Çapa	-	169	-	68	+
153	Heybeli Ada H.	-	-	-	1776	-	1900s	-	-	-	Heybeli ada	-	106	-	-	-
154	Emirgan H.	-	-	-	1781	-	1949	-	T	-	Sarıyer, Emirgan	-	80	-	-	-
155	Beylerbeyi H.	-	+	Hamam	1789	-	...	-	T	+	Üsküdar, Beylerbeyi	-	40	-	-	13
156	Piri Mustafa Paşa H.	Yeni H.	-	-	18.yy	-	-	-	-	-	Fatih cami civarı	-	181	-	70	+
157	Yeni H.	Osman Paşa H., Kızılay Meydan H.	+	Hamam	18.yy	1974	...	-	Ç	-	Beyoğlu, Kasımpaşa	-	231	-	-	-
158	Yakacık H.	-	:	Hamam	18.yy	-	...	-	T	-	Kartal, Yakacık	-	222	-	-	-
159	Yalıköy H.	Yalıköyü Çayır H.	-	-	18.yy	-	1925	-	-	-	Beykoz, Yalıköy	-	227	-	-	+
160	Yusuf Ağa H.	-	-	-	18.yy	-	-	-	-	-	Eyüp	-	235	-	-	-

Çizelge 4.2 İstanbul Hamamları Tespit Tablosu (devamı)

	Hamam Adı		Mevcut Durum	Yıl			Diğer kullanımlar	Plan		Yer	Kaynak				
				İnşa	Tamir-Müdehale	Yıkım					1	2	3	4	5
161	Köprülü Konak H	Limonlu Konak H	- -	1800s	-	1940	Çarşı hamamı	-	-	Üsküdar	-	141	-	-	-
162	Kuruçeşme H.	-	+ Sanat Merkezi	1801	-	...	-	T	-	Beşiktaş, Kuruçeşme	-	-	-	-	+
163	Selimiye H.	-	+ Restorasyon	1802	-	...	Kışla Hamamı, Depo	T	-	Üsküdar, Selimiye	-	192	-	-	-
164	Kartal H.	Şifa H.	+ Hamam	1807	-	...	-	T	-	Kartal	-	128	-	-	-
165	Çukurcuma Sürahi H.	Sürahi H	+ Restorasyon	1831	-	-	-	T	+	Beyoğlu, Tophane	-	68	-	-	22
166	Göksu H.	-	- -	1835	-	-	-	T	-	Beykoz, Göksu	-	92	-	-	-
167	Firuz Ağa H.	Çukurcuma Bostanbaşı H.	+ Hamam	1830s	-	...	-	T	+	Beyoğlu, Tophane, Firuzağa	146	67	-	-	+
168	Köçeoğlu H.	-	: Kalıntı	1840	-	1960 sonrası	-	T	-	Kadıköy	-	139	-	-	+
169	Dağ H.	-	: Kalıntı	1840s	-	...	Konut (bir kısmı)	T	-	Üsküdar, Selamlı	-	71	-	-	+
170	Safa H.	Kıryakıs H	+ Hamam	1857	1898	...	-	T	-	Beyoğlu, Kasımpaşa	-	187	-	-	45
171	Aziziye H.	-	+ Hamam	1861-76	-	...	-	Ç	-	Kadıköy	-	29	-	-	+
172	Altunizade İsmail Paş	-	+ Restorasyon	1866	-	-	-	T	+	Üsküdar, Altunizade	-	14	-	-	+
173	Kınalıada Hamamı	-	-	1873	-	-	-	-	-	Kınalıada	-	-	-	-	Ans2
174	Söğütlüçeşme H.	-	: Atıl	1875	1985	-	-	T	-	Kadıköy, Söğütlüçeşme	-	198	-	-	+
175	Arap Cami H.	Perşembe Pazarı H., Yeni H.	- Mevcut Değil	1890	-	-	-	Ç	+	Galata, Arap cami mah.	-	18	-	-	+
176	İcadiye Dağ H.	Dağ H.	+ Restorasyon	19.yy	1906, 1970	...	Yazlık Sinema (bahçesi)	T	+	Üsküdar, Kuzgunuk	-	114	-	-	+
177	Tütüncü Mehmed Hal	-	- -	19.yy	-	-	-	-	-	Göztepe	-	216	-	-	-
178	Ağabey H.	-	- -	19.yy	-	-	-	T	-	Kadıköy	-	4	-	-	+
179	Kuzguncuk H.	Batak H., Küçük H	: Atıl	1900s	-	-	-	T	-	Üsküdar, Kuzguncuk	-	148	-	-	-
180	Hürriyet H.	Yenişehir H., Anayasa H.	+ Hamam	1908	1923	...	-	T	-	Beyoğlu, Dolapdere	-	109	-	-	-
181	Büyükkada H.	-	- -	-	1910	...	-	T	-	Büyükkada	-	46	-	-	+
182	Kovacılar H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Fatih, Süleymaniye	6	-	-	-	-
183	Sultaniye-yi Cedid H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Fatih, Sultanahmet	12	-	-	-	-
184	Haseki H.	Haseki Hürrem Sultan H.	- -	-	-	-	-	Ç	+	Eminönü Bahçekapısı	17	99	57	89	+
185	Sultan H.	Hacı küçük H., Hacı Köçek H	- -	-	-	-	-	Ç	-	Bahçekapı yakını, Sultanhamam	18	199	37	30	49
186	Molla Gürani H.	Merdivenli H.	- -	-	-	-	Mağaza (bir kısmı)	T	-	Bayezid, Uzun çarşı	22	161	-	80	-
187	Atpazarı H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Fatih, Zeyrek	26	-	-	-	-
188	Hamam-ı Cedid	-	- -	-	-	-	-	-	-	Fatih, Edirnekapı	34	-	-	-	-
189	Kasavet H.	-	- -	-	-	-	-	Ç	-	Fatih, Aksaray	48	130	-	55	+
190	Hamam-ı Cedid Hanım	-	- -	-	-	-	-	-	-	Fatih, Aksaray	51	-	-	-	-
191	Hokkabaz H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Fatih Cami	56	-	-	-	-
192	Ali Paşa H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Fatih, Mesih Paşa	58	-	-	-	-
193	Keçeciler H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Fatih	59	-	-	-	-
194	Çaşıngir H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Fatih	60	-	-	-	-
195	Şah Huban H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Lütfi Paşa	62	-	-	-	-
196	Kör Ali Ağa H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Fatih	63	-	-	-	-
197	Mehter H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Mehterçeşmesi	65	-	-	-	-
198	Safa H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Molla Gürani	66	-	-	-	-
199	Tevekkül H.	-	- -	-	-	1957	-	Ç	-	Yusuf Paşa	67	213	-	19	+
200	Şifa H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Molla Gürani	68	-	-	44	-

Çizelge 4.2 İstanbul Hamamları Tespit Tablosu (devamı)

	Hamam Adı		Mevcut Durum	Yıl			Diğer kullanımlar	Plan		Yer	Kaynak				
				İnşa	Tamir-Müdehale	Yıkım					1	2	3	4	5
201	Çardaklı H.	-	- -	-	-	1894	-	-	-	Cerrahpaşa	71	56	-	-	+
202	Yağlıkçı H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Cerrahpaşa, Davutpaşa mh.	72	-	-	-	-
203	Bekir Paşa H.	Çavuş H.	- -	-	-	1935	-	T	+	Fatih, Fındıkzade	73	36	-	72	+
204	Gece H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Fatih	74	-	-	-	-
205	Altın Kaşık H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Fatih, Altımermer	75	13	-	-	-
206	Büyük Ağa H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Hoca Paşa	86	-	-	-	-
207	Kuşluk H.	Nişancı Musatafa Paşa H.	- -	-	-	-	-	T	-	Eyüp	90	171	-	-	+
208	Zindan H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Langa	95	-	-	-	-
209	Arapkapı H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	-	103	-	-	-	-
210	Tatlıkuyu H.	İmam H.	- -	-	-	-	-	-	-	Fatih, Kumkapı-Beyazıt	105	211	-	47	+
211	Kerpiç H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Eyüp, Eğrikapı	110	-	-	-	-
212	Emine Sultan H.	Müfti H. , Debbağlar H.	- -	-	-	-	-	Ç	-	Eyüp	111	79	-	-	-
213	Kırkık H.	-	- -	-	-	-	-	T	-	Eyüp, Rami	116	136	-	-	-
214	Çardaklı H.	Hasköy H.	- -	-	-	-	-	-	-	Hasköy	120	55	-	-	-
215	Küçük H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Hasköy	121	-	-	-	-
216	Paşa H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Kasımpaşa	125	-	-	-	-
217	Tepebaşı H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Kasımpaşa	128	212	-	-	-
218	Dere H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Kasımpaşa	130	76	-	-	-
219	Büyük H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Galata	133	-	-	-	-
220	Mahkeme H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Galata	134	-	-	-	-
221	Narenci H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Galata, Kale Kapısı	135	-	-	-	-
222	Karaköy H.	Bektaş Efendi H., Cami Mahallesi H	- -	-	-	-	-	-	Ç	Karaköy	136	37	8	-	+
223	Kapı İçi H.	Tophane Kapısı H.	- -	-	-	1973	-	-	Ç	Tophane	137	127	26	-	-
224	Kapudan Ağa H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Tophane	138	-	-	-	-
225	Paşa H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Tophane	139	-	-	-	-
226	Yalı H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Tophane	140	-	-	-	-
227	Sarraç H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Tophane, Çavuş Paşa	147	-	-	-	-
228	İbrahim Paşa H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Arap İskeleyi	149	-	-	-	-
229	Kemançı H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Beşiktaş	151	-	-	-	-
230	Çengelköy H.	-	- -	-	-	1948	-	T	-	Üsküdar, Çengelköy	166	61	-	-	+
231	Ahırkapı H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Sultanahmet, Ahırkapı	-	8	-	-	-
232	Arnavutköy H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Beşiktaş, Arnavutköy	-	20	-	-	-
233	Atike Sultan Yalı H.	-	- -	-	-	1734-1815	-	-	-	Eyüp	-	23	-	-	-
234	Atmeydanı H.	-	- -	-	-	-	-	Ç	-	Sultanahmet	-	24	-	-	-
235	Balyos H.	-	- -	-	-	-	-	Ç	-	Galatasaray	-	33	-	-	-
236	Bey H.	-	- -	-	-	-	-	Ç	-	Galatasaray	-	38	-	-	-
237	Bülbülderesi H.	-	- -	-	-	-	-	Ç	-	Eyüp	-	45	-	-	-
238	Büyükdere H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Sarıyer, Büyükdere	-	47	-	-	-
239	Yamalı Baba H	Karabaş H, Selçuk Sultan H	- -	-	-	1958	-	T	-	Tophane	-	228	-	-	+
240	Daye Hatun H.	Kağıthane H.	- -	-	-	-	-	Ç	-	Kağıthane	-	75	-	-	-

Çizelge 4.2 İstanbul Hamamları Tespit Tablosu (devamı)

	Hamam Adı		Mevcut Durum	Yıl			Diğer kullanımlar	Plan		Yer	Kaynak				
				İnşa	Tamir-Müdehale	Yıkım					1	2	3	4	5
241	Dereiçi H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Ortaköy	-	77	-	-	-
242	Emir Hekimbaşı H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Kasımpaşa	-	81	-	-	-
243	Fenerkapısı H.	Kapudan Ali Paşa H., Şirvan H, Fener iske	- -	-	-	-	-	Ç	-	Fener	-	85	-	-	+
244	İçererköy H.	-	- -	-	-	1965-92	-	T	-	İçererköy	-	115	-	-	-
245	Kefeliköy H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Kefeliköy	-	132	-	-	-
246	Kemankeş H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	-	-	133	-	-	-
247	Ketenciler H.	-	- -	-	-	1936	-	-	-	Beşiktaş	-	134	-	-	-
248	Kurubalık H.	Üçler H., Kurbağa H.	- -	-	1901	1988	-	-	-	Sultanahmet	-	146	-	56	+
249	Mısırlı Oğlu H.	-	- -	-	-	1911 öncesi	-	-	-	Kadıköy	-	163	-	-	-
250	Pangaltı H.	-	- -	-	-	1995	-	T	-	Pangaltı	-	177	-	-	+
251	Saray H.	-	- -	-	1894	1923	-	T	+	Molla Gürani	-	189	-	-	-
252	Serencebey H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	Beşiktaş	-	193	-	-	-
253	Tarabya H.	-	- -	-	-	-	-	Ç	-	Tarabya	-	209	-	-	+
254	Tasvirli H.	-	- -	-	-	-	-	-	-	-	-	210	-	-	-
255	Yaros Kalesi H.	-	- -	-	-	-	-	T	-	Anadolukavağı	-	229	-	-	-
256	Yazıcı Mehmed Efendi Kulekapısı H	-	- -	-	-	-	-	T	-	Galata	-	230	-	-	-
257	İncirköy H	-	- -	-	-	-	-	-	-	İncirköy-Paşabahçe	-	117	-	-	-
258	Davut Paşa H	-	- -	-	-	-	-	-	-	Haseki caddesi	-	-	11	38	-
259	Küçük Kovacılar H.	-	- -	-	-	1923	-	T	-	Fatih, Vefa	-	154	19	64	+
260	Sarıgül H	-	- -	-	-	-	-	-	-	Fatih	-	-	63	46	+
261	Nişanca Köşklü H	-	- -	-	-	-	-	-	-	Kumkapı	-	-	-	91	-
262	Çinili H.	-	- -	-	-	1955-58	-	-	-	Pangaltı	-	-	-	-	Ans1
263	Kuruçeşme H.	-	- -	...	-	1950	-	T	-	Beşiktaş, Kuruçeşme	156	147	-	-	+
Av Köşkü Hamamı											Temel kaynakların çok azında bahsi geçen, özel, yok olmuş ya da kentin dışında yer alan birçok hamam bu listeye eklenebilir...				
Davutpaşa Kışla Hamamı															
İvaz Efendi Hamamı															
Kasapbaşı Hamamı															
Kadiasker Hamamı															
Muhtesip Karagöz Hamamı															
Tatlısu Hamamı															
Noradukyan Hamamı															
Tatavla Hamamı															
Kabataş Hamamı															
Delibirader Hamamı															
Kandilli Çarşı Hamamı															
Zal Mahmut Paşa Hamamı															
Eskidere Hamamı															
Nişanca Köşklü Hamamı															
...															

4.3.2 Haritalama

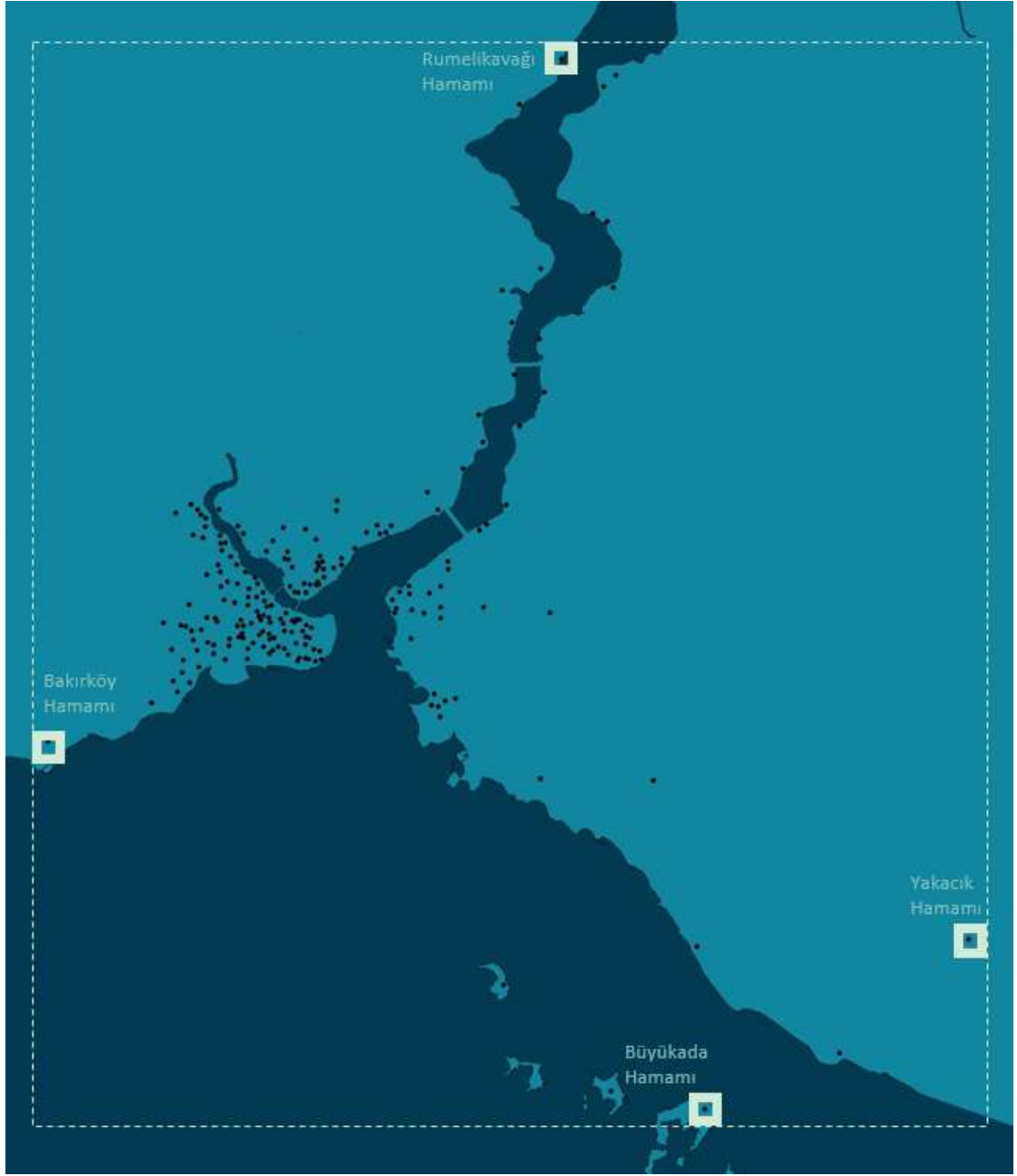
Tespit çalışmasının ardından hamamların gelişim ve mevcut durumlarının tartışılabilmesi için haritalar oluşturulmuştur. Öncelikle listelenen hamamlar konum bilgilerine göre yerleştirilmiş, genel coğrafi sınırlar çizilmiştir.

Bölgesel dağılım haritası (Şekil 4.4) yaklaşık 260 hamamın kent içindeki dağılımlarını vermektedir. Tarihi yerleşim alanları olarak Galata, Üsküdar ve Boğaz kıyıları boyunca ilerleyen dağılımının özellikle Tarihi Yarımada bölgesinde yoğunlaştığı görülmektedir. Hamamların sosyal hayatın önemli bir unsuru olduğu göz önüne alındığında bu durum kentin merkezi konumunda olan Tarihi Yarımada'nın önemini doğrular niteliktedir. Sayısal verilerle ilçelere göre, Fatih 120, Beyoğlu 52, Üsküdar 24, Beşiktaş 14, Eyüp 13, Sarıyer 10, Beykoz 10, Kadıköy 7, Adalar 3, Zeytinburnu 2, Kartal 2, Maltepe 1, Ataşehir 1 ve Bakırköy'de 1 hamam tespit edilmiştir.

Kent içindeki dağılımın doğru okunabilmesi, sayısal verilerin yanısıra bölgelerin tarihi süreçte üstendikleri karakterlerinin anlaşılmasına bağlıdır. Dolayısıyla Tahtakale ya da Mahmutpaşa Hamamı bulunduğu çevrenin ticari karakteri içerisinde hayat bulurken, Eyüp sayfiye alanlarındaki saray hamamları, Boğaziçi'nde yalı hamamları ve küçük mahalle ya da devasa külliyelerin hamamları kent içinde farklı karaktere sahip bölgeleri temsil etmektedir. Bunun yanı sıra çarşı hamamlarının dağılımda, kamusal alanlara yakınlık, suya bağlı altyapı, mahalle yapısı ve nüfusunun etkili olduğu söylenebilir¹.

Tespit edilen 260 hamamın içinde çarşı hamamlarının yanında çok sayıda özel hamam da bulunmaktadır. Özellikle hastahane, kışla, fabrika gibi yapı gruplarına bağlı özel hamamların özgün işlevini kaybetmesi sonrası çarşı hamamı olarak kullanılması bu duruma neden olmuştur. Dolayısıyla genel dağılım haritası homojen bir temsilin ötesinde kronoloji, tipoloji ve kullanımları ile yere ait değerleri barındırmaktadır. Bunun için bölgesel dağılımın öncelikle kronolojik bir bakışla sentezi gerekmektedir.

¹ Boğaziçi köylerinde konakların birçoğunda özel hamam olduğu için nüfusa bağlı tek çarşı hamamı yeterli olmuşsa da nüfus, ticaret ve kamusal etkinlik ve alanların yoğun olduğu yarımada, ya da Galata gibi yerleşim bölgelerinde hamamların yoğunluğu dikkat çeker.

Şekil 4.4 İstanbul Hamamlarının Bölgesel Dağılım

Hamamların inşa tarihlerine göre düzenlenmiş kronolojik harita 15.yy ile 20.yy arası lejantlarla ifade edilmektedir. Öncül araştırmalara bakıldığında erken, klasik ve geç dönem ya da W. Müller-Wiener'in yaptığı gibi yüzyıllara ilişkin sınıflandırmalar da görülmektedir. Harita üzerinde yer alan katmanlar döneme ilişkin inşaat faaliyetlerinin yanı sıra, kentin gelişim coğrafyasını ve yeni mesken alanlarını da belirtmektedir.

15.yy'da Tarihi Yarımada ve Eyüp sınırları içinde gelişen kentleşme, bu bölgede yer alan erken dönem hamamlarının yoğunlaşması ile ilişkilendirilebilir. Bu gelişim 16.yy

itibariyle Galata, Üsküdar ve Boğaziçi üzerinden geniş bir bölgede yayılım göstermiştir. Yıkılmış, ciddi tamir görmüş, yeniden yapılmış ve özellikle kitabelerine ulaşamadığımız hamamların inşa tarihlerinin belirsizliğine rağmen kentin nüfus ve gelişimiyle birlikte 16.yy'da hamamların inşasının da ağırlık kazandığı görülmektedir. Kronolojik harita kentin nüfusundaki sürekli bir artışla birlikte okunduğunda hamamların zamanla eski önemini yitirdiği ve yeni hamam inşasının 18 ve 19.yy'a doğru durma noktasına geldiği görülebilir. Geç dönem hamam inşası daha çok Kadıköy, Beşiktaş, Beyoğlu, Boğaziçi, Üsküdar ve Kartal gibi sur dışı yerleşim alanlarında devam etmiştir.

Tespit tablosunda yer alan hamamlardan İstinye Hamamı 1460 yılında Sarıyer'de inşa edilmiş ilk hamam olarak geçer. Yarımada içinde ise ilk hamam olarak Fatih'in inşa ettirdiği 15. yy İrgatlar Hamamı gösterilebilir. 1908 yılında Beyoğlu'nda inşa edilen Hürriyet Hamamı tespit edilen son örneklerdendir. Sur içine bakıldığında bu aralık çifte hamam olarak Cağaloğlu (1741) ya da 1760'larda Tahta Minare ve Ayşe Kadın Hamamlarına kadar uzanmaktadır. Dolayısıyla bölgesel dağılım ve kronolojik haritanın sentezi, sur içi-sur dışı başta olmak üzere kentin gelişim sürecini temsil etmektedir.

Şekil 4.5 İstanbul Hamamlarının Kronolojik Dağılımı

Detaylı biçimde incelenmesi gereken konular genel analizlerin ardından kataloglarda yer alan hamamlar üzerinden değerlendirilmiştir.

4.3.3 Katalog Çalışması

Kataloglar hamamların özgün değer ve sorunlarına ilişkin yakın çevre verileriyle harita, çizim, fotoğraf ve künye bilgileri üzerinden analizleri ile oluşturulmuştur. Yer, tipoloji, yaptiran, kullanım durumu, mülkiyet gibi birtakım temel başlıklar tablo halinde katalogun başında verilerek genel bir tanım yapılmıştır. Ardından eski ve mevcut durumlarını gösteren harita ve görsellerden yararlanılarak yakın çevre ve yapısal ölçekte tespit ve karşılaştırmalar yapılmıştır. Burada kullanılan C.E. Goad (1904-06), Alman Mavileri (1913-14), J. Pervititch (1922-45) ve S. Nirven (1946-50) haritaları mevcut haritalar ile kıyaslandığında çok ciddi farklılıklara rastlanılsa da; eski haritaların Çırçır (1908), Aksaray ve Mercan (1910), İshak Paşa (1912), Cibali-Cerrahpaşa-Şehremini (1918) gibi büyük yangınlardan ya da 20.yy başındaki kırılma noktalarında etkin olan usnurların sonrasına ait kayıtlar olduğu dikkate alınmıştır. Dolayısıyla eski harita arşivinin özellikle erken ve klasik dönem hamamlarının inşa dönemindeki yakın çevresine ait veriler olmadığı fakat geçirdiği değişimleri yansıtan özgün izler barındırdığı görülmektedir. Hamamların külliye ve birlikte inşa edildiği diğer yapı grubu ya da altyapı sistemi ile ilişkileri, yerleşim kararları, vakfiyesinde belirtilen ifadeler ve 19.yy İstanbul'una ait haritaları ile E.H. Ayverdi'nin çalışması burada önemlidir.

Görsel tespitleri; tarihsel ve mimari tanımının (genellikle başat özellik gösteren erkekler kısmı esas alınsada, çifte hamamlarda ikili bağlantı ve farklılıklar belirtilmiştir) yapıldığı ilk paragraf ile tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişim, fiziksel-sosyal yapı ile etkileşimi ve mevcut kullanım verilerinin yer aldığı ikinci paragraf izlemektedir. Tanım ve tespitlerin yer aldığı yazılı bölüm, içerdiği kaynakların belirtildiği bibliyografya ile sonlandırılmıştır.

Katalog çalışmasında İstanbul hamamları yakın çevresi ile birlikte bir bütün olarak tespit ve analizi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda temel alınan kaynaklarda geçen, tarihi yarımada ve çeperlerinde yer alan yaklaşık 50 hamam incelenmiştir. Bu sayının daha detaylı bir araştırma ve sınırların genişletilmesiyle arttırılması mümkündür. Beyoğlu, Üsküdar ve Boğaziçi hamamları değerlendirme bölümlerinde ele alınmış, Çatalca ve Silivri ilçeleri ile kışla, hastane, köşk ya da saray hamamları çalışmaya dahil edilmemiştir.

Çizelge 4.3 Çardaklı (Küçük Aya Sofya) Hamamı

Adres	Küçük Ayasofya, Fatih	Kullanım Süreci	Depo ve Atölye (1935-40)
Yaptıran-Yılı	Kapu Ağası Hüseyin Bey-1503	Değişim	1575, 1600 (tamir)
Yapılış Amacı	Küçük Ayasofya Camisi vakfı	Mevcut Durumu	Atıl
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel mülk (1918)

Pervititch ve mevcut harita üzerinden Çardaklı Hamamı ve yakın çevresi

Erkekler kısmı giriş cephesi

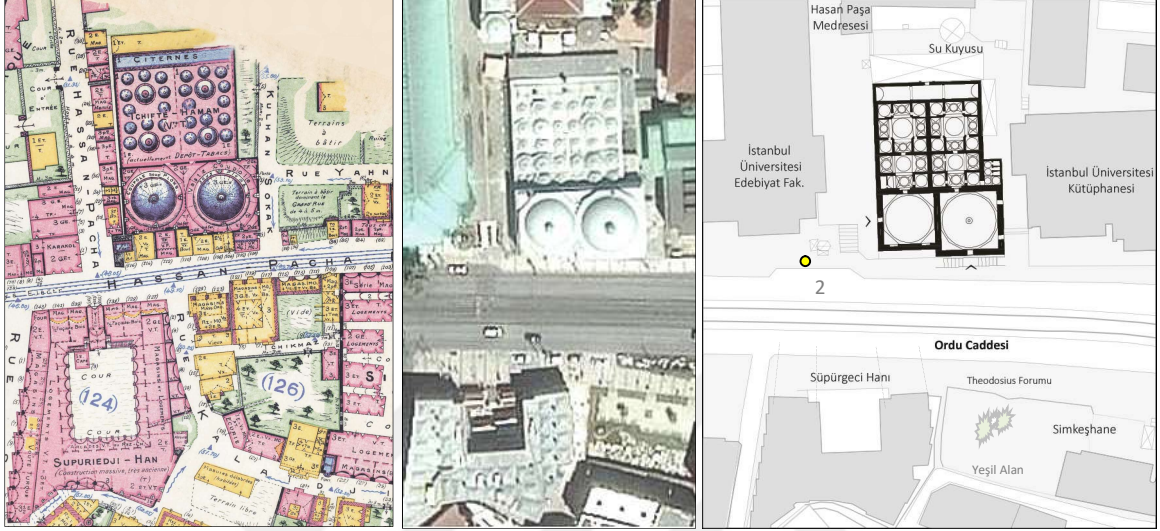
Kadınlar kısmı camekân duvarları

Çardaklı Hamamı doğu-batı ekseninde paralel bağlantılı çift hamam biçiminde inşa edilmiştir. Kadın ve erkek bölümleri; büyüklük, giriş ve mekân geometrileri ile farklılıklar gösterir. Erkekler bölümü kitabeli kapısı örülmüş ve giriş yan cepheden açılan yeni bir kapı ile sağlanmıştır. Daha büyük olan erkekler bölümünde, ılık ve sıcaklık arasındaki 165 cm kalınlığındaki duvarda yer alan merdiven ile (55cm) halvetin üzerindeki çardağa çıkılır. Hamam camekân, mekân organizasyonu ve cephesiyle Türk hamam mimarisine uygunken, kapı üzerindeki Bizans levhası, haç ve yıldız biçimindeki sıcaklık ve çardak kısmı hamamın eski Bizans kalıntıları üzerine inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. 1918 yılında faaliyette olan hamam, 1935 sonrası işlevini kaybetmiştir. Pervititch haritalarında harabe halde gözüken kadınlar camekânının bugün sadece dış duvarları ayakta. Mevcut durumda atıl halde olan hamamın içerisi çöplerin bulunduğu depo benzeri bir amaçla kullanılmaktadır. Hamamın camekân bölümü önündeki çeşme, açıklık ve sokaklar ile ilişkisinin zaman içinde zayıfladığı harita ve görsellerden anlaşılmaktadır. Mevcut dokuda hamamı yükseklik ve yaklaşımlarıyla etkisizleştiren yapıların gabarilerindeki artış ve hamam yüzeyindeki yeşillenmeler ve bozulmalar net biçimde görülebilmektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [57], [97], [117], [155], [226], [252], [259], [272], [277], [278]

Çizelge 4.4 II. Bayezid (Patrona Halil, Hamam-ı Kebir) Hamamı

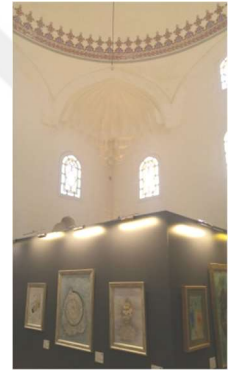
Adres	Beyazıt, Fatih	Kullanım Süreci	Hamam (1930), Depo (1930-70)
Yaptıran-Yılı	Ayşe Gülbahar Sultan-1500s (Mimar Hayreddin)	Değişim	1509, 1766 (deprem), 1654, 1740 (yangın), 1957 (altyapı)
Yapılış Amacı	Gülbahar Hatun'un Edirne'deki Mescidine vakfen	Mevcut Durumu	Hamam Müzesi ve Sergi Salonu (2015)
Türü	Çifte Hamam (Bayezid Külliyesi)	Mülkiyet	İstanbul Üniversitesi

Pervititch ve mevcut harita üzerinden Beyazıt Hamamı ve çevresi

Hamamın Ordu caddesine bakan cephesi

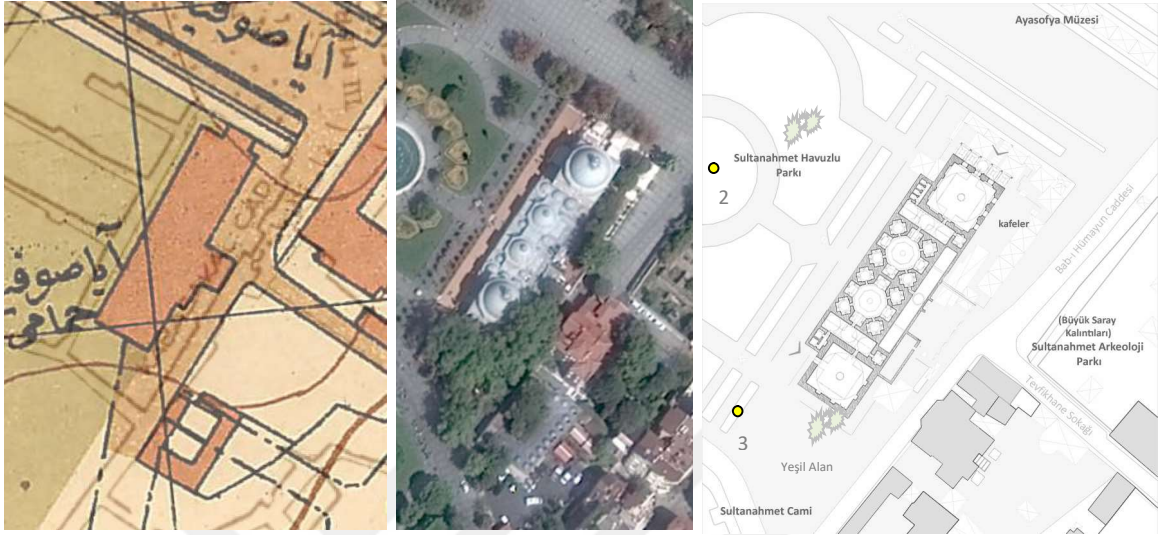
Müze ve Sergi bölümleri

Beyazıt Külliyesinin parçası olarak 4 köşe halvetli klasik plan şemasına uygun İstanbul'un en büyük 2. hamamıdır. Sıcaklığa benzer biçimde düzenlenmiş ılıkılığı ile devamında cadde (erkekler) ve sokağa (kadınlar) açılan anıtsal camekânlara sahiptir. Kadınlar ve erkekler bölümü neredeyse aynı özellikte olan hamamın suyu külhana yakın kuyudan dolapla çekilerek sağlanmıştır. Hamamın mimari özelliklerinin yanı sıra Patrona Halil isyanı ile ilişkisi geniş ölçekte hamamları etkilemiş önemli bir olaydır. Uzun yıllar bakımsız kalan hamama 1957'de yol seviyesinin düşürülmesi ile caddeden merdivenle erişim sağlanmıştır. Kampüsün içinde kalan hamamın çevresindeki küçük ahşap yapılar yok olmuş, cadde üzerindeki tarihi doku traşlanmış ve yeni yapılaşmada gabari yüksek tutulmuştur. Günümüzde İstanbul Üniversite'sinin bünyesinde Türk Hamam Kültürü Müzesi ve sergi mekânı (erkekler camekanı) olarak varlığını sürdüren Hamam'ın temellerinde kullanılan Theodosios Anıtı parçalarının bir kısmı cam yüzeyler ile sergilenmektedir. Mevcut kullanım için hamamın tek yönlü dolaşım şeması ring haline getirilmiştir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [5], [66], [97], [226], [259], [272], [277], [278], [279], [280], [281]

Çizelge 4.5 Haseki Sultan (Ayasofya) Hamamı

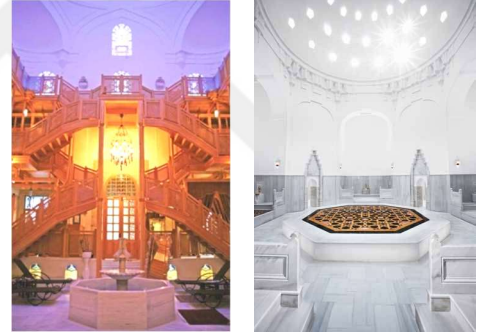
Adres	Sultanahmet, Fatih	Kullanım Süreci	Benzin,Depo(1940), Halıcı(1989)
Yaptıran-Yılı	Hürrem Sultan-1553 (Mimar Sinan)	Değişim	1957, 1989, 2008
Yapılış Amacı	Sultanın vakıflarına akar	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Ayverdi ve mevcut haritalar üzerinden Ayasofya Hamamı ve çevresi

Sultanahmet Parkından hamam cephesi

Camekan-Sıcaklık Bölümleri

Hamam 1553 yılında, Ayasofya ve Sultanahmet Cami aksı arasında, Bizans döneminde Zeuxippos hamamlarının ve Khalke kapısı civarında inşa edilmiştir. Mimar Sinan tarafından kadın ve erkek bölümleri lineer bir bağlantıda düzenlenen hamam yaklaşık 75 metre uzunluğundadır. At (Sultanahmet) meydanının gelişiminde rol alan bu lineer güçlü kompozisyon; çeperlerinde, yakın çevresinde yer alan tarihi yapı ve kamusal alanlara karşı geçirgen bir tavır sergilemektedir. 1912’lerde yangında zarar gören ve çevresindeki yoğun dokuyu kaybeden hamamın yıkılması düşünülürken 1916-17 yıllarında onarılır. 1940’larda depo olarak kullanılan hamam müze düşüncesiyle 1957-58 yılında restore edilmesine rağmen, 1989’da ciddi bir restorasyon çalışması geçirerek halı satış mağazası olarak kullanılmıştır. Hamamın bulunduğu konum ve sahip olduğu nitelikler doğrultusunda 2010 yılında hamam tekrar özgün işlevine döndürülmüştür. Günümüzde hamam olarak kullanılan yapı, çevresindeki tarihsel zenginliği özgün işlevi ve çeperindeki sosyal donatılarla tamamlamaktadır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [66], [90], [97], [155], [226], [252], [259], [277], [278], [282], [283], [284], [285]

Çizelge 4.6 Edirnekapı Mihrimah Sultan (Merdivenli) Hamamı

Adres	Edirnekapı, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Mihrimah Sultan- 1562-65 (Sinan)	Değişim	1719, 1988
Yapılış Amacı	Mihrimah Sultan Külliye Hamamı	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Edirnekapı Hamamı ve çevresi

Fevzipaşa Caddesinden Hamam cephesi

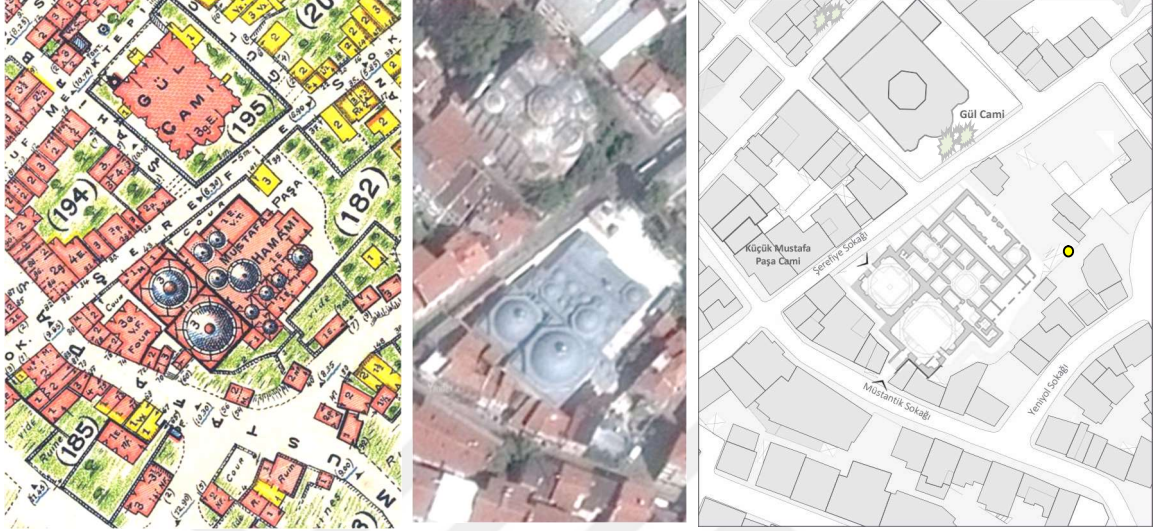
Hamamın erkekler camekan(soyunmalık)

Edirnekapı, Mihrimah Sultan Külliyesinin bir parçası olarak 1560'larda Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. Kuzedoğu-Güneybatı aksında düzenlenen çifte hamamda; kare planlı soyunmalık, lineer tonoz örtülü ılıklık ve merkezi kubbeli haçvari plan şeması uygulanmıştır. Hamam 1719 depreminde zarar görmüş, 1988'de ön cephesinde yer alan çeşme ile birlikte restore edilmiştir. Özgün işlevini sürdüren az sayıda hamam içinde ciddi müdahaleler geçirmiş bir örnektir. Bunlar içerisinde, kadınlar kısmı camekânının betonarme sistemle 2 kata bölünerek alt kotun havuz olarak kullanılması gösterilebilir. Dolayısıyla, kadınların hamamı kullanım ritüelleri camekanın üst kotu ile ilişkilendirilerek camekanın geniş, ferah atmosferi yerine daha basık bir alanla sınırlandırılmıştır. Havuz ise daha çok hamam ritüeli sonrasında gençlerin kullandığı bir alan olarak çift taraflı kullanılmaktadır. Hamam camekanına bitişik çeşme ve külliye'nin birlikteliği yakın çevre ve bağlamın değişmesine rağmen birer röper noktası olarak gösterilebilir¹.

¹İlgili kaynaklar; [56], [90], [97], [155], [215], [226], [259], [272], [277], [278], [284], [286]

Çizelge 4.7 Küçük Mustafa Paşa Hamamı

Adres	Ayakapı, Fatih	Kullanım Süreci	Film seti, Kültür Merkezi (2015)
Yaptıran-Yılı	Küçük Mustafa Paşa-1477	Değişim	2013-15
Yapılış Amacı	Bursa'daki cami ve imaretlere akar	Mevcut Durumu	Kültür Merkezi
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Küçük Mustafa Paşa Hamamı ve çevresi

Hamamın kütle kompozisyonu

Bienal sırasından iç mekân kullanımları

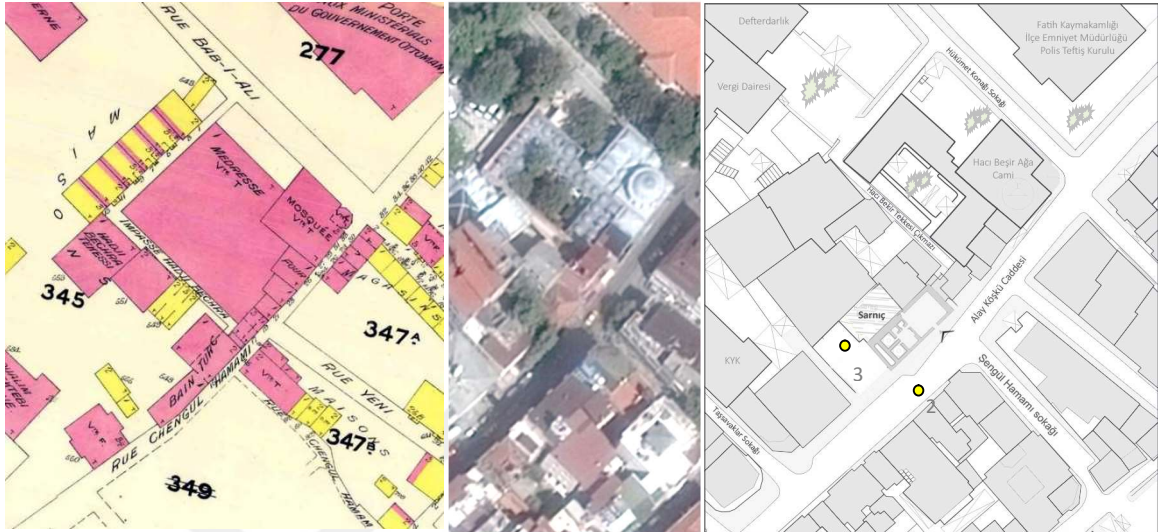

15.yy'da Cibali ile Ayakapı arasında inşa edilen Hamam, Paşa'nın Bursa'daki cami, mektep ve imaretine vakfedilmiştir. Caddeden merdivenle inilen hamamın erkekler kısmında camekanı örten kubbe; büyüklüğü ile hâkim bir karaktere sahiptir. Klasik Türk hamamı plan şemasını temsil eden hamamda kadınlar kısmı daha küçük boyutlarda düzenlenmiş ve girişi ara sokaktan sağlanmıştır. Yaklaşık 1.900 m²'lik bir alanı kaplayan hamam, yakın çevresinde bulunan Gül cami ile birlikte odak noktaları oluşturmaktadır. 1960 yılında kadınlar bölümü, 1992'de ise erkekler bölümü kapatılan hamam, 10 yıl kadar atıl durumda kalmış ve günümüzde kültürel etkinliklerde kullanılmak üzere restore edilmiştir. Hamam 14 ve 15. İstanbul Bienalleri'nde sergi mekânı olarak kullanılmıştır. Hamamın geniş camekanları ve halvetlere doğru gelişen sürpriz mekanlar farklı gösteri ve sergileme platformları olarak kullanılmıştır. Özellikle bu tür periyodik etkinlikler için hamamın aydınlatma, ısıtma, akustik ve mekân içindeki hareketlerin yarattığı potansiyellerin iyi değerlendirilmesi önemlidir¹.

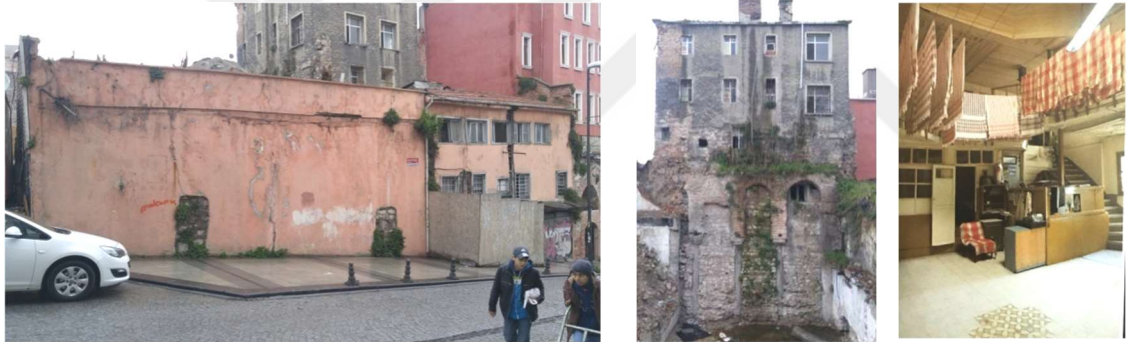
¹ İlgili kaynaklar; [97], [155], [226], [242], [259], [272], [278], [287], [288]

Çizelge 4.8 Şengül (Köşk) Hamamı

Adres	Alemdar, Fatih	Kullanım Süreci	Çarşı H. (1962-84)
Yaptıran-Yılı	Sadrazam Mahmut Paşa-15.yy	Değişim	1769
Yapılış Amacı	Mahmut Paşa Sarayı Hamamı	Mevcut Durumu	Atıl
Türü	Tek (Saray Hamamı)	Mülkiyet	Özel

Goad ve mevcut haritalar üzerinden Şengül Hamamı ve çevresi

Alay Köşkü Caddesinden Hamamın ön cephesi

Sarnıç (2018), Camekan (2002)

Sadrazam Mahmut Paşa Sarayı Hamamı olan Şengül Hamamı sonradan çarşı hamamına dönüştürülmüştür. 15.yy'da inşa edilen hamamın planındaki sadelik ve küçük ölçüleri özel bir kullanımdan halka açık bir hamam haline geldiğini doğrulamaktadır. Yaklaşık 160 m2 alanı kaplayan hamam, kareye yakın soyunmalık, tuvalet ve 3 halvet mekânına sahiptir. Hamam 1984 yılına kadar çarşı hamamı olarak çalışmış günümüzde ise kullanılmamaktadır. Hamamın yanında yer alan eski Günaydın gazetesi binası günümüzde bir otel projesi kapsamında yıkılmış ve şu an binanın yeri otopark olarak kullanılmaktadır. Hamam ile otopark arasında ortaya çıkan sarnıç ise diğer bir tarihsel katman olarak karşımıza çıkmaktadır. Goad haritasında gösterilen hamamın çevresinde medrese, tekke, mektep, cami gibi büyük ölçekli kagir ve küçük ölçekli ahşap konaklar olduğu görülmektedir. Hamamın uzandığı Alay köşküne doğru inen bu cadde geçmişte olduğu gibi oldukça önemli bir geçiş noktasıdır ve çevresinde turizm ve idari yapılar ağırlık kazanmış durumdadır. Hamam 2002'de çalışmaktadır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [155], [226], [242], [277], [289] [30]

Çizelge 4.9 Samatya Ağa (Yakup Ağa) Hamamı

Adres	Samatya, Fatih	Kullanım Süreci	Atölye, İmalathane, Dükkân (1940-), Restorasyon (1990-...)
Yaptıran-Yılı	Kapıbaşı Yakup Ağa-1545 (Sinan)	Değişim	1910, (2008-...)
Yapılış Amacı	Ağa'nın Fener ve Mekteb'ine vakıf	Mevcut Durumu	Restorasyon (Beklemede)
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Alman mavileri ve mevcut haritalar üzerinden Ağa Hamamı ve çevresi

Süleymanpaşa sokağından Hamam ve otopark

Sıcaklık ve cemekean bölümleri

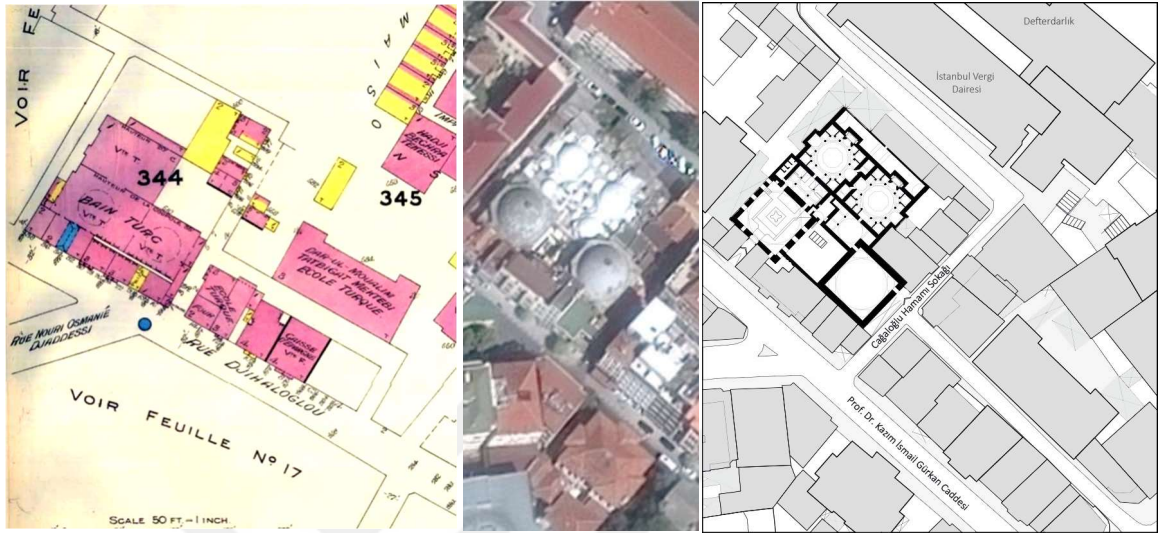

Hamam büyüklüğü ve güzelliği ile İstanbul hamamları içinde önemli bir yere sahiptir. 16.yy özelliklerini barındıran çifte hamamın kadın ve erkek bölümleri benzerdir. Kare planlı soyunmalık, lineer ılıklik ve 4 köşe halvetli sıcaklık bölümleri ile klasik mimari özellikleri içinde barındırır. Kuzey-güney doğrultusunda yerleşen hamamın arazisi bu yönde eğimlidir ve yaklaşık 5 metre kot farkı bulunmaktadır. Aksaray-Samatya yol çalışmasında (1910) ön cephesi yıkılmıştır. H Glück'ün hamamı incelediği sırada (1916-17) erkekler bölümü harap ve kapalı, kadınlar kısmı ise kullanılmamaktadır. Çarşı ve restoran olarak işlevlendirilmek üzere 1990 yılında başlayan süreç hala tamamlanmamıştır. Projeye göre cemekean kısımları restoran, ılıklik ve sıcaklık mekanları da çarşı olarak planlanmıştır. T. Allom'un hamamın cemekeanına dair gravürlerine bakıldığında, yol çalışması ve restorasyon sırasındaki değişimlerde (cemekeana eklenen betonarme ara katlar gibi) tahrip edilen cemekeanı dikkat çeker¹.

¹ İlgili kaynaklar; [66], [97], [155], [226], [259], [290], [291], [292], [293]

Çizelge 4.10 Cağaloğlu (Yeni) Hamamı

Adres	Cağaloğlu, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Sultan I. Mahmud-1741	Değişim	1970s, 2018
Yapılış Amacı	Ayasofya Cami Kütüphanesi vakfı	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Goad ve mevcut haritalar üzerinden Cağaloğlu Hamamı ve çevresi

Hamamın erkekler cemeke

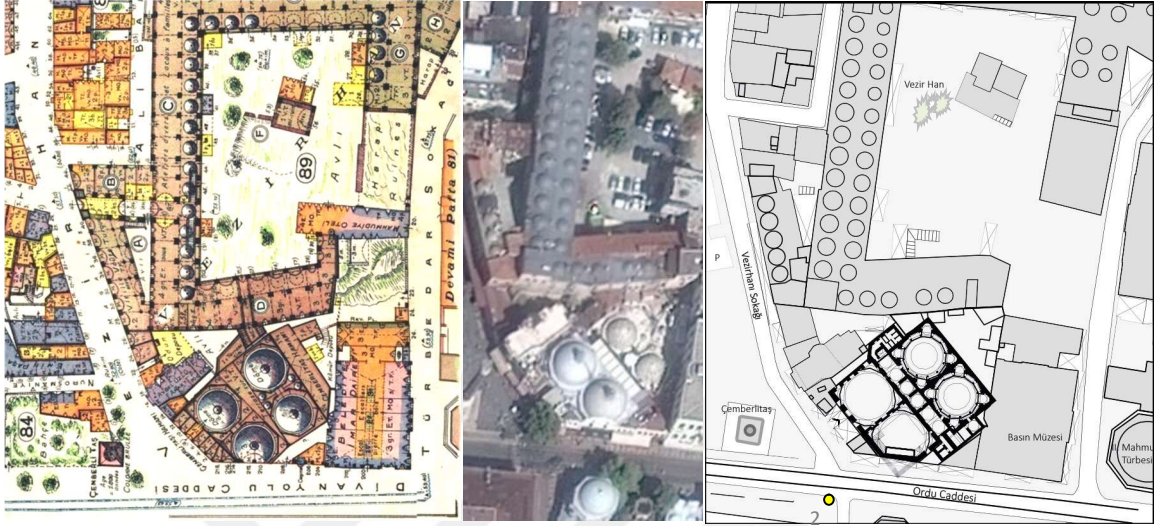
Kolonatlı sıcaklık bölümü

1768 yılında yeni hamam inşasına getirilen yasağın ardından inşa edilen geç dönem hamamlarının küçük ve asimetrik düzenlerinin aksine Cağaloğlu Hamamı oldukça büyük ve farklı bir mimari düzene sahip çarşı hamamıdır. Erkekler bölümü caddeye, kadınlar hamam sokağına açılan yapı, klasik mimari özelliklerin yanı sıra farklılıkları ve Barok üslubunun etkilerini barındırması açısından önemlidir. Üst örtüsü direklerle taşınan merkezi kubbeli sıcaklık mekânı, kadınlar ve erkekler bölümleri arasında kalan avlu/açıklık, kadınlar soyunmalığının simetriyi bozan kütsel hareketi, aydınlık fenerinin yanı sıra çok sayıda pencere ile sağlanan aydınlatma ve barok özelliğe sahip tefriş ve yapı elemanları ile hamam klasik düzenden farklılaşmaktadır. A. Dürrüoğlu'nun kadınlar bölümünde yaptığı resim (1965) ile 1988 yılları arasında hamamın kadınlar bölümünün yıkıldığını belirtmektedir. 1970'lerdeki B. Felek'in yazısında da hamamın restore edildiği ama kurulun açılmasına izin vermediği geçmektedir. Kentin yıkanma kültürünün turizm ölçeğinde temsilini sağlayan hamam işlevini sürdürmektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [5], [90], [97], [117], [155], [226], [259], [289], [294]

Çizelge 4.11 Çemberlitaş (Valide Sultan, Gül, III. Murad) Hamamı

Adres	Çemberlitaş, Fatih	Kullanım Süreci	Kâğıt deposu, lokanta, halıcı, dezenfeksiyon merkezi
Yaptıran-Yılı	Nurbanu Valide Sultan-1584(Sinan)	Değişim	1868, 1970s, 1988
Yapılış Amacı	Valide-i Atik külliyesine vakfen	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Çağaloğlu Hamamı ve çevresi

Ordu Caddesinden Hamamın cephesi

Sütunlarla çevrili Sıcaklık mekânı

Hamam Çemberlitaş Sütunu karşısında ve Ordu Caddesi kenarında kent için önemli bir noktada yer almaktadır. Kadın ve erkek bölümlerinin planları aynı olan hamamın 3 katlı düzenlenmiş camekânlarını, lineer biçimde uzanan ılık hacimleri ve 12 sütunla destekli dairesel sıcaklık mekânları izlemektedir. Mimar Sinan'ın son dönem eserleri arasında gösterilen hamam sahip olduğu mimari karakteri ve tarihsel süreçteki kamusal varlığı, sürekliliği ve taşıdığı izler açısından dikkat çekmektedir. Haskan hamamın çevresinde aşık kahveleri ve sinemanın yer aldığını belirtmektedir. 1868 yol çalışması sırasında kadınlar kısmının camekânının bir kısmı yıkılarak önüne dükkânlar yapılmıştır. I. Dünya savaşı sırasında dezenfeksiyon merkezi ve zamanla birçok farklı işlevi üstlenmiştir. E. Kalkan'ın yok olan hamamlar üzerine yaptığı araştırmada, Çemberlitaş hamamının halıcı olarak kullanıldığını belirtmektedir. 1988 restorasyonu ile tekrar özgün işlevine dönüştürülmüş hamamda, yol çalışması sırasında yıkılan cepheden dolayı kapanan kadınlar kısmı girişi, erkekler camekânından sağlanmaktadır. Turist potansiyeli güçlü hamamın tek girişi olan erkekler camekânının zemin katı, resepsiyon, dinlenme ve hediyelik eşya bölümlerinin yer aldığı ortak bir alan olarak kullanılmaktadır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [117], [155], [226], [238], [259], [272], [277], [295], [296], [297]

Çizelge 4.12 Hoca Paşa (Sinan Paşa) Hamamı

Adres	Sirkeci, Fatih	Kullanım Süreci	Depo ve çarşı (1988)
Yaptıran-Yılı	Sinan Paşa-15.yy (FSM)	Değişim	1704,1813, 1920, 1988, 2008
Yapılış Amacı	-	Mevcut Durumu	Çarşı-Kültür Merkezi
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Ayverdi ve mevcut haritaları üzerinden Hocapaşa Hamamı ve çevresi

Gösteri Salonu/Kadınlar Cemekânı

Sergi ve Bekleme /Erkekler Cemekânı

Hamamın planı erkek ve kadınlar bölümünde farklılık gösterir. Yaklaşık 900m2 alanı kaplayan hamamda girişi yapı ekseninde olan erkekler bölümü 4 köşe halvetli sıcaklığa ve büyük bir kubbe ile örtülü camekâna sahiptir. Kadınlar bölümü sıcaklığı 3 halvetli ve camekânı yan cepheden hamam sokağına açılır. Tuğla hatıllı kesme taştan yapılan hamam zaman içinde tahrip olmuş ve farklı kullanımlar için yapısal dönüşümler geçirmiştir. Uzun süre depo, kahvehane, fırın gibi işlevlerde kullanılan hamam 1988'de restore edilmiştir. 2008 yılında hamamın soğukluk bölümleri birleştirilerek kültür merkezi olarak kullanılmaya başlanmış, ılıklik ve sıcaklık bölümleri çarşı olarak kullanılmıştır. Kültür Merkezi olarak kullanılan camekân bölümlerine betonarme ara katlar eklenerek girişi kadınlar camekânından sağlanmaktadır. Giriş katta danışma, ıslak hacimler, hazırlık gibi bölümler yer alırken üst katta erkekler camekânı sergi ve bekleme salonu, kadınlar camekânı ise gösteri salonu olarak düzenlenmiştir. Hamamın çarşı olarak kullanılan kısımlarında gerçekleştirilen bölüntü ve geçişler ile camekân kısımlarında yapılan betonarme katlar ve kullanım odaklı düzenlemeler hamamın özgün yapısının temsili zorlaştırmaktadır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [117], [155], [226], [238], [242], [259], [277], [282], [298]

Çizelge 4.13 Mahmud Paşa Hamamı

Adres	Eminönü, Fatih	Kullanım Süreci	Depo, Çarşı (1989)
Yaptıran-Yılı	Mahmud Paşa-1466	Değişim	1755, 1878, 1953, 1989-92
Yapılış Amacı	Mahmud Paşa Vakfındandır	Mevcut Durumu	Çarşı
Türü	Çifte H (özgün)/ Tek H. (mevcut)	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Mahmudpaşa Hamamı ve çevresi

Ordu Caddesinden Hamamın cephesi

Sütunlarla çevrili Sıcaklık mekânı

1466-67 tarihli kitabesine göre Mahmud Paşa Hamamı İstanbul'un en eski hamamları arasında yer alır. Hamam büyük çarşıya yakınlığı ile önemli bir ticaret bölgesinde yer almaktadır. O.N. Ergin Mahmudpaşa hamamının iktisadi hayatla olan ilişkisi ve kentin en işlek hamamları arasında olduğunu belirtir. Aslen çifte hamam olarak inşa edilen hamamın 1878 yılında kadınlar kısmı yıktırılarak yerine Abud Efendi Hanı yapılmıştır. Tek hamam olarak çalışmaya devam eden hamamın sekizgen 4 köşe halvetli sıcaklığı ve oldukça büyük düzenlenen ılık bölümleri ile 27m yükseklikteki kubbesi ile anıtsal bir yapıya sahiptir. 1. Dünya Savaşı sonrasında uzun süre kapalı kalan hamam harap hale gelmiştir. Kentin ticari ve tarihsel merkezinde kalan hamam 1989-92 yılında restore edilmiş ve çarşı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Mevcut durumda hamamın camekân bölümünde giriş kat soyunmalık bölümleri dükkân üst kat bölümleri ise depo olarak kullanılmaktadır. ılık bölümünde çay ocağı, terzi ve ıslak hacimler yer alırken sıcaklık bölümü halı, kilim teşhir ve satış bölümü olarak kullanılmıştır. Hamamın yüksek kubbesi (16/26m) ve kalın duvarları içeride ferah bir ortam sağlarken birçok farklı işlevin karmaşık bir düzende birlikte yer alması mevcut kullanım kalitesini etkilemektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [117], [155], [226], [238], [259], [277], [299]

Çizelge 4.14 Kazlıçeşme (Haric-i Yedikule, Kazlı) Hamamı

Adres	Kazlıçeşme, Zeytinburnu	Kullanım Süreci	Fabrika (1950-1990)
Yaptıran-Yılı	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa-1676	Değişim	1950, 1990s
Yapılış Amacı	M. K. Mustafa Paşa Mescidi	Mevcut Durumu	Atıl
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Özel

Belediye arşivinden eski Kazlıçeşme Deri fabrikaları ve mevcut haritalarda Hamam ve çevresi

Hamam, cami ve 16/9 kuleleri

Hamam üst örtü ve sıcaklık bölümü

Fatih Sultan Mehmet döneminde ordunun deri ihtiyacı üzerine Kazlıçeşme’de 360 deri atölyesi (debbağhane) yapılmıştır. E. Çelebi 17.yy’da başlıca Kazlıçeşme’de yoğunlukta olmak üzere kentte toplam 700 debbağhane olduğunu, semtin fetihten sonra ihya edildiğini ve Kazlıçeşme cami, 1 han, 7 mescid, 7 sebil ve bekarların kaldığı mahaller ile birlikte hamamdan söz etmektedir. Bir ılıklik, göbek taşı ve iki halvetten oluşan hamamın külhan sokağına ve cami avlusuna açılan 2 girişi vardır. Hamam külhanında su odun ve kömürle değil, deri artıkları, kuyruk koçanları ile ısıtıldığından çevreye koku yaydığından söz edilir. Kazlıçeşme Cami yanındaki hamam 1950’de Münir Altier tarafından kiralayıp tabakhaneye dönüştürülmüş ve 1990 yılına kadar fabrika olarak kullanılmıştır. Kazlıçeşme Deri Fabrikalarının istimlak edilmesinin ardından hamam ve cami çevresinden soyutlanarak ortada kalmıştır. Kültür vadisi kapsamında restorasyonu planlanırken içinde bulunduğu 870m2’lik arsa ile birlikte satılma durumu söz konusudur. Cami 2013’te onarımına rağmen, Perişan Baba Türbesi, atıl halde olan hamam, yol refüjüne sıkışmış çeşme (semtin adı bu çeşmeden gelir) ve cami tarihsel bağlamından uzak, boşluk içinde kalmışlardır. Kazlıçeşme hamamı mevcut durumda “dikkat yıkılır” tabelası yazılı beklemektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [155], [277], [300], [301], [302], [303], [304] [305] [306]

Çizelge 4.15 Bakırköy (Şifa) Hamamı

Adres	Bakırköy Çarşısı	Kullanım Süreci	İşyeri (1982), Mağaza (2001)
Yaptıran-Yılı	Şaban Ağa-1601	Değişim	2001
Yapılış Amacı	Bakırköy Cami Vakfı	Mevcut Durumu	Çarşı
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Özel

1918 Necip Bey haritası ve mevcut haritalar üzerinden Bakırköy Hamamı ve çevresi

İstanbul Caddesinden Hamamın cephesi.

Hamamın üst örtüsü-sıcaklık kubbesi

Hamam İstanbul Ansiklopedisinde yanındaki Bakırköy camii'nin vakfı, Ş. Akbatu'ya göre ise Tophane-i Amire'nin eklentisidir. Aynı yıllarda (1601-02) inşa edilen cami ile birlikte hamam Bakırköy'ün Osmanlı dönemine ait en eski eserleridir. Cami ve beraberinde hamam kente uzak olan bu yerleşim alanına 17. Yy başlarındaki yerleşim faaliyetlerinin izleridir. Tek olarak inşa edilmiş hamam kare biçiminde tek kubbeli sıcaklığa ve 3 kurnalı sıcak halvete sahiptir. Ilıklık koridoruna bağlı halvet ve traşlık bölümlerini girişi caddeden sağlanan camekân izlemektedir. İstanbul Ansiklopedisinde çok fazla tamir gören hamamın planının bozulduğunu ve hamamın dış görünüşünde en pitoreks bölümü olan camekânın yıkılarak yerine iki katlı kagir yapı inşa edildiği geçmektedir. Camekân yerine inşa edilen 2 katlı kagir yapı ile hamamın caddeye açılan orijinal kapısı iptal edilerek sokağa dar bir koridorla geçiş sağlanmıştır. Günümüzde, Bakırköy Hamamı etrafı alışveriş merkezleri ve yoğun yapılaşma ile sarılmış merkezi bir konumdadır. 1980'de kapanan hamam işyeri olarak kullanılmış, 2001 restorasyonunda soyunmalık ve ılıklik kısımları 2 katlı betonarme olarak yapılmıştır. Soyunmalık ve ılıklik bölümleri mağaza, sıcaklık kısmı sergi alanı olacağı belirtilen hamam günümüzde tamamen dükkân-çarşı olarak kullanılmaktadır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [155]

Çizelge 4.16 Merkezefendi (Yenikapı, Yedikule Mevlevihane) Hamamı

Adres	Merkezefendi, Zeytinburnu	Kullanım Süreci	Tekke Hamamı
Yaptıran-Yılı	Şah Sultan-1552-72(Mimar Sinan)	Değişim	1960, 2014
Yapılış Amacı	Merkez Efendi vakfindandır	Mevcut Durumu	Çarşı Hamamı
Türü	Tek-Çift Hamam (Külliye Hamamı)	Mülkiyet	Özel

1950'lerde Merkezefendi ve mevcut haritalar üzerinden Merkezefendi Hamamı ve çevresi

Hamamın camekan cephesi eski-yeni

Sıcaklık bölümleri, halvet-eyvan

Hamam Merkezefendi Külliyesi içerisinde yer alan tekkenin mimari programının genişletilmesi sırasında Şah Sultan tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Küçük boyutlarda inşa edilen hamam 4 köşe halvetli klasik plan şemasına sahiptir. Aynı sokak üzerinden geçiş bulunan kadın ve erkekler bölümleri birbirinden farklıdır. Daha büyük ve klasik düzende inşa edilmiş erkekler bölümüne, soyunmalık ve sıcaklık bölümlerinden oluşan olduça sade ve küçük düzenlenmiş kadınlar bölümünün sonradan eklendiği düşünülür. Hamam içinde mutasavvıf Merkez Efendi'nin (1463-1552) özel halveti olduğu ve tekkesini kurarken keşfettiği şifalı suyla şifalı su ile hummalıları tedavi ettiği söylenmektedir. Bu durum Ayazmaçilehane benzeri biçimde kökleri şifalı su geleneğine dayanan sufi-tabip ilişkisi olarak yorumlanabilir. İstanbul'daki Sümbüli (Merkez Efendinin hocası) şeyhlerinin belirli günlerde tekke öncesi bu hamamda toplu halde yıkanmaları gelenek haline gelmiştir. Yıkılan kadınlar kısmı bugünkü halini 1960'larda geçirdiği yenileme ile almıştır. 2002'ye kadar sadece erkekler hamamı olarak çalışmış, 2014 Kültür Vadisi projesi kapsamında restore edilmiştir. Külhanı üzerinde inşa edilmiş betonarme yapı ve çevresinde yapıyı boğan eklerle birlikte sahip olduğu dolaplı kuyunun yer aldığı çevre düzenlemesi yapılmıştır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [90], [97], [155], [226], [247], [277], [305], [307], [308]

Çizelge 4.17 Hacı Kadın (Manoğlu) Hamamı

Adres	Samatya, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Hüseyin Efendi-17.yy. sonları	Değişim	1962
Yapılış Amacı	Ma'n oğlu Hüseyin Efendi vakfı	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Tek Hamam (Kuşluk Hamamı)	Mülkiyet	Özel

Ayverdi ve mevcut haritalar üzerinden Çağaloğlu Hamamı ve çevresi

Hacı Kadın Hamamı Giriş

Sıcaklık Bölümü, Göbek Taşı

M.N. Haskan hamamın çevresindeki yakın zamana kadar bostan olan alanlarda mahallelerin oluştuğunu belirtmektedir. Ayverdi haritası da bu görüşü doğrular niteliktedir. 17. yy sonlarında inşa edilen hamam, Hacı Kadın Cami'ne yakınlığından dolayı bu isimle anılmıştır. 300m²'lik bir alanı kaplayan yapı İstanbul'un en küçük hamamlarındandır. Caddeye açılan girişten camekân ve ardından üç küçük kubbe ile örtülü tuvalet ve traşlık bölümlerinin bulunduğu ılıklik hacmine geçilir. Halvetsiz büyük tek kubbe ile örtülü sıcaklık bölümü çevresinde 11 tane kurnaya sahiptir. Sokağa cephe oluşturan hamamın yüksek bacası dikkat çeker. Camekân kısmı 1962'de 2 sıra tuğla hatıllı kesme taştan yenilenen hamamın aydınlık feneri bulunmadığı için camekân bölümü 10 pencere ve tavanda yer alan ışıklıkta aydınlanmaktadır. Geçmişte kuşluk hamamı olarak hizmet veren hamam bugün sadece kadınlar hamamı olarak kullanılmaktadır. Hamamın içinin bakıma ihtiyacı varken, camekân cephesindeki dikenli teller, hemen yanına yapılmakta olan yeni inşaat ve arka cephesindeki otoparkla birlikte yakın çevresiyle kurduğu ilişkilerin sorgulanması gerekmektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [30], [97], [155], [259], [277], [282]

Çizelge 4.18 Hacı Evhad (Evhaddin) Hamamı

Adres	Yedikule, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Hacı Evhaddin Ağa-1585	Değişim	1916 (yangın)
Yapılış Amacı	Hacı İsmail Vakfından	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Özel

Ayverdi ve mevcut haritalar üzerinden Hacı Evhad Hamamı ve çevresi

Hacı Evhad Cad. Hamamın giriş cephesi

Camekân Bölümü

Hamam Hacı Evhaddin Cami yakınında yer almaktadır. Caddeden giriş sağlanan camekân bölümü enine dikdörtgen ve 2 katlıdır. Hamamın sıcaklık bölümünde merkezi ve simetrik olmayan bir düzen izlenerek farklı boyut ve biçimlerde halvetler oluşturulmuştur. Bu belirsiz geometrinin oluşmasında farklı dönemlerde gerçekleştirilen tamir ve genişletmelerin etkisi olması muhtemeldir. Sinan eseri olduğu düşünülen tek hamam; içindeki kemer bolluğunun da işaret ettiği gibi birkaç defa büyütülmesine karşın aslen küçük bir hamamdır. Hacı Evhad “Alemin cömert kasabı” tarafından cami ile birlikte yaptırıldığı düşünülmektedir. 1916 yangınında zarar gören hamamın soyunmalık kısmı betonarme olmuştur. Yakınında bulunan Hacı Kadın hamamında olduğu gibi Hacı Evhad Hamamın da çevresinin 1980’lerde bostan olduğu görülmektedir. Günümüzde hamamın yakın çevresi hızlı kentleşme hareketlerinin etkisinde yerleşim alanlarıyla çevrelenmiştir. Hamamın çevresindeki yerleşimlerin konut ağırlıklı olması ve merkezi turizm aksından uzak kalması hamamın daha çok mahalle geleneği ile sürdürülebilirliğine imkân tanımaktadır. Önceleri sabah saatlerinde olan müşteri yoğunluğu günümüzde yerini öğleden sonra keyif ve dinlenme saatlerine bırakmıştır. Hamam özgün işlevini sürdürmektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [57], [117], [155], [226], [259], [277] [282]

Çizelge 4.19 Sümbül Efendi (Koca Mustafa Paşa) Hamamı

Adres	Koca Mustafa Paşa, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Koca Mustafa Paşa-1486	Değişim	1940s(tamir), Sıcaklık örtüsü
Yapılış Amacı	Koca Mustafa Paşa Külliyesi	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Ayverdi ve mevcut haritalar üzerinden Koca Mustafa Paşa Hamamı ve çevresi

Kadınlar Girişi ve Çay ocağı

Camekân ve Sıcaklık örtüsü

Sadrazam Koca Mustafa Paşa'nın yaptırdığı 7 vakıf hamamdan biri olan, Koca Mustafa Paşa Külliyesinde; cami, medrese, mektep, kütüphane, imaret, hânigâh, türbe, çarşı, han gibi semtin kullanımı için yaptırılan birimleri tamamlayan çifte hamam bulunur. Hamam E. Çelebinin tasnifinde "ehl-i tevhid'e" ayrılmıştır. Vakfiyede hamamın tarifinden imaret yakınında çifte büyük bir hamam olduğu geçer. Hamam külliye ait hizmet binalarının çevrildiği duvarın dışında imaret bölümünün kuzey batısında yer almaktadır. Erkekler bölümüne hamam ekseninden kadınlar bölümüne ise bugün park haline gelmiş yan sokaktan giriş yapılır. Caddeden kısa bir koridorla camekâna girilen hamamın camekân çatısı ve feneri ahşaptır ve üst kat pencereler ve fenerden ışık alır. Ilıklık girişinde süslemeli mermer çeşme ile sıcaklık bölümünde göbektaşı çevresindeki üç halvet yer alır. M.N. Haskan hamamın çok tamir gördüğünü belirtir. Birçok hamamda olduğu gibi halvetlerden biri saunaya dönüştürülmüştür. Hamamdaki ilginç durumlardan biri halen Sümbül Efendinin halvetinin parmaklıkla korunmasıdır. Bu halvet sadece arefe ve mübarek günlerde kullanıma açılmaktadır. Bir diğer değişim sıcaklık mekânında yakıt tasarrufu için kubbenin altına ikinci bir tonoz biçiminde düşük tavan yapılması ve mekân basık hale getirilmesidir. Hamam çevresindeki yapılardan zorlukla algılanmaktadır, fakat yan cephesinde yer alan kubbe altı çay ocağı kadınlar hamamının sıcaklık kubbelerinin bir uzantısı olarak parka açılmış, hizmet vermektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [30], [97], [117], [155], [226], [252], [259], [277], [309]

Çizelge 4.20 Küçük (Çukurbostan) Hamam

Adres	Altımermer, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	1543	Değişim	Camekân (yeniden betonarme)
Yapılış Amacı	Ayasofya vakfı	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Ayverdi ve mevcut haritalar üzerinden Küçük Hamam ve çevresi

Altımermer Caddesinden Hamamın giriş cephesi

Küçük Hamamda ufaklık

Altımermer’de Seyid Ömer cami civarında yer alan hamam Çukurbostan Sarnıcına, bugünkü ismiyle Çukurbostan Parkına yakındır. Bu yüzden Çukurbostan Hamamı ismiyle de anılmaktadır. K. Çeçen’in Halkalı suları üzerine gerçekleştirdiği çalışmada Hekimoğlu Ali Paşa Suyunun Altımermer ve Küçükhamam terazisine geldiği belirtilmiştir. Ayasofya Cami vakıfları arasında yer alan hamam iç içe geçen bir formda çifte olarak inşa edilmiştir. Kadınlar ve erkekler bölümlerinin girişleri ve mekân düzenleri birbirinden farklıdır. Erkekler bölümünde camekandan beşik tonozlu ılıkliğe ve buradan da tek halvetli sıcaklığa girilmektedir. Erkekler bölümü de kadınlar bölümünde olduğu gibi oldukça küçük boyutlara sahiptir. Hamamın zaman içinde geçirdiği onarımlara bakıldığında, soğukluklarının yıkıldığı ve betonarme olarak tekrar yapıldığı görülmektedir. Ayverdi haritası ile günümüz yerleşim haritası karşılaştırıldığında ise hamamın yakın çevresindeki bostanlıkların yoğun yapılaşmayla kapandığı görülmektedir. Hamam yakın çevresi ve yapısal ölçekte geçirdiği değişimlere rağmen günümüzde her yaştan insanın kullanabildiği aktif bir hamamdır. Bu durumu hamam kültürünü yaşayan genç bireyler ve özellikle çocuklar doğrulamaktadır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [30], [57], [97], [224], [282]

Çizelge 4.21 Safa (Topkapı, Ahmed Efendi) Hamamı

Adres	Topkapı, Fatih	Kullanım Süreci	Hamam, Atölye ve Kütüphane
Yaptıran-Yılı	16.yy	Değişim	1896 (yeniden inşa), 2010
Yapılış Amacı	-	Mevcut Durumu	Atölye ve Kütüphane
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Doğa Koleji

Ayverdi ve mevcut haritalar üzerinden Safa Hamamı ve çevresi

Camekan Bölümü

Sıcaklık Bölümü

Hamamın II. Bayezid dönemine ait olduğu düşünülse de inşa zamanı ve kime ait olduğu bilinmemektedir. Tek hamam biçiminde, eğimli arazide yükseltilerek 2 katlı olarak inşa edilmiş, alt kat kesme taştan inşa edilmiş ve bostan tarafında kemerli külhan kapısı bulunmaktadır. Kot farkından dolayı camekâna basamakla çıkılır. Lineer formda düzenlenmiş hamamda, camekandan enine dikdörtgen biçimli ılıkliğa ve tek halvetli sıcaklığa geçilir. S. Ünver hamamın Safa Bostanı ortasında atıl kaldığını ve 1896'de hamamın tekrar yapıldığından ve bir orta direk üstünde 4 kubbeli, güzel bir hamam olduğundan bahseder. Hamamın Arif Ahmed Efendi tarafından tamir edildiği ve camekânın yeniden yapıldığı bilinmektedir. Bu tarihin yeniden inşa edilmesi ile de ilişkili olduğu düşünülmektedir. M.N. Haskan'ın araştırması sırasında (1984) hamam faaliyettedir. Günümüzde Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Müdürlüğü tarafından sanat atölyeleri, kütüphane ve sergi alanı olarak kullanılmak üzere Doğa Koleji'ne devredilmiştir. Hamam katında halvet ve ılıklikta yer alan küçük hacimler ofis olarak, sıcaklık ve camekan gibi geniş hacimler ise kütüphane ve çalışma alanları olarak düzenlenmiştir. Hamamın kot altı hacimlerde etkinlik salonları ve atölyeler yer almaktadır. Camekan ve sıcaklık bölümleri yuvarlak ve kemerli açıklıklardan ışık almaktadır¹.

¹ İlgili hamamlar; [57], [97], [117], [277], [310]

Çizelge 4.22 Haseki Bostan (Kadın) Hamamı

Adres	Haseki, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	15.yy	Değişim	1582 (yeniden inşa)
Yapılış Amacı	Fatih vakfından	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel vakıf

Ayverdi ve mevcut haritalar üzerinden Haseki Bostan Hamamı ve çevresi

Kadınlar bölümü girişi

Erkekler Sıcaklığı ve kurnası

Ş. Akbatu Haseki Külliyesi civarındaki hamamın Fatih vakfı olduğunu, S. Ünver Fatih'in Dellak Dedesinin bu hamamda çalıştığını, R.E. Koçu ise hamamın Kanuni tarafından Hürrem Sultan adına yaptırıldığını söyler. Haskan ise hamamın Fatih döneminde yapılmış ve Sinan tarafından 1550'de tamir edilmiş olabileceğini belirtir. Bostan Hamamı şerbetçi Rüstem Ağa (1910'larda), kızların kıymetleri için evliya kurnası, utangaç kızlar için şeftali kurnası, sultanın yıkandığı hünkâr kurnası ve padişahın tellağın başını vurdurduğu bugün olmayan köşe halvet gibi birçok hikâyeye sahiptir. Hamamın planına bakıldığında klasik düzene sahip olduğu görülebilir. F. Yegül antik çağ hamamlarının değişik şekilli mekânlarının lineer birleşimlerin aksine Türk hamamlarının kubbeli merkezi mekânlarının yarattığı geometrik düzen ve kuvvetli biçim geometrisine bu hamamı örnek vermektedir. Erkekler kısmında iptal edilen halvet ya da kadınlar kısmında bir kısmı soğukluğa katılan halvet gibi değişiklikler de görülmektedir. Camekânlarında ve sıcaklık bölümlerinde yapılan değişimlerin yanı sıra çevresindeki yoğun yapılaşma ve hamamın külhan arkasının otopark benzeri atıl bir halde bulunması başlıca göze çarpan unsurlardır. Hamam çift taraflı çalışır durumda, bakıma ihtiyacı olduğundan onarımı gündemdedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [39], [57], [97], [155], [259], [277], [282]

Çizelge 4.23 Davutpaşa İskelesi (Deniz, Küçük, Zırhçı) Hamamı

Adres	Cerrahpaşa, Fatih	Kullanım Süreci	Kahvehane (1964)
Yaptıran-Yılı	1485-Sadrazam Davut Paşa	Değişim	1964
Yapılış Amacı	Davut Paşa Vakfı	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Ayverdi ve mevcut haritalar üzerinden Davutpaşa İskelesi Hamamı ve çevresi

Caddeden Kadınlar camekânı ve girişi

Sıcaklık kubbesi ve aydınlatma

İstanbul'da birçok vakıf eserinin banisi olan Davut Paşa'nın Cerrahpaşa'da yaptırmış olduğu külliyesi 1485'de tamamlanmıştır. Eski adı ile Davutpaşa iskelesi semtinde bulunan hamam külliyesinin doğusunda Cerrahpaşa hastanesi altında yer almaktadır. Hamamın deniz tarafında yer alan sur kapısı E. Çelebi'ye göre "Kaptanlara" tahsis edilmelidir. Tonozlu ılık bölümlüğün sağ tarafından sıcaklığa, soldan ise sonradan yapıldığı belli olan temizlik hücreleri bulunur. Sıcaklık ikisi sıcak, ikisi küçük soğuk dört halveti ile kare planlı ve erkekler kısmı iki göbektaşına sahiptir. Samatya Ağa hamamında da karşımıza çıkan halvet girişindeki buğu bacalarına burada da vardır. Türk sivil mimarisinin sahip semtte 20. yy'ın sonlarında yaşanan ciddi değişimler hamamın yapısında da görülmektedir. Kaybolan birçok değer dikkate alındığında hamamın nispeten korunduğu söylenebilir. Hamamın önüne sahibi tarafından 3 katlı ahşap bir ev yaptırılmış, bu yüzden de erkekler kısmına giriş evin altından koridoru ile sağlanmıştır. Kadınlar bölümü 1964'te kahvehaneye dönüştürülmüş ardından erkekler kısmından bazı bölümler de kahvehaneye eklenmiştir. Günümüzde çifte hamam olarak çalışır durumdadır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [30], [97], [117], [155], [226], [277], [311], [312] [282], [313]

Çizelge 4.24 Sofular Hamamı

Adres	Aksaray, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	II. Bayezid – 16.yy başı	Değişim	1833
Yapılış Amacı	Sultanın Külliyesine (Edirne) vakfen	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Ayverdi ve mevcut haritalar üzerinden Sofular Hamamı ve çevresi

Sofular Caddesinden Hamam girişleri

Camekan ve sıcaklık-aydınlatma

Sofular Cami'nin karşısında yer alan hamam, II. Bayezid vakfından Edirne'deki Külliyesine gelir sağlaması için 16.yy başında inşa edilmiştir. E. Çelebi "sofulara" ayrılmalıdır dediği hamamı Ayasofya Hamamı ile birlikte temizliğinden bahsederek şehrin ileri gelenlerine yakıştırmıştır. Ahmet Rasim'in (1864-1932) çocukluk günlerini anlattığı "Falaka" isimli anı kitabında Sofular hamamına gittiğini ve akşam yorgun düştüğünü yazmıştır. Bunun dışında kitap içinde, ailelerin okul için hocadan izin alma sebeplerinden birinin de hamama gitmek olduğu geçer. Eğimli bir arazide yer alan hamamın erkekler bölümü girişi hamam ekseninde, kadınların ki ise alt kotta yer alan sokaktan sağlanır. Daha küçük olan kadınlar camekanı dikdörtgen biçiminde 3 kat, erkekler camekanı ise 2 katlı ve ahşap fenere sahiptir. Geniş bir kubbeye sahip dairesel planlı sıcaklık bölümü 5 eyvan, 2 halvet ve sekizgen göbektaşı ile ferah bir mekândır. 1883 Cibali yangınında çevresi ile birlikte zarar gören ve uzun yıllar hamam olarak çalışmaya devam etmiştir. Halen aktif olan hamamın çalışanları ile yapılan görüşmelerde birçok hamamda karşılaşıldığı gibi uzun süredir hizmet verdikleri ve hamam kültürü ile güçlü ilişkileri görülmektedir. Kentin en iyi hamamları arasında, müşteri profili konumuna da bağlı olarak turist ve yerli karışıktır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [155], [226], [259], [282]

Çizelge 4.25 Horhor (Aksaray, Has Odabaşı) Hamamı

Adres	Aksaray, Fatih	Kullanım Süreci	Tek Hamam (1990)
Yaptıran-Yılı	Has Odabaşı Behruz Ağa-1562	Değişim	1894, 1975, 1990
Yapılış Amacı	Altımermer Cami vakfı	Mevcut Durumu	Tek Hamam (erkek)
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Ayverdi ve mevcut haritalar üzerinden Horhor Hamamı ve çevresi

Hamamın camekân yan cephesi

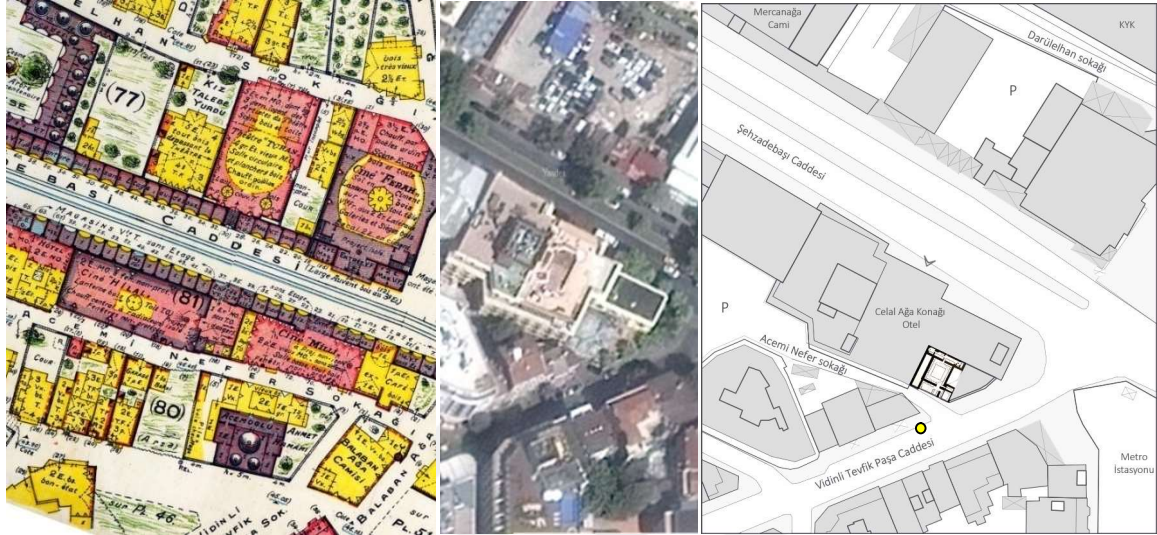
Camekan ve sekizgen aydınlık feneri

Horhor Caddesi yakınındaki hamam ve semt adını tarihi Horhor yokuşundan ve hamamın arkasındaki çeşmeden almıştır. Bizans dönemi kentin savak sistemi üzerinde kurulmuş semt, Osmanlı döneminde de su dağıtım sisteminin bir parçası olarak yer almış ve çeşmeleri ile tanınmıştır. 3 katlı camekâna ve sekizgen ahşap fenere sahip sıcaklığı sekizgen göbek taşı etrafında 4 halvet, 4 eyvan ile klasik düzene sahip, geniş bir kubbe ile örtülüdür. Hamamın yakın çevresinde yer alan Aksaray, Tevekkül, Kızlarağası, Çelebi Mehmed Ağa gibi hamamların yıkıldığı görülmektedir. Murad Paşa Cami karşısında yer alan ve yol çalışması sırasında yıkılmış Aksaray Hamamının diğer bir adı da Horhor Hamamıdır. 1940'larda Ünver'in yaptığı çalışmada aktif hamamlar arasında ismi geçer. Yangınları ve tulumbacıları ile ünlü Aksaray semtinde yer alan hamam zaman içinde tahrip olmuş, 1894 büyük depreminde külhanı yıkılmış, 1975'te ciddi onarımlar geçirmiştir. Hamamın zemini birçok tarihi eserde olduğu gibi sokak seviyesinden aşağıda kalmış ve merdivenle erişim sağlanmaktadır. Çevresindeki doku ve sosyal yapının değişimiyle birçok otel ve işyeri açılmış, kadınlar kısmı 1990 yılında kapatılmıştır. Camekân katları betonarme olmuş, eskiden kadınlara ait olan 3. kat erkekler tarafından kullanılmaya başlanmıştır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [30], [97], [117], [155], [277], [282], [314], [315]

Çizelge 4.26 Acemoğlu (Meydan) Hamamı

Adres	Şehzadebaşı, Fatih	Kullanım Süreci	Çarşı H(1826), Otel H(2009)
Yaptıran-Yılı	Fatih Sultan Mehmet-15.yy	Değişim	1717,1826, 2005-09, 2016
Yapılış Amacı	Acemi Oğlanlar Kışlası	Mevcut Durumu	Hamam (otele ait)
Türü	Tek Hamam (Kışla H)	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar ile Acemoğlu Hamamı, 1994 tarihli projede hamam-otel ilişkisi

Sıcaklık cephesi ve otel ile ilişkisi

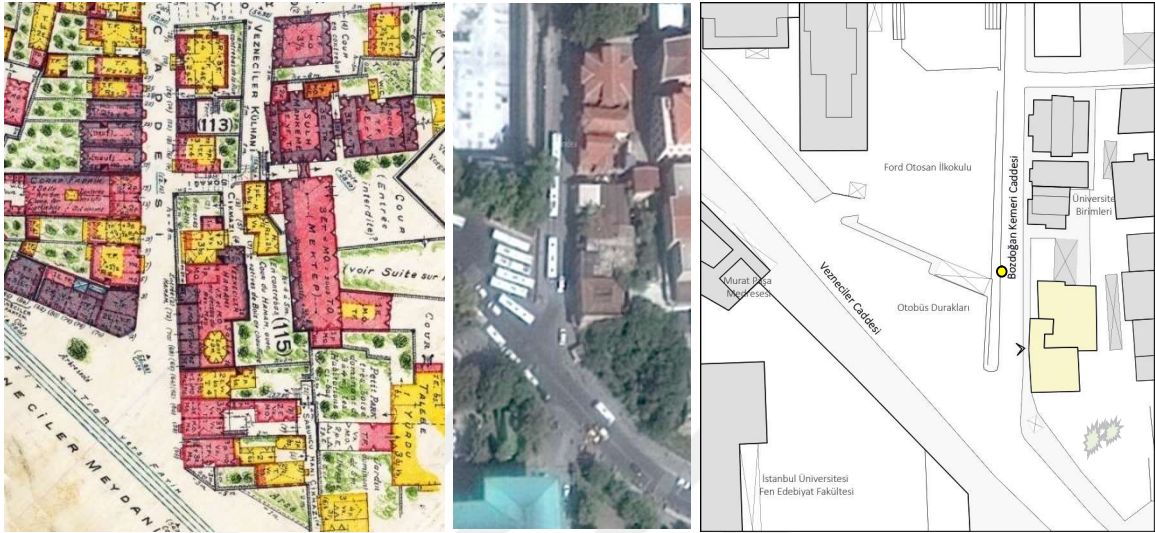
Otelin içinden ulaşılan Sıcaklık

İstanbul'un fethi sonrası kurulan ilk semt olan Saraçhane'deki hamam yeniçeri kışlalarının parçası olarak inşa edilmiştir. 1826 öncesi Yeniçeri dönemine ait askeri kışla hamamlarından kalan mevcut tek örnektir. Haskan hamamı sonradan yapılan ahşap bir camekan, tuvalet ve temizlik bölümlerine sahip lineer ılıklik ve tek büyük kubbe altında sıcaklık ile 2 küçük kubbeli halvetten oluştuğunu ve dışarıdan gösterişsiz mimari olarak 16.yy özelliklerini yansıttığını belirtmektedir. Hamamın bir diğer özelliği ise ileriki süreçlerde Hammâmîzâde İsmâil Dede Efendi ile olan ilişkisidir. Kanuni döneminde ciddi onarımlar gördüğü bilinen hamamın 1717 yılında camekan bölümü yandığı için tekrar yapılmış. 1826 Yeniçeri ocağının Acemioğlanlar Kışlası ile beraber kaldırılmasından sonra Kışla hamamından çarşı hamamına dönüştürülmüş, 1958 yılında önündeki binaların yıkılmasıyla cadde üzerine çıkmıştır. Hamamın sıcaklığını da içine alan bir çeperde inşa edilen 4 katlı otelin inşası 1994 tarihli restorasyon projesinden farklı, tartışmalı bir süreçle ilerlemiş ve otele ait özel hamam olarak kullanılmaya başlanmıştır. 2016 yılında otelin ön cephesini büyük oranda tahrip eden Vezneciler bombalı saldırısı sırasında otel hamam ile ilişkili olarak imar durumuna aykırı olması gerekçesiyle kapatılmıştı. Patlamanın ardından tamir gören otelin hamam ile ilişkisinde ve cephesinde çalışmalar sürmektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [117], [172], [173],[66], [226], [242], [259], [272], [277], [316], [317], [318]

Çizelge 4.27 Vezneciler (Merdivenli) Hamamı

Adres	Vezneciler, Fatih	Kullanım Süreci	Erkekler H, Kadın-Erkek H
Yaptıran-Yılı	Sadrızam Siyavuş Paşa-1582	Değişim	1960
Yapılış Amacı	Paşa'nın Süleymaniye medresesi	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Vezneciler Hamamı ve çevresi

Caddeden Hamam ve Üniversite, Vezneciler hamam camekanı, Sıcaklık mekânı ve göbek taşı

Kemeraltından Süleymaniye'ye giden yolun başında, eğimli bir arazide yer alır. Merdivenle çıkılan camekânın altında dükkânlar yer alırken sıcaklık bölümleri zemine oturur. E. Çelebi hamamın çift ve kantarcılara layık olduğunu belirtmiştir, fakat hamam uzun yıllar sadece erkekler için hizmet veren tek hamam olarak işletilmiştir. Eyice'de hamamın tıpkı yakınında yer alan Acemioğlanlar hamamı gibi tek ve özel bir hamam olduğunu, konak hamamı iken sonradan çarşı hamamına dönüştürülmüş olabileceğini belirtmektedir. Hamam 4 halvete sahip asimetrik bir sıcaklık düzenine sahip küçük bir hamamdır. Pervititch haritasında hamamın cadde (tramvay Fatih-Beyazıt) cephesinde dükkânlar yer alırken arka cephesindeki mektep ve öğrenci yurtları ile arasında avlunun bulunduğu görülmektedir. Hamam günümüzde otobüs durakları ve üniversite yapıları arasında yoğun bir noktadadır. 1960'larda ciddi tamir görmüş ve Camekânı betonarmeye dönüştürülmüş hamamda geleneksel fener yerine muhdes bir ışıklık yapılmıştır. İlkışa açılan kapının yanındaki kahve ocağı bezemeleri ile barok üslûpta güzel bir örnektir. Kadın erkek karışık hizmet veren hamamın bulunduğu konum gereği güçlü bir turizm potansiyeline sahiptir. Camekânı karşısında yer alan teraslama kafe olarak kullanılır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [66], [97], [117], [226], [252], [259], [272], [277], [278]

Çizelge 4.28 Havuzlu (Musalla) Hamamı

Adres	Nişanca, Fatih	Kullanım Süreci	Hamam (erkek), Depo, Mağaza
Yaptıran-Yılı	1557	Değişim	1970, 2012
Yapılış Amacı	-	Mevcut Durumu	Depo-Mağaza
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Havuzlu Hamamı ve çevresi

Mağaza olarak kullanılan Camekân

Sıcaklık Bölümü, kubbe ve aydınlık feneri

Hamamın 1557'de tamamlanan Süleymaniye Camii'nin yapımı sırasında ya da hemen sonra yapıldığı düşünülmektedir. Hamam ismini eskiden yakınında yer alan Havuzlu Meydandan almıştır. Hamamın Derinkuyu sokağına ve Nişancı Bostanı Sokağına açılan kapıları vardır. M.N. Haskan araştırmasında Nişancı Bostanı kapısının 1970 yılında sahibi tarafından açıldığını belirtir. 2 katlı camekanı ile çatı feneri, lineer biçimde uzanan küçük kubbelerle örtülü ılıklik ve sekizgen göbek taşı etrafında dizili dört köşe halvet düzeni ile üzerinde büyük bir kubbe örtülü olan sıcaklık bölümü klasik hamam mimarisine uygundur. Hamam 2002'de O. Yılmazkaya'nın listesinde çalışan hamamlar arasındadır, 2012 yılında sıcaklık depo diğer bölümler dükkâna dönüştürülmüştür. Pervititch ve mevcut haritalar karşılaştırdığında hamamın yakın çevresinde meydana gelen ölçek, yoğunluk ve kullanım biçimlerindeki değişimler görülebilmektedir. İş merkezlerinin içinde kalmış, algılanamaz durumda olan yapının asıl hamam bölümleri olan sıcaklıklar daha çok depo olarak kullanılsa da atıl haldedir. Bu durum sıcaklık hacimlerinin kubbelerine eklemlenen klima borularından anlaşılmaktadır. Camekân bölümleri de benzer biçimde mağaza olarak kullanılsa da değerlerini temsilden uzaktır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [30], [97], [117], [155], [259], [272], [319]

Çizelge 4.29 Nişancı Paşa (Nişanca) Hamamı

Adres	Kumkapı, Fatih	Kullanım Süreci	Hamam-Kafe (kadınlar bölümü)
Yaptıran-Yılı	Nişancı K. Mehmet Paşa-1475	Değişim	1762, 2017-18
Yapılış Amacı	Mehmed Paşa vakfı	Mevcut Durumu	Hamam-Kafe
Türü	Çift Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Nişanca Hamamı ve çevresi

Erkekler bölümü giriş cephesi eski-yeni

Kadınlar ve erkekler camekânı

Fatih'in sadrazamı Mehmet Paşa tarafından cami ile birlikte yapılan hamam, E. Çelebinin tasnifinde kâtiplere uygun görülmüştür. Çifte hamam biçiminde inşa edilen yapı klasik mimari tazda, geniş bir kubbenin örttüğü camekân, lineer küçük kubbelerle düzenlenmiş ılıklik ve 4 köşe halvetli sıcaklığa sahiptir. Hamamın daha büyük olan erkekler bölümü girişi ana caddeye, kadınlar girişi önündeki dükkanlarla saklanarak yan sokağa açılmaktadır. Hamam 1762 Beyazıt yangınında yanmış, soyunmalık kubbesi yıkılarak çatı ile örtülmüştür. Kaba yontma taştan inşa edilen cephesi kötü durumda, bakımsızdır. 2002 ve 2012 yıllarında kadın-erkek çalışmakta olan hamamın kadınlar kısmı kapatılarak camekân kısmı kafeye dönüştürülmüş, camekan girişi değiştirilmiş, sıcaklık bölümlerinin ıslak hacim, depo gibi birtakım kullanımları ile iç mekân ve cephesi ise atıl haldedir. Hamamın çalışmakta olan erkekler kısmına bitişik emniyet deposu, arkasındaki depo ve otopark olarak kullanımı yakın çevresi ile ilişkilerini zayıflatmaktadır. Pervititch haritalarına baktığımızda hamamın yakın çevresindeki küçük ölçekteki konut ve ticaret birimleri ve özellikle ön cephesindeki küçük dükkanlar yerini tanımsız boşluklara ya da depo ve atıl kullanımlara bırakmıştır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [30], [97], [117], [226], [259], [272], [320]

Çizelge 4.30 Gedik Paşa Hamamı

Adres	Gedikpaşa, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	G. Ahmet Paşa-1474 (M.Hayrettin)	Değişim	1719,
Yapılış Amacı	Paşanın Afyon'daki Külliyesi vakfı	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Çift Hamam	Mülkiyet	Özel

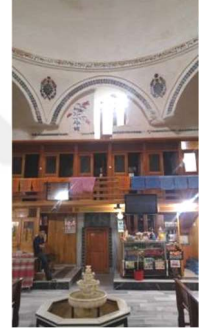
Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Çağaloğlu Hamamı ve çevresi

Gedikpaşa Caddesinden Hamamın cephesi

Kadınlar girişi, erkekler cemekanı

Gedikpaşa Hamamı külhanbeyi geleneğini asırlarca barındırmış ve öncü kabul edilmiştir. Hiyerarşi içinde Gedikpaşa Külhanbeyi sonrasında Mahmud Paşa, Bayezid, İbrahim Paşa, Ayasofya gibi önemli hamam külhanları gelmekteydi. R.E. Koçu külhanbeyliğinin kaldırıldığı sırada 50 hamamda toplam 800 külhanbeyi, Gedikpaşa Hamamında ise sayının 40 olduğunu belirtir. Mimarisinde, Çukur Hamamdaki sıcaklık salonları arasındaki ilişkiye benzer biçimde, erkekler cemekanı ve ılıklik bölümü iç içe geçerek güçlü bir bağlantı tanımlanmıştır. Erkekler kısmı daha büyük olan hamamın merdivenle inilen cemekân bölümünün kemer ve kornişleri kalemişi, duvarları lale motifleriyle tezyin edilmiştir. 4 köşe halvetli klasik plan tipolojisinin uygulandığı sıcaklık bölümünde paşa halvetinin kubbesinin özgün mimarisi dikkat çeker. Mimar Hayreddin eseri olan hamamın 1719 yangınında cemekânı yanmıştır. Erkekler kısmına sauna ve ılıkliğa havuz eklenmiştir. Hamamın ön cephesi Pervititch haritasında bulunan küçük dükkânların aksine 5 kata kadar ulaşan yapı bloklarıyla kapatılmıştır. Kadınlar bölümü yan cephesi ile yapı bloğunun arasında bırakılan tampon alanın günümüzde zayıfladığı ve kat yüksekliklerinin arttığı görülmektedir. Gösterişini halen koruyan hamamın erkekler bölümü yan cephesi bitişik küçük dükkânlar haricinde açıktır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [5], [30], [66], [97], [117], [155], [321]

Çizelge 4.31 Kadirga (Alaca, Yahya Paşa) Hamamı

Adres	Kadirga, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Yahya Paşa- II. Beyazıd dön.(1506)	Değişim	1948-52, 1963
Yapılış Amacı	Paşanın Üsküp'teki İmareti vakfı	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervitich ve mevcut haritalar üzerinden Kadirga Hamamı ve çevresi

Camekan ve çevresindeki apartmanlar

Erkekler camekanı ve sıcaklık

Semt adını kentin askeri limanı olarak kadirga savaş gemilerinden almıştır. Hamam uzun süre denizcilerin karaya çıkınca ya da askerlerin sefer sonrası yıkandıkları yer olmuştur. Dolayısıyla Çelebi'ye göre hamam "Gemicilere" uygun görülmektedir. Kapıda 1734 tarihi geçse de hamam 1506 öncesinde 2. Bayezid döneminde yapıldığı düşünülmektedir. Eğimli bir arazide konumlanmış hamamın geniş camekân kubbeleri ve daha küçük ve çok sayıdaki sıcaklık kubbelerinin oluşturduğu ritim klasik mimari düzeni yansıtmaktadır. N. Köseoğlu (1952) İstanbul hamamları değerlendirmesinde Kadirga Hamamını son zamanlarda geçirdiği onarımlarla aslı karakterini kaybeden hamamlar arasında olduğunu belirtmektedir. Caddeye açılan erkekler bölümüne hamamın ön cephesini kapatan apartmanların zemin katından koridorla ulaşılır, kadınlar bölümü girişi yan sokağın kotu altında kaldığı için merdivenle sağlanmaktadır. Hamamın yakın çevresi çarpık kentleşmenin sonuçlarına örnek olarak gösterilebilir. Çift taraflı çalışmakta olan hamamın karşısında yer alan eski meydan, şimdiki adı ile Kadirga parkı bu çarpık doku içinde hamamla da ilişkili olarak rahatlama noktalarındandır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [155], [226], [259], [277], [322], [323]

Çizelge 4.32 Şifa (Hekimbaşı Ömer Efendi) Hamamı

Adres	Sultanahmet, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Ömer Efendi-1715 öncesi	Değişim	-
Yapılış Amacı	Ömer Efendi Medresesi vakfı	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Özel

Nirven ve mevcut haritalar üzerinden Şifa Hamamı ve çevresi

Hamamın giriş cephe ve koridoru

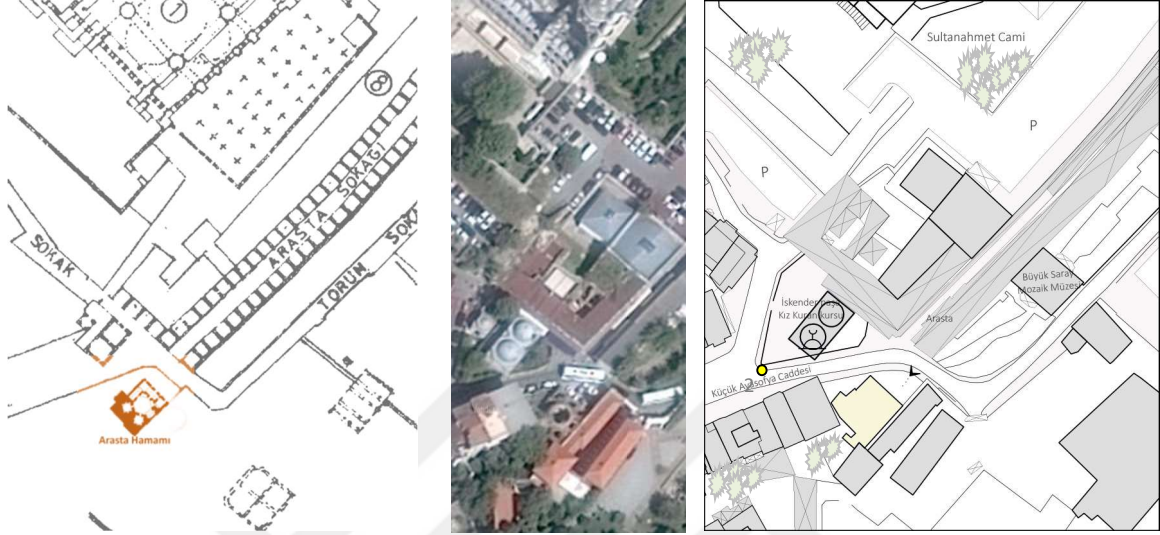
Camekan bölümü

18.yy'da Hekimbaşı olan Ömer Efendi'nin medresesine vakfen inşa ettirdiği hamam Sultanahmet Meydanı ya da daha eski bir katman olarak Hipodrom ve özellikle de günümüze ulaşan Sphendone civarında yer alır. Hamamın yapım yılı 1715 tarihli medreseye bakıldığında daha önceki bir tarihe denk gelmelidir. Sıcaklık bölümü 3 eyvan ve 2 halvete sahip, tek hamam biçiminde küçük boyutlarda düzenlenmiş hamamın önceden sadece erkeklere hizmet verdiği ve 16 kurnaya sahip olduğu bilinmektedir. Kadın-erkek karışık hizmet veren yapının geçirdiği tamiratlar ile cephesi ve camekânı özgünlüğünü kaybetmiş, betonarme olmuştur. Ilıklık kapısı ve mermer çeşme barok üslupta yapılmıştır. Camekâna Şifa Hamamı sokağından önündeki binanın zemin katında bulunan uzun bir koridorla erişim sağlanmaktadır. Nirven haritasına bakıldığında da ön cephede küçük dükkanlar görülmektedir, fakat yakın çevredeki yapılaşmanın artması ölçek olarak zaten küçük olan hamamın algılanmasını ve erişimini güçleştirmektedir. Hamamın bulunduğu konum itibarıyla müşteri profilinin çoğunluğunu turistler oluşturmaktadır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [30], [97], [155], [277], [324]

Çizelge 4.33 Arasta (Sipahiler, Sultan Ahmet Külliyesi) Hamamı

Adres	Sultanahmet, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	I. Ahmet-1609 (Sedefkar Mehmet Ağa)	Değişim	1912
Yapılış Amacı	Sultanahmet Külliyesi	Mevcut Durumu	Atıl
Türü	Tek Hamam (Külliye H)	Mülkiyet	-

Sultanahmet külliyesi planında ve mevcut haritalar üzerinden Arasta Hamamı ve çevresi

Arasta ve Hamam ilişkisi

Hamamın ılıkılık yok olan camekân yeri

II. Ahmet tarafından Sultanahmet Camine gelir sağlaması için yaptırılan hamamın diğer adı Sipahiler Hamamıdır. Askerlerin ihtiyaçlarının karşılandığı çarşı anlamına gelen arasta üzerinde yer alan hamamın isminden askerlerin hizmetinde olduğu anlaşılmaktadır. Hamamın külliye içindeki konumuna bakıldığında lineer biçimde uzanan arastanın güneybatı ucunda yer aldığı görülmektedir. Mimarı Sedefkar Mehmed Ağa olan hamam klasik köşe halvetli plandan farklı olarak, sıcaklığı 2 yönden saran L biçimindeki ılıkılık bölümü ve altıgen biçiminde ana salon ile farklı derinlikte üç eyvan ve iki halvetten oluşan sıcaklık bölümü farklı mekân perspektifleri oluşturmaktadır. Hamam 1912 İshakpaşa yangınında harap olmuş, camekân kısmı yok olmuş, birçok orijinal mermer parçası satılmıştır. Haskan'ın araştırması sırasında (1994) harap halde olan hamam; yakınındaki Şifa, Haseki Hürrem, Acı hamamı gibi çalışır durumdaki işletmelerin aksine günümüzde de İshakpaşa, Çardaklı gibi âtil halde terk edilmiş hamamlar arasında yer almaktadır. Arasta'nın turistik bir aks olarak devam eden sirkülasyonu sonunda etrafı tente ve araçlarla çevrilmiş harap haldeki yapının kimliğinin tespiti ya da temsili zorlaşmış durumdadır¹.

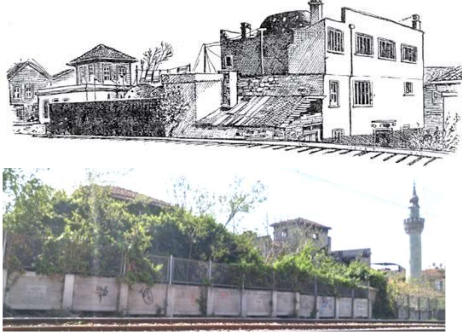
¹ İlgili kaynaklar; [66], [97], [117], [325]

Çizelge 4.34 Akbıyık Hamamı

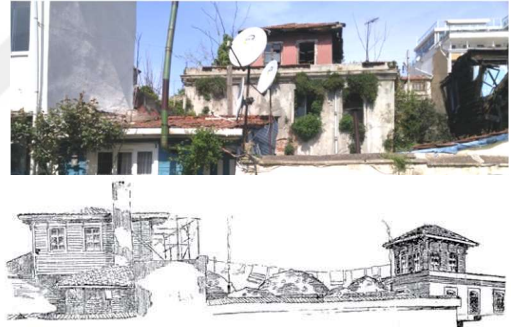
Adres	Ahırkapı, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Mihrimah Sultan-1565	Değişim	1946, 1956
Yapılış Amacı	Sultan'ın Üsküdar Cami vakfı	Mevcut Durumu	Atıl
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	-

Alman mavileri-Ayverdi ve mevcut haritalar üzerinden Akbıyık Hamamı ve çevresi

Demiryolundan hamamın cephesi (1958)

Camekân girişi ve sıcaklık birimleri (1945)

Ahırkapı'da Akbıyık cami (1464) yakınında ve demiryolunun deniz tarafında yer alan hamam, Şinasi Akbatu'ya göre Mihrimah Sultan, E. Ayverdi'ye göre Fatih dönemi içinde mescit ile birlikte Akbıyık Muhyiddin Efendi vakfındandır. Küçük ölçekte inşa edilmiş hamam büyük bir kubbenin örttüğü camekân ve 16 kurnaya sahiptir. R.E Koçu hamamın 4 kubbe altında 3 bölümden oluşan sıcaklık bölümünün her iki tarafta da simetrik olarak izlendiğini belirtmektedir. N. Köseoğlu 1952 tarihli araştırmasında hamamı Şengül, Hacıevhad ve Kadırga Hamamı ile birlikte son zamanlarda geçirdikleri onarımlarla asıl karakterlerini kaybeden hamamlar arasında ele almıştır. Camekan kısmı 1946, ahşap fener köşkü ise 1957 yılında onarım sırasında kaldırılmış, ahşap camekan yerine betonarme yapılmış. 1967'de çifte hamam olarak çalışmış, İstanbul ansiklopedisinde sadece kadınlar kısmı çalışmakta, Haskan (1995) ise hamamın kapalı olduğunu belirtmektedir. Atıl durumdaki hamamın içerisindeki 18.yy mermer fiskiyesi gibi değerli parçaları da zamanla kaybolmuştur. Babasının Acemioğlanlar hamamının sahibi olmasından dolayı Hammamizade lakaplı İsmail Efendi'nin konağı müze olarak işlevlendirilirken, semtin en eski yapılarından olan hamam atıl haldedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [117], [155], [242], [259]

Çizelge 4.35 İshak Paşa (Ahırkapı) Hamamı

Adres	Sultanahmet, Fatih	Kullanım Süreci	Depo ve imalathane (1920)
Yaptıran-Yılı	İshak Paşa-15.yy	Değişim	1704,1813, 1920
Yapılış Amacı	İshak Paşa Vakfı	Mevcut Durumu	Atıl
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden İshakpaşa Hamamı ve çevresi

Cami ve Hamamın camekan bölümü

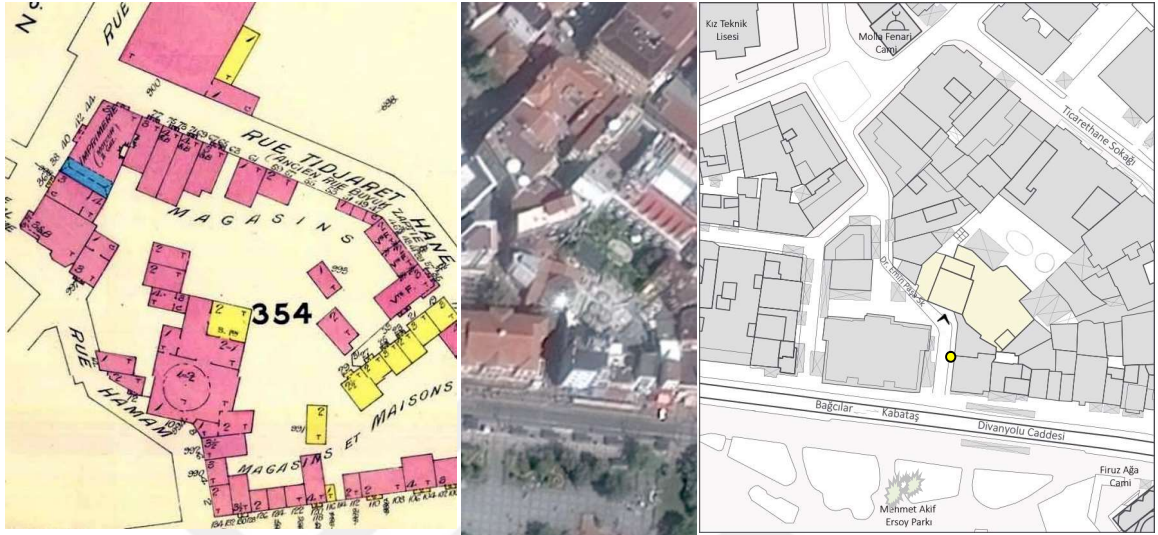
Akbiyık caddesinden hamam cephesi

Topkapı surları yakınında, İshak Paşa Camii karşısında yer alan tek hamam; mimarisi, ölçeği ve konumu itibarıyla anıtsal niteliktedir. Bir kenarı 11.50 metre olan geniş bir kubbenin örttüğü kare biçimindeki camekân 2 cepheden açılan 3 kat pencere ile aydınlatılmış, duvarları taş ve tuğla almalı biçimde örülmüştür. Klasik düzene aykırı olarak ılık bölümü bulunmayan hamamın köşe halvetlerinden biri camekân ve sıcaklık arasındaki geçişi sağlamaktadır. Dolayısıyla, 4 köşe halvet ve eyvan düzenine uygun tasarlanmış sıcaklık bölümünde köşe halvetlerden biri ılık olarak kullanılmış, 1 halvet ve 1 eyvanının yıkılması ile 2 halvet 3 eyvanlı bir sıcaklık oluşmuştur. Hamam İshakpaşa yangınında (1915) zarar gören 3 hamamdan biridir ve sonrasında atıl kalmıştır. 1917'de H. Glück'ün araştırmasında sıcaklık ve külhan bölümlerinin bir kısmı yıkılmış olan hamam harap durumda ve askeriye'nin elbise deposu olarak kullanılmıştır. Hamamın asıl bölümlerinin zarar görmesi, sıcaklık eyvanının ikiye bölünerek tuvalet yapılması gibi aykırı plan düzenlemelerine yol açmıştır. 1953 tarihli eserinde Ayverdi'nin de belirttiği gibi hamam 50 yıl gibi uzun süre harap durumda kalmıştır. Üzerindeki bitkilenme, yakın çevresinin otopark olarak kullanımı, cephe ve iç mekandaki bozulmalar ile bu atıl durum devam etmektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [5], [66], [97], [268], [282], [290]

Çizelge 4.36 Acı (Sultanahmet, Park) Hamam

Adres	Sultanahmet, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Molla F. Alaaddin Ali Efendi	Değişim	1865
Yapılış Amacı	Fenari İsa Cami vakfı	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Çağaloğlu Hamamı ve çevresi

Ordu Caddesinden Hamamın cephesi

Sütunlarla çevrili Sıcaklık mekânı

Hamam İstanbul Ansiklopedisinde 17.yy eseri olarak geçmekte, Mimar Davut Ağa'nın (-1619) Sultan II. Murad (1574-1595) için hazırladığı renkli su yolu haritasında yer almaktadır. M.N. Haskan hamamın Alaaddin Ali Efendi (-1497) tarafından kiliseden dönüştürdüğü Fenari İsa Cami'ne vakfen inşa edildiğini belirtmektedir. "Acı Hamam, tatlı su" diye övülen hamamın suyu Topkapı sarayına giden şebekeden sağlanırdı. Kırkçeşme tesislerine bağlı bu sistemin zamanla tahrip olması ile Acı Hamamın suyu şehir şebekesine bağlanmıştır. Dolayısıyla hamamların sosyal ya da fiziksel varlıklarının yanı sıra çok geniş bir ağın, kentin altyapı sisteminin de bir parçası olduğu bu örnekte görülebilmektedir. Tek Hamam biçiminde düzenlenen hamamın girişi camekânın yan cephesinden sokağa açılmaktadır. 1865 Hocaşaya yangınında zarar gören hamamın beden duvarları ve kubbeleri ile günümüze ulaşmış, fakat camekândaki betonarme ekler ve ikiye ayrılarak çifte kullanılan sıcaklık kısımları değişimler geçirmiştir. 2 katlı kubbeli geniş camekân bölümü ortak kullanıma sahiptir. Goad haritalarına bakıldığında hamamın mevcut durumda yapılaşma ile birlikte sokak içine sıkıştığı görülmektedir. Hamamın değişiminde bulunduğu konum itibarıyla tarihi yarımadanın merkezinde yer alması ve turizme yönelik yapılan uygulamalar etkilidir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [155], [289], [326]

Çizelge 4.37 Örücüler (Sırt, Mercan) Hamamı

Adres	Beyazıt, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	15.yy	Değişim	1867 (Mercan yangını), 1967
Yapılış Amacı	Fatih Cami vakfı	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Çifte Hamam (mevcut Tek Hamam)	Mülkiyet	Özel

Pervititch, 1886 tarihli harita ve mevcut haritalar üzerinden Örücüler Hamamı ve çevresi

Hamam girişi ve camekân bölümü

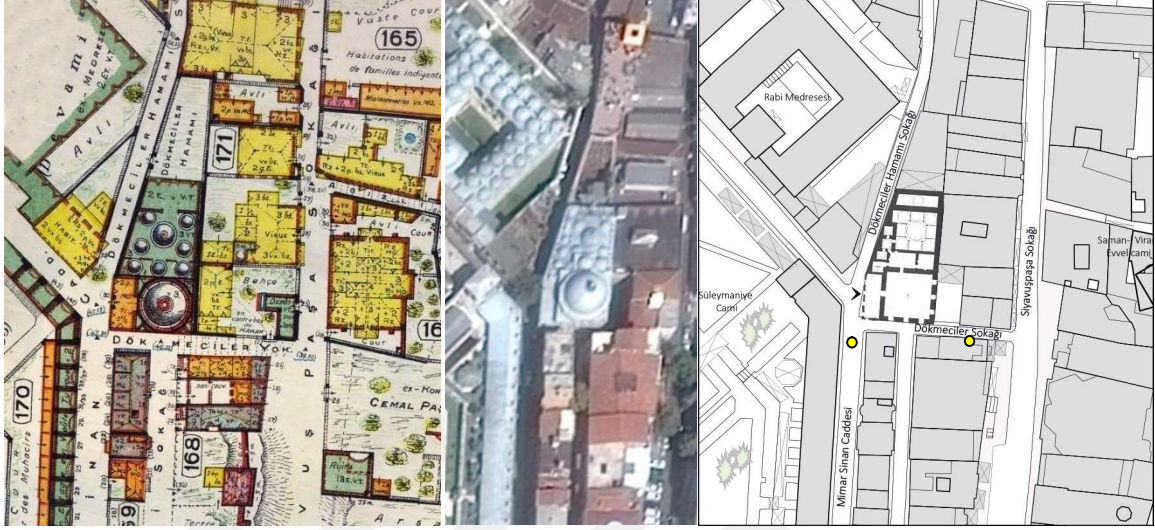
Buhurdanlık üzeri çini, ocak ve sıcaklık

Örücüler kapısı çıkışında yer alan hamam Kapalıçarşı ya da Mercan Ağa külliyesi ile ilişkili olarak farklı isimlerle anılmıştır. E. Çelebi hamamı hamallara uygun görmüştür. Ayverdi hamamının kirasının yüksek olması, vakfiyesinde belirtilmemesi ve karışık plan şemasından dolayı Alaca Hamamda olduğu gibi sonradan birleştirilmiş ve tek hamama dönüştürülmüş olabileceğini belirtmiştir. 1886 tarihli kapalı çarşının detaylı olarak işlendiği haritada, hamam Mercan Ağa külliyesi ile ilişkili olarak erkekler kısmı Örücüler kapısı sokağına kadınlar kısmı yan sokağa açılan çifte hamam olarak gösterilmiştir. Ayverdi'nin çizdiği tek hamam krokisine göre ahşap bir camekândan iki tarafında birer halvet ve tuvalet bulunan iki kubbeli ılıklığa geçilir. ılıklıktan birbirine geçmeli 5 halvet ve dikdörtgen 2 göbekteşi ile farklı bir düzene sahip sıcaklık bölümlerine dolambaçlı bir geçiş vardır. Ahşap çatı feneri, 1833 tarihli bezemeli mermer çay ocağı ve 1967 sonrası sahibi tarafından sıcaklığın giriş cephesinde yaptırılan çiniler dikkat çekicidir. Hamam günümüzde yakın çevresinde artan turizm faaliyetleri ve iş merkezlerinin açılması ile önemli bir noktada yer almaktadır. Pervititch haritası ile karşılaştırma yapıldığında yakın çevredeki gabari ve yoğunluğun değiştiği görülebilir. Ancak Pervititch haritası da Mercan yangını (1867) sonrası çizilmiş, dolayısıyla değişmiş bir katmana aittir. İstanbul Ticaret Odası'nın 2004'lerde hamamı satın alıp üniversiteye çevireceği yönünde gelişmeler yaşansa da hamam halen aktif olarak çalışmaktadır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [30], [242], [271], [272], [327], [328]

Çizelge 4.38 Dökmeciler (Süleymaniye) Hamamı

Adres	Süleymaniye, Fatih	Kullanım Süreci	İplik atölyesi
Yaptıran-Yılı	Kanuni S. Süleyman-1557(Sinan)	Değişim	1972, 2001
Yapılış Amacı	Süleymaniye Külliyesi	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Tek Hamam (Külliye H)	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Süleymaniye Dökmeciler Hamamı ve çevresi

Süleymaniye cami ve hamam

Giriş cephesi ve camekân bölümü

Hamam Mimar Sinan'ın eseri Süleymaniye Külliyesinin bir parçası olarak güney kısmında yer almaktadır. Evi Süleymaniye Külliyesinin yanında yer alan Mimar Sinan'ın devamlı biçimde ve Sultan'ın hamamının açılışında yıkıldığı halvetler korunmaktadır. Osmanlı döneminde dökmeci dükkânlarının yanında olduğu için Dökmeciler Hamamı olarak da anılmaktadır. Daha çok Külliye mensupları ve medrese öğrencilerinin kullandığı tek hamam tek kubbeli geniş bir camekân, küçük dikdörtgen asimetrik ılıklik bölümleri ile klasik şemaya uygun 4 eyvanlı, köşe halvetli sıcaklık bölümlerinden oluşmaktadır. Sıcaklık bölümüne ılıklikten dolayı biçimde küçük bir mekândan girilmesi, Haseki Hamamında olduğu gibi giriş revağına sahip olması plandaki ilginç özelliklerdendir. Hamamın dökmeciler sokağına bakan cephesi dokuya uygun biçimde kırılarak biçimlenmiştir. Ahşap camekân kısımları 19.yy'da eklenen hamamda halen aynı su kuyusu kullanılmaktadır. H. Glück'ün incelemesi sırasında (1916-17) kapalı olan hamam, 1930'larda şahıs eline geçmiş ve atölyeye dönüştürülmüştür. 1980'lerde restorasyon geçiren hamam uzun bir süre boş kaldıktan sonra 2000'lerde tekrar hamam olarak çalışmaya başlatılmıştır. Hamamın külliyeye yakınlığı ve tarihi doku içindeki varlığı ile korunmuş ve günümüzde turistik ağırlıklı kullanıma sahiptir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [30], [97], [117], [155], [215], [283], [329], [330]

Çizelge 4.39 Tahtakale Hamamı

Adres	Eminönü, Fatih	Kullanım Süreci	Tütün, Soğuk hava deposu, Çarşı
Yaptıran-Yılı	15.yy	Değişim	1726,1894,1987-91
Yapılış Amacı	Fatih Cami vakfı	Mevcut Durumu	Çarşı
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervitich ve mevcut haritalar üzerinden Tahtakale Hamamı ve çevresi

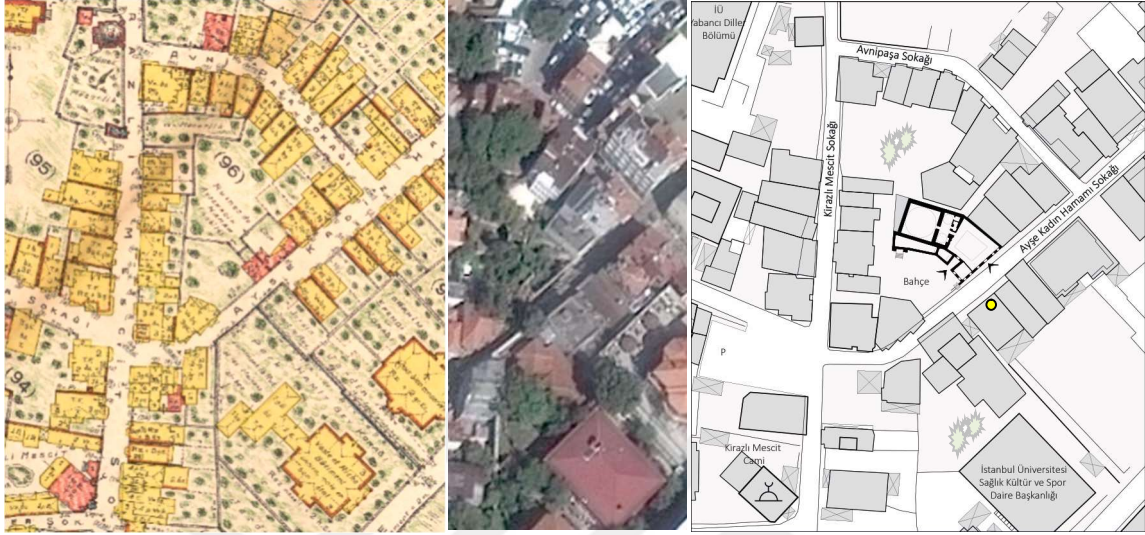
Uzunçarşı caddesi giriş cephesi, Restorasyon sonrası camekan, "Tekinsiz Oyunlar" sergisi

Fatih'in vakfiyesinde (1470) geçen hamam Balıkpazarı kapısı arkasında yer alır. 15m genişliğinde camekân, lineer kubbeli ılıkık, 4 halvet ile 2 eyvanlı sofa ve dairesel dizilmiş 5 sofaya sahip sıcaklık bölümlerinden oluşur. Erkekler bölümünde aksel sağlanan girişin ve anıtsal ölçülerin aksine kadınlar bölümü daha geride (8m) ve küçüktür. Buradan 2 kubbeli lineer ılıkık, ardından da farklı büyüklükte halvete sahip sıcaklık bölümüne geçilmektedir. D. Kuban İstanbul Ansiklopedisinde Kantarcılar Sokağına açılan kadınlar girişinin 18.yy'da açılmış olabileceğini belirtir. Ayverdi hamamının büyüklüğüne ve konumu itibarıyla ticari ve yolcuların uğradıkları bir nokta olarak kirasından bahsetmektedir. 1726 Tahtakale yangını, 1894'te deprem ve 1.Dünya savaşı sırasında hasarlar gören hamam şahıs mülkiyetine geçmiş ve bilinçsiz müdahaleler ile zarar görmüştür. 1910'larda tütün deposu, 1940'larda sosis fabrikası, betonarme ekler yapılan ve örtüsü tahrip edilen hamam, 1949'dan itibaren soğuk hava deposu olarak kullanılmıştır. Bölgedeki ulaşımın güçleşmesi, değer kazanması ve işlevinin zorlaşması üzerine ticari amaçlarla betonarme eklerinden temizlenerek 1987-91 yıllarında D. Kuban ve K. İpek tarafından restore edilmiş ve turistik bir çarşıya dönüştürülmüştür¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [117], [155], [242], [272], [331], [332], [333], [334]

Çizelge 4.40 Ayşe Kadın Hamamı

Adres	Süleymaniye, Fatih	Kullanım Süreci	Konut (camekan)
Yaptıran-Yılı	Ayşe Hatun-18.yy	Değişim	1894
Yapılış Amacı	Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi	Mevcut Durumu	Atıl
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	-

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Ayşe Kadın Hamamı ve çevresi

Ayşe Kadın Hamamı sokağı cephesi

Sıcaklık bölümü geçiş ve duvarları

Süleymaniye Külliyesinin güneyinde, Ayşe Kadın Hamamı Sokağı üzerinde yer alan hamam, Amcazade Sadrazam Hüseyin Paşa'nın kızı Ayşe Hatun (ölm. 1768) tarafından babasının Saraçhane'deki külliyesine vakfen yaptırılmıştır. 2 katlı kagir camekan, lineer ılıklik bölümü, tek kubbe ile örtülü geniş sıcaklık bölümü ve sıcaklığı saran depo ve külhan kısımlarından oluşan hamam programı mevcut dokuya uyarak "v" biçiminde gelişmiştir. Hamam sokağından camekâna lineer biçimde verilen girişin yanı sıra bahçeden de giriş sağlanmış, suyu yanındaki kuyudan dolapla çekilmiştir. Hamamın inşa tarihi net olarak bilinmese de banisi Ayşe Hatun ve 1752 tarihli hamam yoklama defterleri referans alınarak 18.yy'da inşa edildiği anlaşılmaktadır. Tarihi yarımada içinde, 18.yy yapısı olarak büyük çifte hamamların sonuncusu kabul edilen Çağaloğlu Hamamının aksine aynı dönemde inşa edilen Ayşekadın Hamamı küçük ve tek hamam biçimindedir. Mecmua-i Cevami'de adı geçen hamamın 1894 depreminde yıkılmış olduğu düşünülmektedir. Camekân kısmının ev olarak kullanıldığını belirtmekten Haskan'ın tariflerinde de bugünkü gibi sadece dış duvarlarının bir kısmı ve kubbe parçalarının kaldığı ve harap durumda olduğu belirtilmektedir. 2013 yılında restorasyon karşılığı ve işletme şartlı kiralama işi üzerine Vakıflar tarafından ihale edilmiştir. Han Mimarlık tarafından projeleri hazırlanan hamam kötü durumda restorasyonu beklemektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [66], [97], [239], [259], [335]

Çizelge 4.41 Çinili (Barbaros Hayreddin Paşa, Tezgahçılar) Hamamı

Adres	Zeyrek, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Barbaros Hayreddin P.-1546(Sinan)	Değişim	1833-50,1964, 2018
Yapılış Amacı	Beşiktaş'taki Medrese'nin vakfı	Mevcut Durumu	Restorasyonda (Hamam ve KM)
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

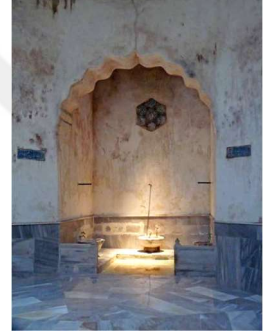
Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Zeyrek Çinili Hamamı ve çevresi

İtfaiye Caddesinden Hamamın giriş cephesi

Sıcaklık bölümü ve beyit plakaları

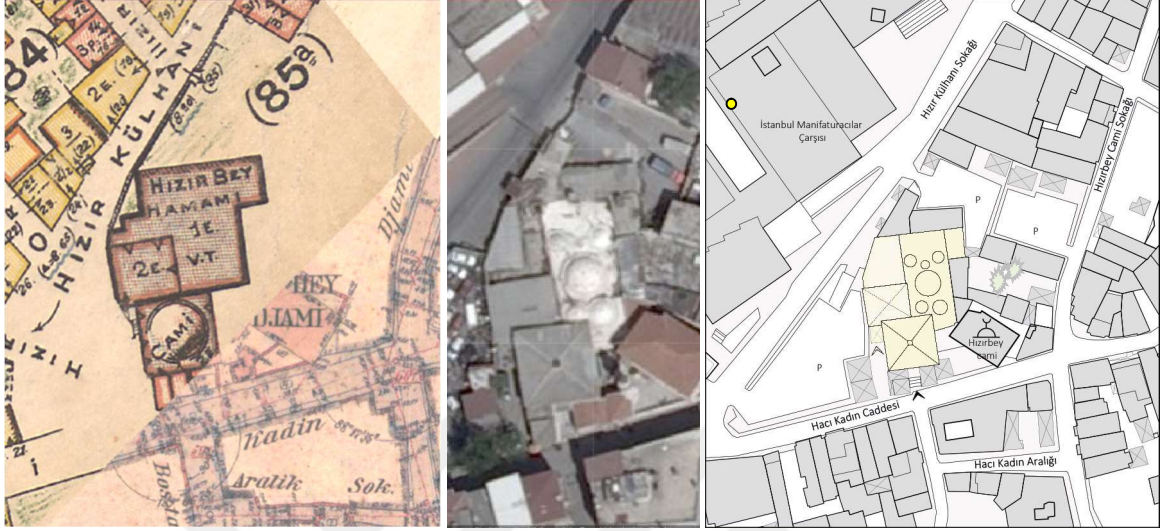

Barbaros Hayreddin tarafından Sinan'a yaptırılan hamam, semtin eski adından dolayı Tezgâhçılar, 16.yy. İznik çinilerinden dolayı Çinili, banisinden dolayı Kaptanpaşa olarak anılmıştır. Mihrimah Sultan Hamamının benzeri bir şema ile paralel ve eş büyüklükteki bölümleri geniş 2 katlı camekân, lineer ılıklik ve 4 köşe halvetli sıcaklıkta 22 kurnaya sahiptir. Halvet kapılarının iki yanındaki nişlerde yer alan Farsça beyitler (hammamiye) kadınlar kısmında yoktur. İki kapısı da alışılmışın aksine aynı yöne, İtfaiye caddesine açılmaktadır. 1782 ve 1833 Cibali yangınında zarar gören ve bir süre atıl kalan hamamın çinileri yok olmuştur. R.E. Koçu araştırmalarında, 1943'te hamama saçak altından demir parmaklıklarla ayrılmış küçük bir taşlıktan düzayak girildiğini, 1964'te ise eklenen betonarme oda ile girişin daraldığını ve yol seviyesinin yükseltilerek 6 basamakla inildiğini, külhan odalarına ve beylerine dikkat çekerek 1964'te 12 kişinin çalıştığını belirtmektedir. Restorasyon sürecinde, 1975'te halvet kapısının yanındaki kapatılmış nişler, çimento ve boyanın raspası, altyapı ve güçlendirmeler devam etmektedir. C.Kabaoğlu projenin ana plan kararlarını özgün hamam işlevin sürdürülmesi, hamam kültürünün sergilenmesi, kültürel etkinlikler düzenlenmesi ve hamam kültürü araştırma kütüphanesi kurulması olarak sıralamıştır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [5], [97], [117], [259], [332], [336], [337]

Çizelge 4.42 Hacı Kadın (Hızır Bey) Hamamı

Adres	Unkapanı, Fatih	Kullanım Süreci	Çifte Hamam (ek)
Yaptıran-Yılı	Mihrişah Hatun-16.yy (-1540)	Değişim	-
Yapılış Amacı	-	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervititch, Alman mavileri ve mevcut haritalar üzerinden Hacı Kadın Hamamı ve çevresi

1940'larda çifte olarak hamam

Hamam ve yakın çevresi

Küçükpazar'da Hacı Kadın (Hızır Bey) Cami arkasında yer alır. Hadikatü'l-Cevami'ye göre, cami Hızır Bey tarafından 1454'te inşa edilmiş, Hacı Kadınla ilgisi yoktur. Hamamın banisi İskender Paşa'nın kızı Mihrişah Sultan 1540 yılında vefat etmiş, dolayısıyla hamam 16.yy. eseridir. Vakfiyesinde tek olduğu geçen hamama kadınlar bölümü sonradan eklenmiştir. 1942 tarihli cami ve hamamın yer aldığı fotoğraf ve Ayverdi haritasında kadın ve erkek bölümleri görülebilmektedir. Daha geride ve küçük olan camekânın sonradan yapılan kadınlar bölümü olduğu düşünülmektedir. Cadde ile kot farkı bulunan erkekler camekânına ön cephedeki küçük dükkânların arasından geçilir. Tek büyük kubbe etrafında sofaya açılan 2 halvete sahip sıcaklık ile lineer ılıklik bölümü camekânın sağ köşesinden bağlanmaktadır. Hamamın yakın çevresinde geçmişte yer almış Unkapanı değirmeni gibi sanayi tesisleri kullanımlarını yitirmiş, mevcut durumda kuzey ve batısında İMÇ ve otopark, doğusunda Hızır Bay cami yer almaktadır. Çevresini sarmış otopark alanları hamamın bakımsız cephesini teşhir ederken, cami ile arasındaki boşluk avlu olarak kullanılmaktadır. Tek tarafı çalışan (diğer kısmın durumu bilinmiyor) hamamın içi de dış cephesi gibi bakımsız kalmış, ılıklik girişindeki barok çeşme ve sauna gibi bölümler sonradan eklenmiştir¹.

¹ İlgili notlar; [97], [277], [282], [338], [339], [340], [341]

Çizelge 4.43 Küçük Pazar (Rum Mehmet Paşa) Hamamı

Adres	Unkapanı, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Rum Mehmet Paşa- 15.yy (-1469)	Değişim	1959
Yapılış Amacı	Üsküdar'daki İmarethane vakfı	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Özel

Ayverdi ve mevcut haritalar üzerinden Küçük Pazar Hamamı ve çevresi

Hamamın Girişi ve önündeki yapı blokları

iki Katlı Camekan Bölümü

Hamam Unkapanı'nda Rum Mehmet Paşa tarafından Üsküdar'daki imarethanesine vakfen inşa edilmiştir. Çelebinin 151 hamam bahsinde Küçükpazar'daki Mehmetpaşa hamamı haricindekilerin çift olduğunu belirtmektedir. Asıl hamam bölümlerinin kapladığı alan yaklaşık 400m2 olmasına rağmen, Haskan hamamın 912 m2'lik bir saha üzerinde inşa edildiğini belirtmektedir. Cephesindeki binaların arasından erişim sağlanan geniş ahşap camekân, 3 kubbe ile örtülmüş lineer ılıklik, büyük bir kubbe etrafında dizilmiş kubbeli 3 sofa ve sofaya açılan 2 halvetin yer aldığı sıcaklık bölümleri bulunmaktadır. Hacivat ve karagöz faslında geçen hamamın geçmişte bulunduğu konum itibariyle yoğun bir kullanıma sahip olduğu bilinmektedir. Hacı Kadın gibi Küçükpazar hamamının da tek hamam (erkeklerle) biçiminde yapılması bölgenin liman, depo ve ticari işlevini yansıtmaktadır. Ahşap olan camekân 1959'da betonarmeye dönüştürülmüş, büyük bir kubbe ile örtülüdür. Camekan kubbenin tepesindeki küçük ılıklik ve yapay biçimde aydınlatılır. İşletmecisi Hakan Bey ile yapılan mülakatta, geçmişte hafta içi ve sonu değişkenleriyle yoğun müşteriye sahip hamam, kentin genelinde olduğu gibi Sivas (ya da Tokat) kökenli bir ailenin işletmesi altında devam etmektedir¹.

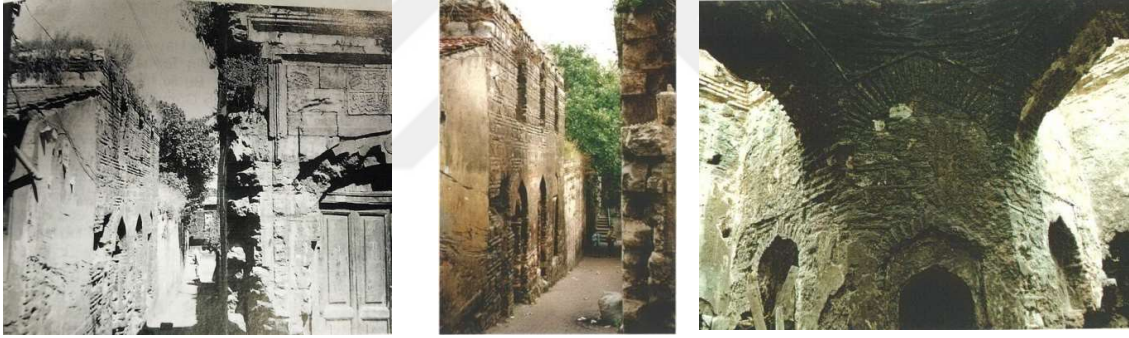
¹ İlgili kaynaklar; [238], [242] [155], [252], [259], [272], [282]

Çizelge 4.44 Haydar Paşa (Çukur) Hamamı

Adres	Zeyrek, Fatih	Kullanım Süreci	Konut (camekan kısmı)
Yaptıran-Yılı	Vezir Haydar Paşa-16.yy (Sinan)	Değişim	1782 (yangın), 1894 (deprem)
Yapılış Amacı	Haydar Paşa Külliyesinin parçası	Mevcut Durumu	Atıl
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	-

Ayverdi ve mevcut haritalar üzerinden Haydar Hamamı ve çevresi

Haydar Sokağı (sağda hamam, solda medrese)

Sıcaklık bölümü, halvet girişi

Haydarpaşa Medresesinin yanında, külliyesinin parçası olarak eğimli bir arazide inşa edilmiştir. Paşa'nın (1563) ölümünden sonra tamamlanan külliyesinin (1569) tarihi, hamamın da inşa tarihi olarak alınmaktadır. Haseki Hamamı gibi lineer biçimde düzenlenen hamam oldukça büyük ölçülerde tasarlanmıştır. Mimar Sinan'ın taş-tuğla almalı duvarda düşey derzli tuğlalı olarak kullandığı hamam duvarları dar sokakta medrese ile karşılıklı cephe oluşturmaktadır. Kadınlar girişi eğimli sokağın alt kısmından merdivenle sağlanırken, erkekler girişi medrese tarafından verilmiştir. Fakat özgün girişin tam tersi yönde (külhan ve depo tarafında) bulunduğu güncel araştırmalarda belirtilmektedir. Kare planlı camekânlar ile birlikte 2 kubbeli ve tonozlu ılık bölümünü ve girişinde nişlerin bulunduğu büyük kubbeli 3 eyvan ve 2 halvete sahip haçvari planlı sıcaklığa girilir. Çok fazla yangın geçirmiş bir semtte yer alan hamam 1782 Cibali yangınında Haydarpaşa Çarşısı, Medresesi ve Mescidi ile birlikte yanmıştır. Uzun zaman medrese ile birlikte harap halde olan hamamın kubbeleri 1894 depreminde yıkılmıştır. Sıcak bölümleri nispeten daha sağlam kalan hamamın erkekler camekânı önünde cepheye bitişik dükkânlar ile depo olarak kullanılırken, kadınlar camekânının bir kısmı konut olarak kullanılmıştır ¹.

¹ İlgili kaynaklar; [90], [97], [272], [308], [342], [343], [344]

Çizelge 4.45 Havuzlu (Valide Sultan, Gül Cami, Ayakapı) Hamam

Adres	Ayakapı, Fatih	Kullanım Süreci	Kereste deposu (1947), Depo
Yaptıran-Yılı	Nurbanu Sultan- 1582 (Sinan)	Değişim	1944-47
Yapılış Amacı	Atik Valide S. Külliyesi vakfı	Mevcut Durumu	Atıl
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Havuzlu Hamamı ve çevresi

Hamamın Cemekehan girişi

Asma kattan Cemekehan kubbesi

Haliç kıyısında, sahil yolunun kenarında doğu batı ekseninde Sinan tarafından inşa edilmiştir. Cemekehan girişindeki 3 kubbeli holün, kuzey rüzgârlarına karşı oluşturulduğu düşünülmektedir. Kubbeli cemekehan, kubbe ve tonozlardan oluşan lineer ılıklik, 4 köşe halvetli sıcaklik ile klasik bir düzene sahiptir. İlk görüş havuzun cemekehanda bulunan şadırvan benzeri bir işlevde kullanıldığıdır. Diğerleri ise havuzun gayrimüslim nüfusun etkisiyle sonradan eklediği ve yakınında yer alan Balat hamamı Yahudi batağı ya da Tahta Minare Hamamı Ermeni batağına benzer biçimde dinsel bir öge olarak hamamın yer aldığı semtin sosyal yapısını yansıtmaktadır. Sektte çıkan yangılarda ve bakımsızlıktan harap duruma gelmiş hamam, haliç kıyısındaki sahil yolunun açılmasıyla caddenin kenarında kalmıştır. 20-25 yıl metruk kalan hamam 1940'larda kereste deposu olmuştur. 1944-47 arasında iki halvet kubbesi çökmüştür. Hamamın kurna ve mermer döşemeleri sökülerek satılmış, betonarme ekler ve asma kat ile özgün dokusunu kaybetmiştir. R.E. Koçu cemekehanın fresklerle bezendiğini ve 1947'de cemekehan köşesinde kalan bir parça haricindekilerin döküldüğünü belirtmektedir. Hamam karşısındaki 1585 tarihli klasik bir çeşme gibi yakın çevresiyle ilişkileri kopmuş, iki önemli cadde arasında harap halde (satılık) beklemektedir¹.

¹ İlgili yayınlar; [66], [97], [117], [155], [236], [264], [308], [345]

Çizelge 4.46 Mehmed Ağa Hamamı

Adres	Çarşamba, Fatih	Kullanım Süreci	Hamam
Yaptıran-Yılı	Darüssaade Mehmed Ağa-1586	Değişim	1999
Yapılış Amacı	Mehmed Ağa camisine vakfen	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Çifte Hamam (Küllîye Hamamı)	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Mehmed Ağa Hamamı ve çevresi

Hamamın üst örtüsü ve camekan girişi cephesi

Camekan ve Sıcaklık

Cami, tekke, türbe ve çeşmeden oluşan külliye'nin bir parçası olarak 1586 yılında caminin yakınında inşa edilmiştir. Cami ve hamamın kapısı üzerlerinde bulunan ayrı kitabelerde Mimar Davud Ağa'nın ismi geçmektedir. Benzer büyüklük ve plandaki çifte hamam geniş kubbeli camekân, lineer ılıklik, sofa ve halvetleriyle klasik haçvari düzende sıcaklıktan oluşmaktadır. Erkekler bölümü girişi doğrudan Hamam sokağına açılırken, kadınlar bölümü dolaylı biçimde bu sokağına bağlanır. Erkekler bölümü kirpi saçaklı camekân kubbesi önünde, kiremit kaplı ahşap tavanlı, cephesi fayanslarla kaplı bir geçiş bölümü yer alır. Zemini mermer kaplı 2 katlı geniş camekân kubbelerindeki küçük ölçülerdeki çatı fenerleri mistik bir aydınlatma sağlar. Hamam Mehmed Ağa'nın Beyoğlu İstiklal Caddesindeki bir diğer vakfı olan Bahçeli Hamamı ile karşılaştırıldığında özgün yapısını koruyabilen az sayıda hamam arasında olduğu görülebilir. Yakın çevresindeki yapılaşmanın artması eski haritalardaki yeşil alanların yok olmasına ve binaların gabarilerinin artmasına sebep olmuştur. Hamamın karşısında küçük bir park, sıcak bölümleri etrafında 2-3 katlı yapılar ve arka cephe ise otopark ve binalar ile çevrelenmiştir. Hamam Çarşamba semtinde çalışan tek hamam olarak yakın çevresine hizmet ederek mahalle hamamı özelliğini sürdürmektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [117], [264], [272], [346], [347]

Çizelge 4.47 Tahta Minare Hamamı

Adres	Balat, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Sadrazam Koca Ragıp Paşa-1762	Değişim	-
Yapılış Amacı	Koska'daki Kütüphane vakfı	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Tahta Minare Hamamı ve çevresi

Camekân bölümü

Sıcaklık eyvan ve halvet hücresi

Tahta Minare Cami bitişiğinde, kuzey tarafında yer alan hamam, ismini Fatih vakfına ait bu camiden almıştır. Kuşluk hamamı olarak kullanılan hamamda camekâna kadın ve erkekler için ayrı kapılar verilmiştir. Erkekler kapısı Vodina Caddesine, kadınlar ise sokağa açılmaktadır. Yapı caddenin biçimine paralel soğuk ve sıcak bölümler arasında açılı bir kırılma yapmıştır. Dikdörtgen 2 katlı camekân 10 pencereyi aydınlık feneri ile iyi aydınlatılmıştır. Sıcaklığın giriş eyvanları konumundaki alanı ve dar koridorla ulaşılan tıraşlık hücreleri, ılıkılığı, 3 eyvan ile 4 halvete sahip klasik düzende ise sıcaklığı oluşturmaktadır. Sıcaklığın sofaları oldukça geniş ve aynalı tonozlu, köşe halvetleri kubbelidir. Hamamda önceleri Ermeni batağının bulunduğu söylenmektedir; burada damatlar düğün öncesi yıkanmış. Batak sıcaklık halvetlerinin birbirine bağlanarak sıcaklıktan ayrılmalari ile oluşturulmuştur. Musevilerin kullandığı bu ritüel “mikve”, musevilerin yoğun olarak bulundukları Balat civarında Tahta Minare, Sultan Hamamı ve Balat Hamamlarında olduğu bilinmektedir. Batak günümüzde mevcut değildir. Sıcaklık mermeri, kumru ve çeşmeler ile camekân ahşap kısımları yenilenmiştir. Cadde kısmında küçük ölçekli yapılar tarafından sarılan hamam sivil ve anıtsal mimarlık örneklerinin yer aldığı bir çevredir¹.

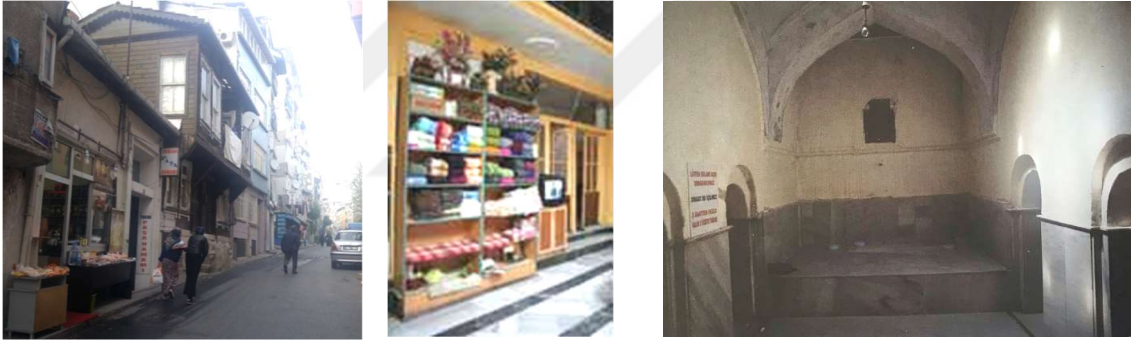
¹ İlgili kaynaklar; [97], [117], [223], [264], [272], [348]

Çizelge 4.48 Sultan (Paşa) Hamamı

Adres	Edirnekapı, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Hatice Sultan-15.yy. sonları	Değişim	1960s
Yapılış Amacı	Sultan'ın Çukurbostan Camisi vakfı	Mevcut Durumu	Atıl
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Özel

Görsel 1. Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Sultan Hamamı ve çevresi

Hamam caddesinden giriş ve camekân

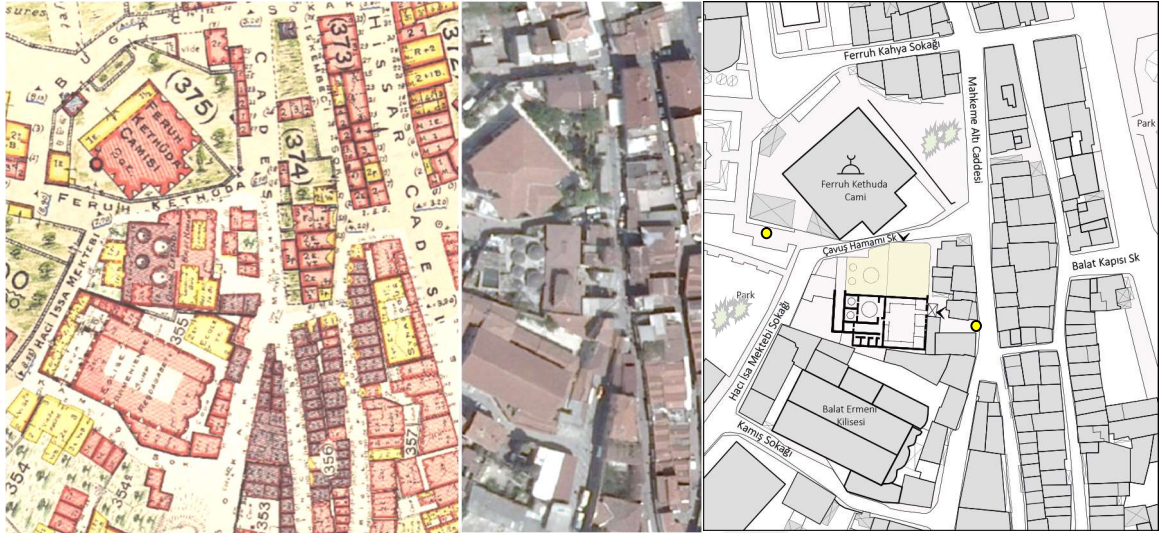
Sıcaklık bölümü ve halvet girişleri

Hatice Sultan tarafından 15.yy. sonlarında Çukurbostan civarındaki manzumesine vakıf olarak yaptırılan eser İstanbul'un bilinen en küçük hamamıdır. Hamamın bu küçüklüğü çarşı hamamından ziyade saray hamamına benzetilmesine neden olmuştur. 1882 yılına ait haritada Sultan Hamamı Caddesi olarak geçen sokağın 1934'de Paşa Hamamı Caddesi olarak değişmiştir. Caddede dükkânların arasından 2 katlı dikdörtgen camekâna, buradan ılıkliğa ve küçük bir kubbe altında yer alan göbek taşı ve birbirine geçmeli 3 halvetten oluşan sıcaklığa geçilir. O. Ergin hamamın sıklıkla Çingeneler tarafından kullanıldığını belirtmiştir. Camekân kısmı 1960'larda betonarmeye çevrilerek özgünlüğünü kaybetmiş, ılıklik üzeri ise düz çatı olmuştur. Hamamın vakfedildiği manzume 1930'da Fevzi Paşa Caddesi üzerine geldiği için yıktırılmıştır. Sıcak bölümlerden buhar ve ısı kaçışını önleyen yaşmağın camekân yerine tuvaletlerin bulunduğu geçiş holünde yer alması iki farklı biçimde açıklanmaktadır. Bunlar betonarme olarak tekrar inşa edilen camekânın daha geriye yapılarak ortaya çıkan boşluğun temizlik mekânı olarak değerlendirilmesi ya da Sultan hamamında bulunduğu söylenen ve semtin hamamlarında rastladığımız batağın yeri olduğudur. Yakın zamana kadar işlevini sürdüren hamam kapalı ve bakımsız haldedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [30], [97], [117], [264], [272], [349], [350]

Çizelge 4.49 Balat (Çavuş, Çavuşbaşı, Osman Efendi) Hamamı

Adres	Balat, Fatih	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	II. Beyazid/Fatih S. Mehmet-15.yy	Değişim	1967
Yapılış Amacı	Edirne'deki Külliye vakfı	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Balat Hamamı ve çevresi

Hamamın arka cephesi ve erkekler giriş sundurması

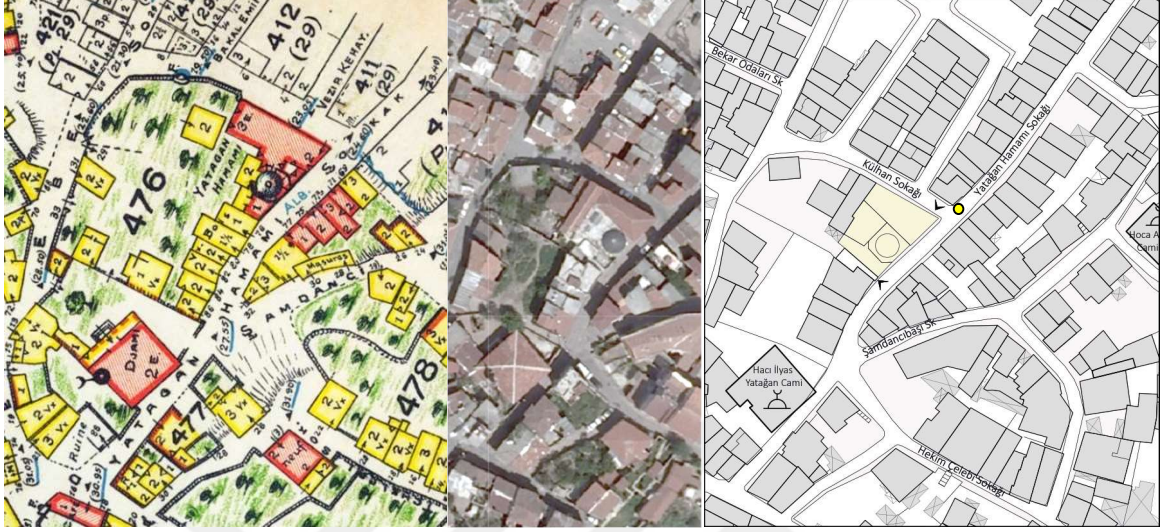
Sıcaklık bölümü, eyvan

Hamamın banisi olarak Fatih ya da Bayezid gösterilmekte, her ikisinin vakfiyelerinde adı geçmektedir. II. Beyazid'in vakıflarının mali dökümlerine bakıldığında önemli bir gelir kalemi olarak hamamlar ve Balat hamamının kayıtları görülebilir. Benzer büyüklük ve plana sahip çifte hamama, erkekler eksenel biçimde ahşap bir sundurmadan, kadınlar ise yan cepheden girmektedir. Büyük bir aydınlık feneri ile aydınlatılan 2 katlı camekândan sıcak bölümlere geçişte, kapının 2 tarafında çeşme ve ocak bulunur. Kapıdan girildiğinde sol tarafta temizlik hücrelerinin, serin bir halvetin ve dar bir koridorla erişilen batağın bulunduğu ılıklik, sağ tarafta ise 2 halvet, 2 sofa ve duvara bitişik göbek taşı ile büyük kubbeli sıcaklık bölümü yer alır. Klasik şemadan farklı olarak ılıklik ve sıcaklık bölümleri karşılıklı bir düzene sahiptir. Doğal ve beşerî unsurlarla tahrip olan ve tamir gören hamamda Yahudi batağı 1967'de kaldırılmış, camekân bölümü değiştirilmiştir. Bugün mevcut olmayan Balat Kapısı'nın karşısında yer alan hamamın yakın çevresinde Ferruh Kethüda Cami, Balat Ermeni Kilisesi gibi anıtsal eserlerin yanı sıra konut ağırlıklı sıra evler ve dar sokaklar yer almaktadır. Hamamın arka cephesinde geniş bir park ve yeşillik olmasına karşın, hamamın üstüne ve külhan kısmındaki boşluklara çöp ve dönüşüm atıkları biriktirilmektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [117], [155], [242], [264], [306], [351]

Çizelge 4.50 Arabacılar (Yatağan, Çingene) Hamamı

Adres	Ayvansaray, Fatih	Kullanım Süreci	Dokuma atölyesi (1938-53)
Yaptıran-Yılı	Fatma Hatun-1700s	Değişim	1743, 1953, 1972
Yapılış Amacı	Mahalle Mektebine vakfen	Mevcut Durumu	Hamam
Türü	Tek Hamam (sonradan Çifte H)	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Arabacılar Hamamı ve çevresi

Ordu Caddesinden Hamamın cephesi

Sütunlarla çevrili Sıcaklık mekânı

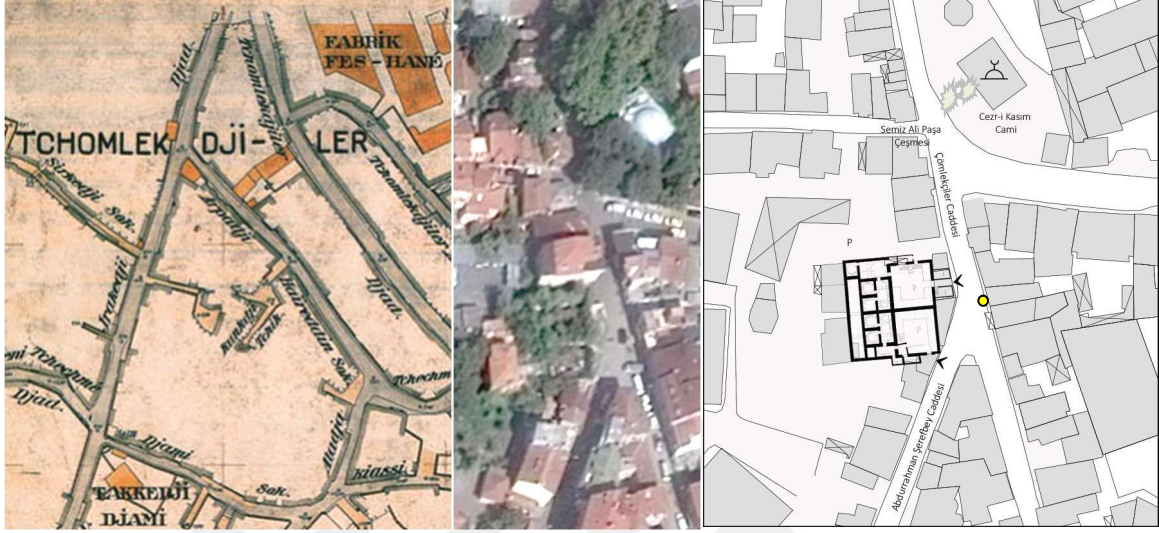

Hamam ismini Lonca semtindeki Çingenelerin arabacılıkla uğraşmasından ve Yatağan Cami'ne yakınlığından almıştır. Lonca sokaklarındaki eğlenceler, Çingene düğünleri ve hamamlarda devam etmiş özellikle gelin hamamları semtin anlatımlarında önemli bir yere sahiptir. Hamamın yuvarlak kemerli geçişleri ve tonozlu mekân örtüsü ile ilişki olarak eski bir Bizans hamamı üzerine inşa edildiği ya da kayıtlara göre Fatih dönemine ait olduğu yönünde görüşler vardır. Fakat genel kabul gören 1700'lerde Fatma Hatun tarafından mahalledeki mektebin vakfı olarak yapıldığıdır. Yapısal olarak tahribata uğramış ve ciddi değişimler geçirmiş tek hamamın özgün olarak büyük sıcaklık kubbesi ve ılıkliğin tonozlu yapısı gösterilebilir. Mahalle ile birlikte yanan hamam 1743 tarihinde Halil Hoca tarafından yeniden yapılmıştır. Cumhuriyet sonrası dönemde 1938 yılında kapatılan hamam dokuma atölyesi olarak kullanılmış, 1953'te onarılıp tekrar faaliyete geçmiştir. 1972 tarihinde kiracısı Hasan beyin satın aldığı hamam çifte hamama dönüştürülmüştür. Bugün kullanılan erkekler bölümü, eski hamamın ılıklik bölümü ve yeni eklerin organizasyonu ile oluşturulmuştur. Haskan'ın fakir bir semtte bakımlı bir hamam olarak ifade ettiği yapı günümüzde bakımsız durumdadır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [117], [155], [264], [352], [353], [354]

Çizelge 4.51 Çömlekçiler (Dere, Akarçeşme) Hamamı

Adres	Nişanca, Eyüp	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Kanuni S. Süleyman-1540s (Sinan)	Değişim	1984
Yapılış Amacı	Şehzadebaşı Cami vakfı	Mevcut Durumu	Atıl
Türü	Çift Hamam	Mülkiyet	Özel

Alman Mavileri ve mevcut haritalar üzerinden Çömlekçiler Hamamı ve çevresi

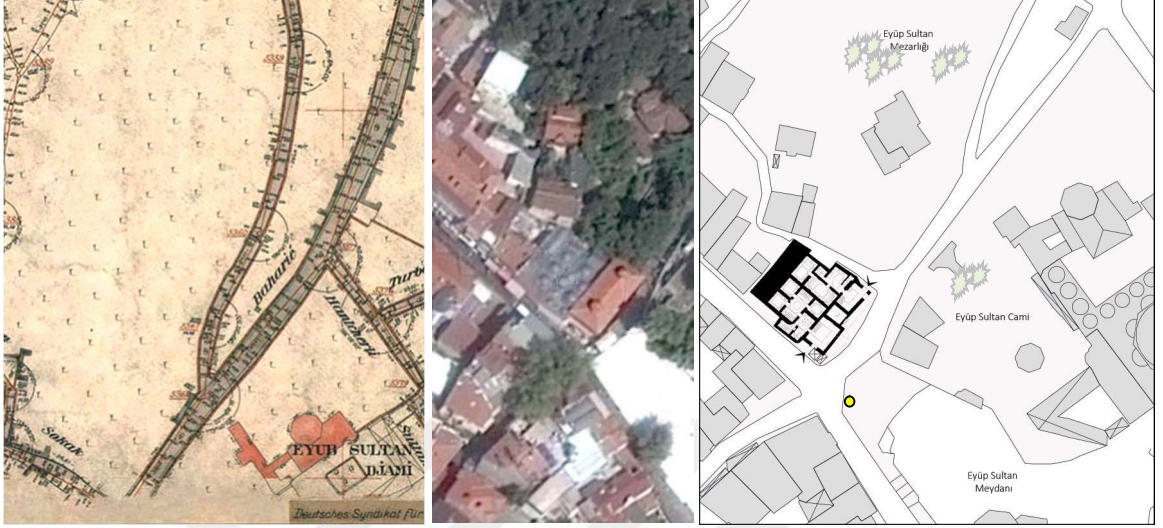
Çömlekçiler Caddesinden Hamamın 1990'larda ve günümüzdeki durumu

Mimar Sinan eseri olan hamamın adları haliç çamurundan çömlek yapan atölyelere (15.yy'dan 1930'lara kadar), cadde boyunca akan dere ve Semiz Ali Paşa Çeşmesine olan yakınlığından gelmektedir. Benzer büyüklük ve plandaki çifte hamam 2 katlı düzenlenmiş camekân, temizlik ve soğuk halvete geçilen ılıklik ve 2 kubbeli halvete sahip lineer eyvanlı sıcaklık bölümlerinden oluşmaktadır. "L" biçimindeki dolaşım, ılıkliğin camekân ve sıcaklık arasında daha bağımsız bir bölüm olmasını sağlamıştır. Sivri kemerli pencereler ve ahşap gövdeli aydınlık feneri ile aydınlatılan erkekler camekânı hamam ekseninde yer alan Çömlekçiler Caddesi'ne iki yanındaki dükkânların arasından açılırken, kadınlar girişi yan cepheden sağlanır. R.E. Koçu 1946'da hamamın bakımlı fakat semtin kalabalık nüfusunun aksine müşterisinin azlığından bahsetmiştir. Haskan'ın ifadelerine göre 1991'de müşteri azlığından kapatılmıştır. Eyüp tarihi merkezi yönetim planında (2014) hamam çömlekçilik, oyuncakçılık gibi yerel zanaatlar eğitim, üretim ve satış mekânı olarak kullanımı önerilmiştir. Eyüp belediyesinin 2016 yılı faaliyet raporunda ise restorasyonu ve özgün işlevine dönüştürülmesi için çalışmalara başlandığı geçmektedir, fakat halen ön cephesindeki dükkânlar ile otopark arasında harap halde beklemektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [117], [155], [308], [344], [355], [356], [357]

Çizelge 4.52 Eyüp Türbe (Eyüp Sultan Cami, Fatih S. Mehmet) Hamamı

Adres	Eyüp	Kullanım Süreci	-
Yaptıran-Yılı	Fatih Sultan Mehmet-15.yy	Değişim	1510, 1950, 2010
Yapılış Amacı	Eyüp Sultan Külliyesi Hamamı	Mevcut Durumu	Restorasyonda
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Eyüp Belediyesi-Kamusal

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Eyüp Türbe Hamamı ve çevresi

Restorasyon öncesi camekân ve sıcaklık

Mevcut durumda hamam restorasyonu

E. Çelebi'nin tasniflerinde fetih sonrası Fatih tarafından yaptırılan ve hastalara ayrılması gereken hamam olarak geçen yapı muhtemelen 1510 büyük depreminde yıkılmış ve Sinan tarafından tekrar inşa edilmiştir. 1734 hamam yoklamalarında 12 tellak, 7 natır ve 1 külhancı çalıştıran hamamın büyüklük ve yoğunluğu anlaşılmaktadır. Camekân bölümü zemin katta dükkânlarla sınırlanarak cepheden ev görünümünde olan hamamın kadın ve erkek bölümlerinin planlarında farklılıklar bulunur. Daha büyükçe olan erkekler bölümü caddeye açılan geniş 2 katlı camekân, halvet biçiminde temizlik hücrelerinin yer aldığı kubbeli ılıklik, ardından 1 soğuk 2 sıcak kubbeli halvet ve minik 6 eyvana sahip kubbeli sıcaklık bulunmaktadır. Girişi köşeden, sokaktan sağlanan kadınlar bölümünde en büyük hacim olan tonozlu ılıklik, benzer bir düzende daha az halvete sahip sıcaklık bulunur. Hamamda bulunan 16.yy çinilerinden bir pano kalmış. 1950'lerde hızlanan imar hamlelerinde birçok tarihi eserde olduğu gibi Eyüp hamamı da etkilenmiş ve küçültülmüştür. 1994 yılında Eyüp Belediyesi tarafından hazırlanan projenin ardından su medeniyetleri müzesi olarak kullanımı düşünülen hamam ESTAM kapsamında İstanbul kitaplığı, ziyaretçi merkezi ve hamam kültür müzesi olması planlanmakta, bu doğrultuda restorasyonu devam etmektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [117], [155], [242], [308], [358], [359], [360]

Çizelge 4.53 Zincirlikuyu Hamamı

Adres	Karagümrük, Fatih	Kullanım Süreci	Sinema (bir kısmı)
Yaptıran-Yılı	Mihrimah Sultan-1562-65	Değişim	1959, 1930, 1990
Yapılış Amacı	Mihrimah Sultan vakfı	Mevcut Durumu	Atıl
Türü	Çifte Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Zincirlikuyu Hamamı ve çevresi

Haskan'ın araştırmasında (1990'lar)

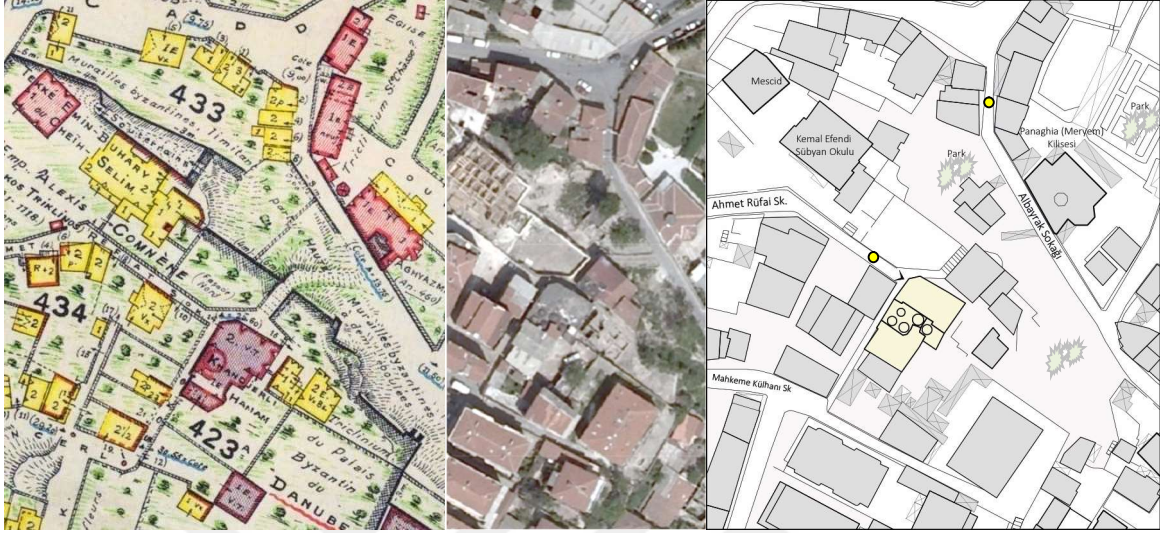
Otoparkın ve sac ile örtülmüş hamam

S.E yice'nin de belirttiği gibi, hamam yakınında yer alan ve günümüzde mevcut olmayan Atik Ali Paşa Hamamı ile karıştırılmış ve E.H. Ayverdi'nin 1880'leri gösteren haritasında Semiz Ali Paşa Hamamı olarak gösterilmiştir. Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan vakfına kayıtlı olan hamam Edirnekapi Cami'nin yapımı sırasında 1562-65 yıllarında inşa edilmiştir. Çifte paralel biçimde bağlı olan hamam geniş ahşap camekan, lineer ılıklik ve 2 halvet ve eyvana sahip merkezi kubbeli sıcaklık bölümlerine sahiptir. Çifte Hamamda, 1959'da kadınlar kısmı kapanmış, sıcaklığı ahşap bölmelerle soyunma odalarına dönüştürülerek tek hamam olarak kullanılmıştır. 1990'da ahşap soğukluk, 1995'te ise külhan kısımları yıkılmıştır. Haskan'ın tariflerinde harap halde olan ve yerine apartman yapılmak istenen hamam bugün de kötü durumdadır. Ahşap camekân kısımları yıkılmış, kubbeli bazı mekânlar ayakta dursa da kötü bir durumda otoparkın içinde kalmış, algılanamaz haldedir. Sütluce Hamamında olduğu gibi sac ile kapatılan hamamın durum tespiti yapılamamış, çevresindeki sakinlerin de hamamın varlığını unuttuğu gözlemlenmiştir. Etrafındaki otopark alanının geçmişte Hamam gibi semtin yoğun biçimde kullandığı Aysu Sineması olduğu ve 1930'lu yıllarda hamamında bir kısmı sinema olarak kullanılmıştır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [66], [97], [282], [361], [362], [363]

Çizelge 4.54 Hançerli Sultan (Hançerli) Hamamı

Adres	Ayvansaray, Fatih	Kullanım Süreci	Ekmek Fabrikası (1990), Atölye
Yaptıran-Yılı	Hanzade Fatma Sultan-II. Beyazid	Değişim	1846
Yapılış Amacı	H. Fatma Sultan vakfı	Mevcut Durumu	Atıl
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	-

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Hançerli Sultan Hamamı ve çevresi

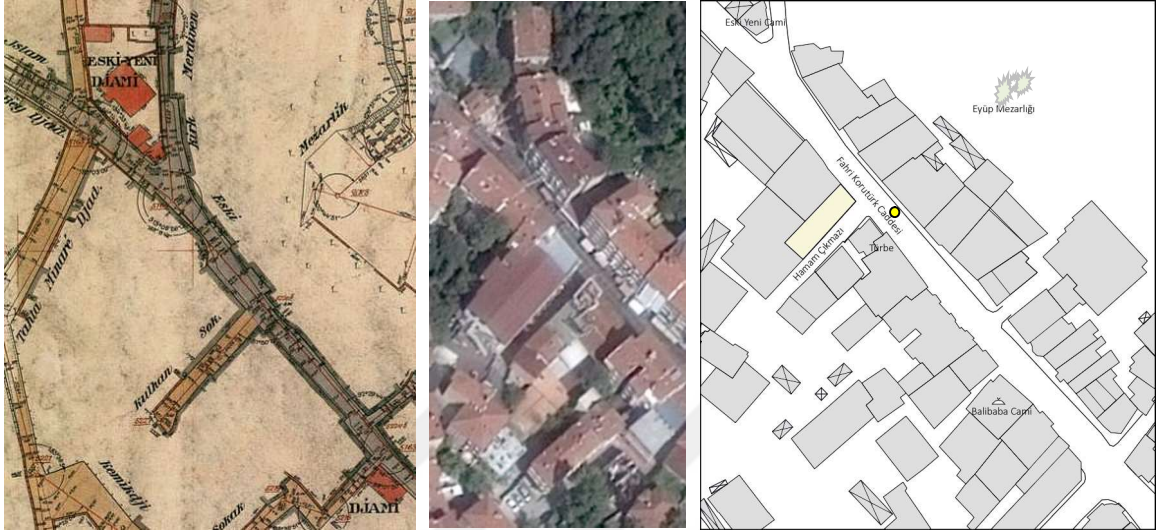
Hamamın oturduğu yamaç, giriş cephesi ve sıcaklık bölümü

Hanzade Fatma Sultan'ın vakfından olan hamam daha sonra sırasıyla Lütfullah Efendi, Altuni-Zade İsmail Paşa vakıflarına geçmiştir. Hamamın bulunduğu eski adıyla Blakhernae 11. yy'dan 16.yy'a kadar imparatorların yaşadığı Saray kalıntıları ve Triklinoslar ile Hançerli hamamının kuzeyinde görülebilir. Blakhernae Saray alanında inşa edilen İvaz Efendi Cami, yakınındaki Hançerli Hamamını da ihya ederek külliyeye dâhil etmiştir. Hamam eğimli topografyası, yüksek set duvarları ile Panaghia (Meryem) Kilisesi ve ayazmasını da içine alan güzel bir haliç manzarasına sahiptir. Tek hamam biçiminde inşa edilen hamam lineer biçimde sıcak bölümleri güneyde düzenlenmiştir. Camekân bölümü 20.yy. başında yapılmış hamamın kapısı üzerinde 1846 tarihli onarım sırasında eklenen tek satırlık yazı yer alır. O.C. Kaygılı 1930'larda hamamın yakınındaki Hançerli Bostan denilen yazlık bahçeden ve Lonca'lıların gelin merasimleri sırasında yaz eğlenceleriyle şenlenen Hançerli Hamamı'ndan bahsetmektedir. 1990 yılına kadar çalışan hamam kapatılarak ekmek fabrikası, ardından demir atölyesi ve depo olarak kullanılmıştır. Pervititch haritalarında hamamın yakın çevresinde bostan ve 2 katlı konutlar yerini yoğun bir yapılaşmaya bıraktığı görülebilir. Kubbeli sıcak mekânları kısmen ayakta duran hamam âtil vaziyettedir¹.

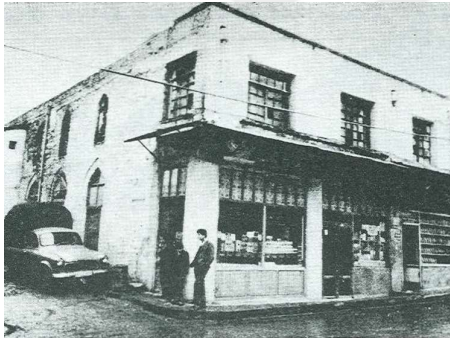
¹ İlgili kaynaklar; [97], [272], [290], [351], [353], [364], [365], [366], [367]

Çizelge 4.55 Eski-Yeni (Bali) Hamam

Adres	Eyüp	Kullanım Süreci	Sinema, şeker imalathanesi ve satış yeri (1995)
Yaptıran-Yılı	Fatih Sultan Mehmet-15.yy	Değişim	1582
Yapılış Amacı	Eyüp Cami vakfı	Mevcut Durumu	Mağaza-Kalıntı
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	Özel

Pervititch ve mevcut haritalar üzerinden Eski-Yeni Hamam ve çevresi

Hamam-Şeker imalathanesi

Harap hali ve restorasyon sonrası mevcut durumu

Eyüp Külliyesine vakfen inşa ettirilen hamam yakınındaki Bali Hoca Cami'den dolayı Bali Hamamı adı ile de anılır. Şehsuvaroğlu Eyüp sahil saraylarını da vurgulayan bir dille çarşı hamamının yanı sıra bölgede çok sayıda saray hamamı olduğunu belirtmektedir. 1582'de yenilenen hamam vakfiyesinde Yeni Hamam olarak geçse de erken dönem hamamları arasında olduğundan Eski-yeni Hamam olarak bilinmektedir. 1730 yoklama defterine göre hamamda Ayverdi'nin isimleriyle tarif ettiği 8 kişinin çalışması hamamın büyüklüğünü göstermektedir. Hamamın yakınlarında geçmişte birçok hamamın varlığı bilinse de günümüzde ESTAM kapsamında restorasyonları planlanan Eyüp Türbe ve Çömlekçiler Hamamları ile semtin ve erken dönem hamam kültürünün temsililerindendir. İstanbul ansiklopedisinde Mete Sineması (1956-79) olarak kullanıldığı belirtilen hamam Haskan'ın araştırması sırasında şeker imalathanesi ve satış yeri olarak kullanılmıştır. Mevcut durumda hamama dair izler yok olmuş, beden duvarı dışında bölümleri sürekli değiştirilmiştir. Yapılan mülakatlarda kısmen ayakta duran duvara bağlı eşekler ile ekmek dağıtıldığını ve hamamın fırın olarak kullanıldığı dönemler geçmektedir¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [117], [155], [242], [290], [368]

Çizelge 4.56 İbrahim Paşa (Acımusluk) Hamamı

Adres	Acımusluk, Fatih	Kullanım Süreci	Sandık imalathanesi(1958),depo
Yaptıran-Yılı	Damat İbrahim Paşa-1725	Değişim	-
Yapılış Amacı	Damat İbrahim Paşa vakfı	Mevcut Durumu	Kreş
Türü	Tek Hamam	Mülkiyet	İstanbul Erkek Liseliler Vakfı

Ayverdi-Goad ve mevcut haritalar üzerinden İbrahim Paşa Hamamı ve çevresi

Hamamın Harap durumdaki hali (2003), Mevcut durumda kreş oyun alanı olarak kullanımı

Hamam İbrahim Paşa tarafından medrese, mektep ve sebille beraber Bab-ı Ali civarında, eski Duyun-u Umumiye arkasında inşa edilmiştir. İstanbul ve Nevşehir’de birçok vakıf eserine sahip İbrahim Paşa’nın Acımusluk Hamamı ile aynı tarihlerde Nevşehir’de de Mimarbaşı Mehmed Ağa’ya çevresinde dükkânlar ile yapılması şartı ile hamam inşa ettirdiği bilinmektedir. S. Eyice hamamı büyük kubbeli camekân, ortada kubbeli ve yanlarda tonozlu ılıklik ile dört köşe halvet düzeninde sıcaklık bölümleri ile tarif etmektedir. Bu klasik plan özellikleri Nevşehir’de külliye hamamında da görülmektedir. Hamamın birlikte inşa edildiği külliye birimleri ciddi hasarlar görerek yıkılmıştır. Hamamın karşısında yer alan medresenin de 20.yy’da farklı kullanımlara dönüştürülmüş ve bakımsız kaldığı görülmektedir. Koçu 1958’de hamam sahasının sandık imalathanesi olarak kullanıldığını belirtmektedir. Uzun süre harabe halde kalan ve sıcaklık bölümleri yıkılan hamamın kubbesi 1980’lerin ilk yarısında bir işhanının içinde kalmıştır. Kare planlı kubbesi yıkılmış sıcaklık ve güneyindeki tonoz kalıntısı ile uzun süre harabe halde kalmıştır. İELEV mülkiyetindeki hamamın kalan bölümü günümüzde kreşe bağlı oyun alanı olarak kullanılmaktadır¹.

¹ İlgili kaynaklar; [97], [155], [236], [259], [288], [369], [370], [371], [372], [373]

İstanbul hamamları analizlerindeki, tespit, haritalama ve katalog çalışmaları hamamların biçim, yer, bağlam, tarih, kültür, bellek kavramlarıyla ilişkili biçimde özgün eserler olarak ayrı ayrı incelenmesinin gerektiğini göstermektedir. Diğer taraftan kentin gelişimine tanıklık eden bu yapıların program ve mimarilerinin yakınlığı; geçirdikleri radikal değişim ve tahribatların benzer kaynaklara dayanması; sosyo-kültürel birer hafıza mekanları olmaları ortak başlıklar altında değerlendirilmelerini mümkün kılmaktadır.

Bu durumu bölgesel olarak birbirine yakın hamamlar üzerinden örneklendirmek daha tutarlı sonuçlar verebilir. 15.yy Eminönü Tahtakale ve Mahmutpaşa hamamlarının her ikisi de kentin turizm ve ticari gelişim aksı içerisinde kalmış, ölçek ve konumları ile ticari fonksiyonlar üstlenmişlerdir. Tarihsel gelişim ve mimari tipolojilerindeki farklılıklara rağmen bulundukları çevrenin etkisi altında benzer değişimlere uğramışlardır. Özellikle Mahmutpaşa hamamının kadınlar kısmının yıkılıp yerine han inşa edilmesi değişen yakın çevre etkisini göstermektedir. Diğer taraftan yakın çevrede tamamen yok olan Sultan Hamamı, halen kullanılan Cağaloğlu Hamamı, kalıntı halindeki İbrahim Paşa Hamamı, turistik bir amaçla hamam işlevine dönüştürülen Haseki Hürrem Hamamı, atıl biçimde terkedilmiş İshakpaşa Hamamı, gösteri merkezi olarak kullanılan Hocapaşa Hamamı ya da otel inşaatını bekleyen Şengül Hamamı mevcut durumlarında farklılıklar göstermektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Harita ve bölgesel zonlardan başlayan tespit çalışmaları ile kataloglarda detaylı biçimde incelenen tüm bu örneklerin sahip olduğu özellik ve gösterdiği tepkimeler ortak sorular etrafında birleşmektedir. Bu sayede yüzeysel ya da spesifik problemlerin ötesinde monografik ve bütünsel tespitlerin ara kesitlerinde yer alan ve odak noktalarını ifade eden konu ve sorunlar üzerinde yoğunlaşmıştır.

Bu doğrultuda özgün işlevini sürdüren hamamların fiziksel ve sosyal boyutta sürdürülebilirlikleri; mevcut hamam yapılarının mimari karakterlerinde etkin unsurların ve özgün yaklaşımların belirlenmesi; kullanım değişimi, turizm, kültür odaklı dönüşümler, hamamların otel bünyesinde kullanım potansiyeli, işletme ve çalışanların değişen profilleri, restorasyon süreçleri, 21.yy'da hamamların yeri ve genç kuşağın ilgisi, külliye ya da özel yapı komplekslerinin parçası olarak hamamların dönüşümü gibi çok sayıda konu başlığı çevresel, fiziksel, mimari ve sosyal boyutları ile değerlendirilmiştir.

Dolayısıyla çalışmanın sonuç bölümü haritalama ile birlikte çevresel, mimari ve sosyal boyutları ile hamamlara ilişkin tespit, değerlendirme ve önerilerden oluşmaktadır. Burada tümünden gelim yöntemine uygun harita ölçeğinden plan-kesit düzlemine ve hatta mekânsal detaylara kadar bir takım karşılaştırmalı analizlere yer verilmiştir. Özellikle öneri kısmında araştırma ulusal ve uluslararası bir probleme çözüm üretme arayışı ile elde edilen parametre ve bulgular ifade edilmiştir.

5.1 Mevcut Kullanım Biçimleri ve Fiziksel Çevre Değerlendirmesi

Geleneksel mahalle ve vakıf sisteminin bileşenleri, odak noktalarından olan hamamlar yakın çevresi ile kurdukları güçlü etkileşim ve ilişkiler ile var olmuşlardır. Hamamlara çevresel ilişki ağı içinde bakıldığında iskan faaliyetlerinde cami ile birlikte inşa edilen öncelikli kamusal yapılar oldukları, diğer taraftan çevresindeki fiziksel değişimlerden doğrudan etkilendikleri görülmektedir. Bu durum mahalle ve merkezlerde yerel karaktere bağlı biçimde inşa edilen hamamlar üzerinden açıklanabilir. Deri sanayii üzerine gelişen Kazlıçeşme bölgesinde, fabrika işçilerinin kullandığı Kazlıçeşme Hamamı'nın bugün cami ve semte adını veren çeşmenin büyük boş bir saha, 16/9 kuleleri ve ciddi bir ulaşım ağı arasında sıkışması bu duruma örnek gösterilebilir. Sementin deri üretim alanlarının kaldırılması, çalışan ve işçilerin, dolayısıyla da hamamın kullanım durumunu etkilemiştir. Genel bir bakış ile semtin karakterine bağlı gelişmiş hamamları ve çevresindeki az katlı dükkan, konut ya da bostanlar; yapılı çevrenin hızlı ve plansız gelişimi ile yerini yüksek katlı yapılara ya da tanımsız artık alanlara teslim ettiği görülebilir. Bu durum mahremiyet, erişilebilirlik, altyapı sorunları, duman çıkışları, klima etkisi, algısızlık, rant kaygısı, artık alanların otopark ve atıl kullanımları gibi sorunlara yol açmış, fiziksel tahribatı hızlandırmıştır.

Dar sokakların isimlerinde barınan fakat fiziksel varlığını koruyamayan ya da duvar ve kubbe kalıntılarıyla harabe halde terkedilmiş hamamların fiziksel çevrenin hızlı değişimi ile kimliğinden soyutlanarak sadece kalıntı olarak algılanması, tarihsel çevreye ilişkin bellek kaybıdır. Özellikle atıl durumdaki Zincirlikuyu, Söğütözü, Sultanahmet Hamamlarının tahrip olmuş cepheleri güvenlik ve görsel kaygılarla trapez sac çitlerle kapatılmış, oluşturulan sınırlar ile çevresinden soyutlanmıştır. Çevresel verilerin değişim etkileri hamamların önündeki çöp konteynırlarında, çevresindeki otopark işgalinde ve hatta ısıtma sisteminde görülebilir. Yapılan görüşme ve saha çalışmalarında hamamların açık sistem külhanları yerine kapalı petek sistemine geçilen örneklerle rastlanılmıştır. Burada ekonomik kaygıların yanısıra odun dumanının yakın çevredeki yüksek katlı yapıları etkilemesi dahi yer almaktadır. Yok olan, atıl kalan ya da işlev değiştiren hamamların mevcut fiziksel durumları ve yakın çevresi ile ilişkilerinin tartışılması ve restorasyon süreçlerinin analizi bu doğrultuda önemlidir.

Kullanım biçimlerine göre dağılım haritasında (Şekil 5.1) zaman içindeki değişimleriyle mevcut durumlarına odaklanılmıştır. Saha çalışmaları doğrultusunda hamam olarak kullanımını sürdüren, farklı bir işlevde kullanılan, restorasyon sürecinde, atıl ve yok olmuş hamamlar olmak üzere 5 temel durum tespit edilmiştir.

Analizlere göre, tespit edilen hamamların 159'unun bugün mevcut olmadığı ve bunların çoğunun tarihi yarımada sınırları içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir. Yok olan hamamların yıkılma nedenlerine bakıldığında bunun Osmanlı döneminde su ve yakıt kıtlığı, devletin aldığı kararlar ya da felaketler sonucu gerçekleştiği görülmektedir.

Şekil 5.1 İstanbul Hamamlarının kullanım durumları dağılım haritası

Kaynaklardan yıkımlarına ilişkin net tarihlerine ulaşabildiğimiz 47 hamamın 20. yy'da yıkılmış olduğu görülmektedir. Cumhuriyet Dönemi imar faaliyetleri ve yeni gelişmelerle birlikte merkezi noktalarda kalan hamamlar üzerindeki rant kaygıları gibi unsurlar öne çıkmaktadır. Özellikle M.N. Haskan'ın tespitlerine baktığımızda yangın, deprem sonucu yıkılan hamamların yanı sıra, yol yapımı, vergi borcu ve hatta keyfi nedenlerle yıkılan hamamlar olduğu görülebilir. Bu durumun temel sebeplerinden biri de tescil ve koruma zihniyetindeki boşluklardır.

Hamam olarak kullanımlarını sürdüren 52 hamam tespit edilmiştir. Bunlar kent içinde halen varlığını hissettirseler de geleneksel karakterlerini korumakta zorlanmakta ve

turizm gibi dinamiklerle ayakta kalmaya çalışmaktadırlar. Diğer taraftan mahalle bağları ve sosyal ilişkileri halen devam eden geleneksel biçimde çalışan hamamlar da görülebilmektedir.

Farklı işlevlerde kullanımlarını sürdüren hamamların depo, atölye ve ticari fonksiyonlara dönüştürülmelerine atıl kalmaları ya da çevresindeki değişimler neden olmuştur. Bu tür değişimler çoğu zaman yapısal tahribatlara neden olmuşsa da birçok hamamın günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Özellikle son dönemde Bayezid, Ortaköy ve Küçük Mustafa Paşa hamamındaki dönüşümlerde olduğu gibi kültürel ve sosyal sorumluluklar da düşünülür hale gelmiştir. Bu durum sayısal olarak da anlaşılmaktadır. Farklı işlevlerde kullanılan 19 hamamdan 6'sı kültürel odaklı bir kullanıma sahiptir; Küçük Mustafa Paşa, Ortaköy, Bayezid, Topkapı Safa, Kuruçeşme ve Hoca Paşa Hamamı. Diğerlerine bakıldığında çarşı, restoran, atölye gibi ticari odaklı kullanım dönüşümleri öne çıkmaktadır.

Diğer taraftan özellikle kentin çok önemli noktalarında atıl birçok hamam yer almakta ve zamanla tahribatları artmaktadır. Tespit edilen 19 atıl hamam yapısından İshakpaşa, Şengül Hamamı gibi yapısal olarak sağlam durumda olanların yanında Kazlıçeşme Hamamı gibi oldukça harap duruma gelmiş örneklerle de rastlanmıştır. Restorasyon sürecinde olan ya da yakın zamanda restorasyonu tamamlanan 10 hamamın bulunması konuyla ilgili araştırmaların güncel ve önemli verilerle sürece katkı sağlayabileceğini göstermektedir.

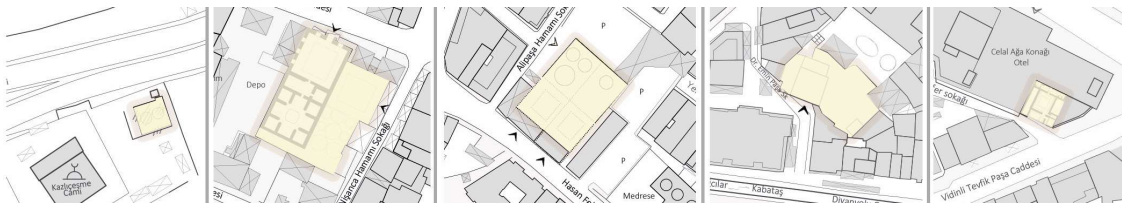
Bölgesel, kronolojik, tipolojik ve kullanım odaklı değerlendirmelerin yanı sıra oluşturulan tespit tablosu ve notlarda birtakım özellikler göze çarpmaktadır. “Diğer Kullanımlar” sütunundan geçmişte hamamların kullanımlarına ilişkin neredeyse hiçbir sınırlama olmaksızın her türlü kullanım biçiminin denendiği görülmektedir. Bu denemelerin ve yol açtıkları tahribatların tarihleri ise 20. yy'da yoğunlaşmaktadır. Mahmut Paşa (Ç-T) ve Hacı Kadın hamamlarında (T-Ç) olduğu gibi tek hamamdan çifte ya da tam tersi kütsel ya da mekansal boyutta değişimlere uğramışlardır. Bunun dışında betonarme ekler ve yeniden yapım ya da sauna, havuz gibi eklentilere birçok hamamda rastlanılmıştır. Değişim ve orijinal dokunun bozulması; ısıtma biçimi,

geleneksel doku ve donatıların yenilenmesi, hatta filgözleri yerine takılan düz camlarda dahi görülebilmektedir.

Fiziksel Çevre Değişimi ve Etkileri

Kataloglarda hamamların fiziksel çevre ile etkileşimlerinde farklı durumların ortaya çıktığı görülmektedir. Fiziksel çevre değişim ve etkileşimi hamamın çeperleri, komşu yapı ve adaları kapsayabileceği gibi mahalle ve bölge ölçeklerinde değerlendirilebilir. Bölgesel karakterdeki değişimlere tarihi yarımadanın ve özellikle Mese Aksı (Divan Yolu) boyunca gelişen turizm ve beraberindeki ticaret alanları gösterilebilir. Yerel nüfusun yerini dinamik bir halin alması ile ticaretin getirdiği rant kaygılarının artması hamamların yıkımlarında ve dönüşümlerinde kilit rol oynamıştır. Daha çok medrese ve külliyein kullanımında olan Dökmeciler Hamamı'nın bugün ciddi bir turizm potansiyeline dönüşmesi ya da etnik çeşitliliklerin birarada yer aldığı Ayvansaray semtinde hikayelere konu olan Hançerli Hamamı'nın atıl kalması bu çevresel karakterlerin değişimi sonucudur. Bu kapsam sanayileşen haliç kıyıları, sayfiye alanları olan Eyüp ve Boğaz kıyıları ya da bostanların çevrelediği sakin semtlerin yoğun birer yerleşim alanlarına dönüşmesi gibi birçok örnekle genişletilebilir. Diğer taraftan Çemberlitaş hamamının çevresindeki aşık kahveleri ve sinemanın yer aldığı, zemin kotunun ya da kapıdaki bozacının yitimine kadar çeperlerde yoğunlaşan değişim ve etkileri örnekler üzerinden açıklanabilir, şematize edilebilir.

1. Çevresindeki dokunun yıkımı ile çeperleri tanımsız kalan; Kazlıçeşme Hamamı
2. Artık ve atıl alanlar ile çevrelenen; Nişanca Hamam
3. Çitle kapatılarak çevresinden soyutlanmış; Zincirlikuyu Hamamı
4. Yoğunlaşan çevre yapılarında aşırı yaklaşma ve yükseklik artışı, Acı Hamam
5. Yeni inşa edilen (otel) kompleksin içerisinde kalan; Acemoğlu Hamamı

Şekil 5.2 Kazlıçeşme, Nişanca, Zincirlikuyu, Acı, Acemoğlu Hamamı ve yakın çevreleri

Davutpaşa Kışlası ya da Haydarpaşa Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Hamamı gibi geç dönem yapı grubunun parçası olan hamamların çevresel etkilerden izole edilebildiği ve daha

çok külliye sınırları içindeki işlev değişimlerinden etkilendikleri, dolayısıyla çevresel verilerin özellikle çarşı hamamlarında ciddi etkilere sahip olduğu görülmektedir.

Semtin ve Sütluçe Mezbahanesi işçilerinin kullandığı Sütluçe Hamamı, Zincirlikuyu Hamamındaki uygulamaya benzer biçimde kapatılarak çevresinden soyutlanmıştır. Sütluçe Mezbahanesi'nin (1923) genişletilmesiyle oluşturulan Haliç Kongre Merkezi'ne yakınlığı ile yoğun bir kavşak noktasında kalan hamamın Kongre Merkezi'nin inşa edildiği 2009 yılında restorasyon projesi hazırlanmasına rağmen atıl haldedir.

Şekil 5.3 Haliç Kongre merkezi ve Hamam hava fotoğrafı [374], Eski fotoğrafta camekan [375], Mevcut durumda hamamın etrafını çevreleyen yeşil duvar

Edirnekapi Mihrimah Sultan Hamamı, külliyesine yakın konumlanmasına rağmen camekan girişlerinin yer aldığı Fevzi Paşa Caddesi, arka cephesini saran yoğun yapılaşma ve Sulukule kentsel dönüşümü gibi çevresel değişimlerin arasında kalmıştır. Dolayısıyla külliye ile yakın bağlantısı hamamın çevresel değişimini sınırlarken, tarihi yarımada ve Eyüp arasındaki önemli konumu ve kolay ulaşılabilmesi, özgün işlevini sürdürmesinde önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 5.4 Mihrimah Sultan Külliyesi ve yakın çevresi hava fotoğrafı [374], Eski fotoğrafta camekan [90], Hamamın mevcut durumu [278] (Fevzi Paşa caddesinden hamam cephesi)

Ayasofya Hamamı 1553 yılında, Ayasofya ve Sultanahmet Cami aksı arasında inşa edilmiştir. Mimar Sinan tarafından kadın ve erkek bölümleri lineer bir bağlantıda düzenlenen hamam yaklaşık 75 metre uzunluğundadır. At (Sultanahmet) Meydanı'ndaki bu lineer güçlü kompozisyon çeperlerinde yakın çevresinde yer alan tarihi yapı ve kamusal alanlara karşı geçirgen bir tavır sergilemektedir. Hamamın bulunduğu konum ve sahip olduğu nitelikler doğrultusunda uzun yıllar farklı amaçlarda kullanılmış hamam 2010 yılında özgün işlevine dönüştürülmüştür. Hamam çevresindeki tarihsel zenginliği, özgün işlevi ve çeperindeki sosyal donatılar ile tamamlamaktadır.

Şekil 5.5 Ayasofya Hamamı [374], eski fotoğrafta hamam [259], mevcut durum

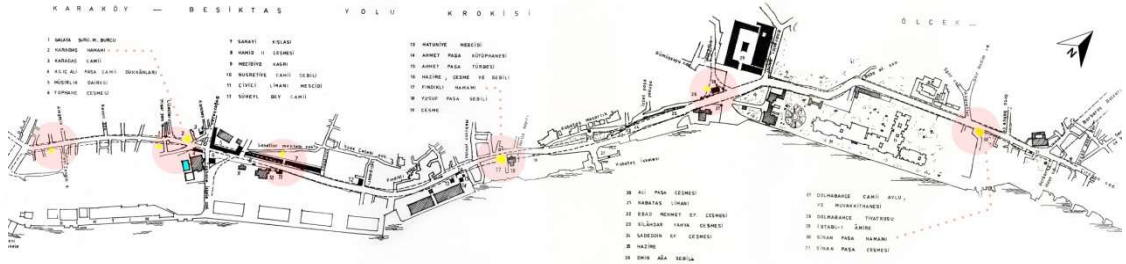
Haliç kıyısında yer alan ve uzun yıllar depo olarak kullanılan Tahtakale Hamamı bölgedeki ulaşımın güçleşmesi, konum olarak değer kazanması ve depo işlevinin zorlaşması üzerine ticari amaçlarla betonarme eklerinden temizlenerek 1987-91 yıllarında restore edilmiş ve turistik bir çarşıya dönüştürülmüştür. Hamam çevresel koşulların da etkisi ile bu işlevini sürdürememiş ve hırdavat, oyuncak satılan karmaşık bir düzene teslim olmuştur.

Şekil 5.6 Tahtakale Hamamı [374], turistik çarşı[331], oyuncakçı kullanımı [333]

Yok Olan Hamamların Kentsel Ölçekte Analizi

Liste ve kataloglarda tespit edilen hamamlardan 159'unun yok olduğu ve birçok hamamın bilgi eksikliği ya da karmaşası dolayısıyla liste dışında kaldığı görülmektedir. 20.yy'da İstanbul'un imarı ve eski eser kaybında, artan yıkımlar ve "İstanbul'un 100 kaybolan eseri" listesinde 17 hamamın yer alması durumun ciddiyetini göstermektedir [275]. Hamamların temel yıkım sebeplerinden haritalama kısmında bahsedilse de yıkımların fiziksel çevre içinde bütün olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Şekil 5.7 Karaköy-Beşiktaş aksı üzerinde yer alan 8 hamam

Şekil 5.7'den günümüze sadece Kılıç Ali Paşa Külliye Hamamının gelebildiği ve bunlardan Karabaş, Fındıklı, Sinan Paşa Hamamlarının 1956-60 yılları arasında gerçekleştirilen yol genişletme çalışması sırasında yıkıldığı görülmektedir [376], [377]. Mimar Sinan'ın Köprübaşı Hamamı gibi eserlerin yok olması; sahil sarayları, köşkleri, sivil, askeri ve endüstriyel mimari mirası ile donatılmış önemli bir aksın tahrip edilmesinin sonucudur. Etkileri sosyal, kültürel, turistik, kentsel ölçekte hissedilen bu değişimler özellikle tarihi yarımada içerisinde yoğunlaşmaktadır.

Şekil 5.8 Eminönü-Aksaray-Unkapanı aksında 9'u yok olan 17 hamamın yeri [376]

Sonuç olarak, yok olan hamamlar sadece hamam kültürü ya da sosyal yapının değişimiyle açıklanabilecek bir problemin ötesinde kentin tarihsel topoğrafyasında oluşan tahribatın bir parçası, ifadesidir.

Hamam Kalıntıları “Ölü Hamamlar”

Hamam kalıntılarının net olarak bilinmeyen, âtıl, tescillenmiş ya da bir yapının/mekânının parçası olarak farklı durumlarda yer aldıkları tespit edilmiştir. Kalıntılar malzeme ve yapım tekniği ile geçmiş dönem izlerini barındırmalarına rağmen, yeterli koruma ve hassasiyet gösterilmediğinden sahip olduğu değerleri (mimari, sosyal, tarihsel vb.) temsil etmekten uzaktır.

Azepler, Piri Mustafa Paşa ve Kışla Arkası Hamamı kalıntıları atıl halde terk edilmiştir. Azepler ve Kışla Arkası hamamları bitki örtüsü, topoğrafya ve etraflarına çekilen set dolayısıyla sokaktan algılanmamaktadır. Bu tür yapısal kalıntılara kent ölçeğinde çokça rastlamak mümkündür. Tanımsız biçimde yeni gelişen yapıları çevre içinde kalan bu parçalar tahribata açık, tanımsız birer artık alan olarak terk edilmiştir. Diğer taraftan Piri Mustafa Paşa Hamamı duvar kalıntısı üzerinde apartman yükselmekte, yapının duvarlarındaki dolaşım kanalları çöple doldurulmuş durumdadır.

Şekil 5.9 Kışla Arkası H, Piri Mustafa Paşa H ve Azepler Hamam kalıntıları

1950'de yıkılan Sinan Paşa Hamamının kapı sövelerinin Köyiçi hamamında kullanılması ile yıkılan ya da metruk halde kalan hamamların mermer, çini, kurna gibi parçalarının söküldüğü ve bu durumun çoğunlukla yağmacılıkla sağlandığı bilinmektedir. Haşım İşcan geçidinde duvarı bulunan İbrahim Paşa Hamamı, taşları halkevi inşaatında kullanılan Canfeda Hatun Hamamı ya da Bayezid Kütüphanesinde merdiven başında görülen iri sütunların devşirildiği İbrahim Paşa Hamamı bu örnekler arasındadır.

Kadıköy, Köçeoğlu Hamam kalıntısı sınırları ve künyesinin belirtilmesi ile diğer atıl kalıntı örneklerinden ayrılmaktadır. Bir zamanlar karşısında Köçeoğlu konağı bulunan ve Kadıköy'ün en temiz hamamlarından olan yapıya dair İstanbul ansiklopedisinde kuşluk (tek) hamam olduğu ve mekânsal tasvirleri yer almaktadır [155] [97]. Günümüzde yerinde mağaza ve yapıların bulunduğu hamamın tek temsili tramvay yoluna paralel uzanan kemerli bahçe duvarı kalıntısıdır.

Şekil 5.10 Köçeoğlu Hamamı Pervititch haritasındaki yeri ve mevcut duvar kalıntısı

19.yy Cibali Tütün Fabrikasının Kadir Has Üniversitesi olarak kullanımı için restorasyonu sırasında ortaya çıkarılan Bizans sarnıcı ile birlikte 16.yy hamam kalıntıları günümüzde sergi alanı içerisinde mekanın bir parçası olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla burada, kentin tarihi topoğrafyasında Bizans sarnıcı, klasik dönem hamamı ve endüstriyel mirasın yer aldığı çoklu kültürel katmanın birlikte okunabilmesi mümkündür.

Şekil 5.11 Kadir Has Üniversitesi Sergi mekânında yer alan Sarnıç ve Hamam kalıntısı

Hamam kalıntılarına ilişkin farklı durumlar örneklerle incelenmiş, temsil değerleri tartışılmıştır. Sonuç olarak kalıntıların ait oldukları bağlamdan koparılımları ile oluşan boşlukta terk edilmesinin tahribatı artırdığı, Köçeoğlu Hamamı'nda olduğu gibi en azından sınır ve künye bilgileri ile tanımlanmaları gerektiği düşünülmektedir. Bu yönde araştırma ve kaygının yetersizliği Piyale Paşa Hamam'ı olduğu düşünülen kalıntının aslında baruthane olduğu gibi kalıntıların yanlış okunmalarına neden olabildiği görülmektedir [378].

Hamamların Yeniden Kullanım Biçimleri ve Restorasyon Süreci

Yeniden kullanıma dair farklı örnekler üzerinden hamamların mevcut kullanım ve potansiyellerinin değerlendirilmesi kuramsal altyapı ve temel yaklaşımların tanımlanmasına bağlıdır. St. Angelo Kilisesi'nin kale, papaya ait konut, cezaevi ve müzeye; Diocletian Hamamlarının 16.yy'da bazı bölümlerinin Michelangelo tarafından kiliseye çevrilmesi ya da birçok antik dönem hamamının hristiyanlık ile birlikte kiliseye dönüşümü işlev değişiminin derin bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir [379]. Antik dönemlere dayanan bu uygulamaların teşvik edici yönleri temelde fonksiyonel ve ekonomik olması olarak tanımlanabilir. Ruskin ve Morris'in restorasyon karşıtı görüşlerinin aksine, Violet Le Duc'un (1814-1879) yeniden kullanımı tarihsel yapıları korumak için önemli bir yol olarak tanımladığı 19.yy itibarıyla kavramsal bir açılamdan söz edilebilir [380]. Bu süreçteki romantik ve rasyonel yaklaşımlara bakıldığında, koruma ve restorasyon kavramları farklı gelişim evreleri geçirmiştir [381].

Savaşın yıkımlarında canlanan kimlik kavramının, Venedik tüzüğü ve ardılı bildirilerin paralelinde popüler bir konu olarak koruma ve türevleri ile temel yaklaşım kriterlerini tarihsel çevreye karşı saygının oluşturduğu görülmektedir. Bu düşüncenin bir bileşeni olarak gelişen yeniden kullanım kavramının salt koruma anlamıyla ilişkilendirilmesinin ötesinde, 1964 Venedik bildirisinde görüldüğü üzere kapsam ve tanımındaki değişiminin sonuçlarından biri olarak geliştiği görülmektedir [382].

Tarihi yapı ve alanların korunmasına yönelik sürdürülen yeniden kullanım ve sürdürülebilirlik kavramı modern dönem ivmeleri arasında yer alsa da köken itibarı ile kültür, kimlik, bellek kavramlarına dayalı olarak gelişmiştir. Fakat, yeniden kullanım sürecine ilişkin stratejilerin geliştirilmesi ve sağlıklı uygulamaların gerçekleştirilmesi günümüz pratikleri içerisinde halen sorun teşkil etmektedir [383]. Süreç içerisindeki zorlukların başında mevcut alanın yeni fonksiyon için verimli, rasyonel ve ilkeli kullanımı gelmektedir. Bu bağlamda öngörülmesi zor durumlara karşı, müdahalelere izin verebilecek esnek tasarımlar sorunun çözümüne ve yer-yapı kimliğinin sürekliliğine katkı sağlayacaktır [384]. Dolayısıyla, yeniden kullanım sürecinin en kritik noktalarından biri olarak yapının özelliklerine uygun işlev seçimi gösterilebilir [385]. Uygun işlev seçiminde, salt yapı strüktürü ya da temel fonksiyonun değişimiyle sınırlandırmanın

ötesinde; esnek müdahaleler, teknik donatıların optimizasyonu, temsil ve aktarım yolunun açık tutulması, mekansal ve strüktürel özelliklerin doğru değerlendirilmesi gerekmektedir [386]. Yapı, mekansal organizasyon ve tefrişatında barındırdığı detayları ve tarihsel belleği; ruhuyla bu kapsam içine dahil edilmesi gerekmektedir [387]. Bu ilke özellikle hamam gibi spesifik mekan biçim ve kurgularına sahip yapıların dönüşünlerinde öne çıkmaktadır.

Sürdürülebilir sosyal çevre bağlamında yapılan uygulamaların yerellik, kimlik, sosyal etkileşim değerleriyle ilişkisi yanında toplumun tarihsel değerlere karşı kolektif sorumluluğuna katkısı önemlidir. Yeniden kullanımın önemli boyutlarından biri de karbon üretiminde büyük paya sahip yapı sektörünün olumsuz etkilerinin azaltılması olarak görülebilir. İşlev değişimi geçirmiş yapının kalitesi ve sürdürülebilirliği temelde mekansal işlevsel, teknik, kültürel, çevresel boyutlarıyla performanslarının koruma ilkeleri ve kullanım değerleri doğrultusunda değerlendirilmesi ile ilişkilendirilebilir [388]. Mimari bir ifade aracı olarak yeniden kullanım pratiklerinde geçmiş ve geleceğin entegrasyonu, bu süreçte uygun yöntemin tasarım problemleri ile birlikteliği önemlidir [389].

Onarım süreçlerine ilişkin tespitlere bakıldığında 16.yy'a ilişkin onarımların yanı sıra 20.yy'da yoğunlaşan bir grafik bulunmaktadır. Bu grafik erken dönem itibariyle sürekli kullanıldığı bilinen hamamların tamir kayıtlarının tutulmadığı ya da ulaşılamadığını gösterir. İstanbul hamamlarının geçirdiği kullanım değişimleri yazlık sinema, fabrika, çarşı, kilise, hastahane, cezaevi, okul, kahvehane, atölye, marangoz, konut, mağaza, tuvalet, müze, sergi salonu gibi farklı süreçlere sahiptir. Özellikle 20.yy'da özgün kullanım değerlerini yitiren hamamların depo gibi pasif kullanımların ya da ticari amaçlı dönüşümlerin, son dönem restorasyonlarında turizm ve kültür merkezi odağına kaydığı görülmektedir. Bu doğrultuda yeniden kullanım örnekleri endüstriyel, ticari, turistik, kültürel, eğitsel başlıkları altında öncesinde oluşturulan kuramsal altlık üzerinden değerlendirilmiştir.

Endüstriyel olarak hamamlar depo, atölye ve (ekmek, şeker, tekstil, deri, sandık vb.) imalathane gibi farklı üretim alanları olarak kullanılmışlardır. Endüstriyel kullanımların daha çok 20.yy'da ortaya çıktığı ve yapısal bütünlüğü gözetmeksizin tahrip edici

etkilerinin olduğu, dolayısıyla sonrasında tekrar dönüşüm geçirdikleri ya da tamamen atıl duruma geldikleri görülmektedir. Mevcut durumda bu kullanım biçimine atölye olarak kullanılan Kasımpaşa Kulaksız Hamamı örnek verilebilir. Demir imalathanesi olarak kullanılan hamam iç ve dıştan atıl ve bakımsızdır. Ticari amaçlı kullanımlarda 20.yy'da yoğunlaşmış, özellikle turizmle de birleşerek varlığını yoğun biçimde sürdürmüştür. Bakırköy, Bahçeli, Yeşil Direkli, Büyük, Havuzlu, Ağa, Üsküdar Küçük Hamamı, Nişanca, Mahmutpaşa ve Tahtakale Hamamları olmak üzere 10 civarı hamam çarşı, restoran, kafe, mağaza olarak kullanılmaktadır. Nişanca Hamamında sadece kadınlar kısmı ya da Sümbül Efendi Hamamının bir kısmı ticari amaçla kullanılırken özgün işlevlerini de sürdürmektedirler. Ticari ve endüstriyel kullanımların yıkıcı etkileri özellikle uzun yıllar çarşı hamamı olarak hizmet veren, 18.yy. ortalarında ise şahıs malı haline gelen Üsküdar Büyük Hamamı üzerinden örneklendirilebilir. 1. Dünya Savaşı sonlarında Üsküdar'ı saran ekonomik sıkıntı nedeniyle kapanmasıyla önce tütün deposu, marangozhane, garaj olarak kullanılmış ardından Menderes imarında hamamın camekân kısımları istimlak edilmiştir [97]. 1962 yılında restore edilen hamam, Mimar Sinan Çarşısı olarak halen kullanılmaktadır. Sırasıyla, özelleştirme, savaş, siyaset, ekonomi ve sosyal yaşantının izlerini okuyabildiğimiz bu hamam için Doğan Hasol'un restorasyon projesinin üzerine yapılan müdahaleler hamamı alelade bir çarşıya dönüştürmüş, tahrip etmiştir. Diğer taraftan günümüzde hamamın hemen yanında büyük bir çarşı-otopark projesi gerçekleştirilmektedir.

Şekil 5.12 Üsküdar Büyük Hamamı (özgün-tasarlanan-mevcut), iç ve dış fotoğrafları

Turizm hamamların sürdürülebilirliğinde ticari kullanımlarını tetikleyen bir unsur olmanın yanı sıra turistik hamam konseptini de oluşturmuştur. Ayasofya hamamının turizm odaklı gelişmesi ile fiziksel boyutlarıyla oldukça popüler bir kimliğe kavuşmasına rağmen sosyal boyutlarıyla sürdürülebilirliğinden bahsetmek güçtür. Benzer durumu Süleymaniye, Kılıç Ali Paşa, Cağaloğlu, Çemberlitaş, Galatasaray Hamam'larında da görmek mümkündür. Turizmin geleneksel hamamların restorasyonu ve sürdürülebilirliğine katkısı olumlu bir gelişme olmasına rağmen, hamamların belli bir profile indirgenerek soyutlanması ve turizm gibi kararsız bir dinamiğe bağlanması kısmi bir çözümü ifade etmektedir. İstanbul'da turizm potansiyeli ile ilişkili olarak tarihi yarımada ve Beyoğlu civarında yer alan birçok turistik hamam bulunmaktadır. Bunların yerel ve turist müşteri profilleri bulunduğu konum, ücret, ulaşım gibi değişkenlere bağlı olarak gelişmiştir. Dolayısıyla, turizm hamamların ticari, turistik ve kültürel odaklı dönüşümlerinde önemli bir unsurdur. Europa Nostra 2017 ödülünü alan restorasyonu ile Kılıç Ali Paşa Hamamı geleneksel hamamların dönüşümüne örnek olarak gösterilebilir.

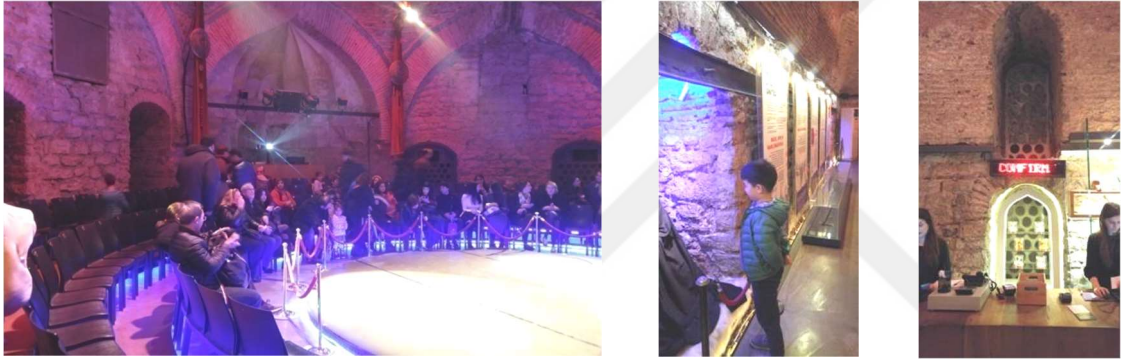
Şekil 5.13 Restorasyon öncesi (2006)-sonrası (2013); hamamın yapısal özelliklerinde gerçekleştirilen müdahalelere rağmen çeperlerinde çıplak kalan hamamın kuzey ve batı cepheleri otopark olarak kullanılmaya devam etmektedir [390]

Şekil 5.14 Eski fotoğraflarda orta ölçekli bir külliye hamamı restorasyon sonrası özellikle kubbeli camekân bölümü soyunma odalarının azaltılması ve tuğla hatıllı taş duvarların ortaya çıkarılması ile ferah bir atmosfere sahip olmuştur [391]

Hamamların kültür merkezi, sergi, müze gibi kullanımları için sosyal-kültürel odaklı dönüşümler geçirmeleri diğer kullanımlardan farklı olarak son dönemlerde ortaya çıkan bir gelişmedir. Bayezid (Hamam müzesi ve Sergi Salonu-2015), Küçük Mustafa Paşa(Kültür Merkezi-2013), Ortaköy (Kültür Merkezi-2011) ve Hocapaşa (Gösteri Merkezi-2008) gibi kültürel odaklı dönüşüm geçiren hamamlar mekânsal kullanımları açısından zorlayıcı unsurlara sahip olmalarına rağmen sosyalleşme mekanı olarak kamusal bağlamda yer almaları, kalmaları önemlidir.

Hocapaşa Hamamı 1988’de restore edilmiş, 2008 yılında hamamın camekan bölümleri birleştirilerek kültür merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ilıklık ve sıcaklık bölümleri çarşı olarak kullanılan hamamda gösteri ve sergi salonunun yer aldığı camekan bölümlerine betonarme ara katlar eklenerek düzenlenmiştir.

Şekil 5.15 Hocapaşa Kültür Merkezi Gösteri, Sergi ve Bekleme Salonu (camekân)

Küçük Mustafa Paşa Hamamı 14 ve 15. İstanbul Bienalleri gibi periyodik etkinliklerde sergi mekânı olarak kullanılmıştır. Benzer biçimde Belediye’nin kiraladığı Ortaköy Hamamı da periyodik sergilere ev sahipliği yapmaktadır. Fakat Küçük Mustafa Paşa Hamamında yeniden kullanım için hamamın özgün yapısında yapılan sınırlı bir müdahaleye karşın Ortaköy Hamamında geçmiş kullanımları ile ilişkili cephe, mekansal geçiş ve iç donatılarda büyük oranda müdahale söz konusudur.

Şekil 5.16 Ortaköy Kethuda H. Beşiktaş Kültür Merkezi; sergi ve sirkülasyon

Uzun yıllar bakımsız kalan hamama 1957’de yol seviyesinin düşürülmesi ile caddeden merdivenle erişim sağlanmıştır. Kampüsün içinde kalan hamamın çevresindeki küçük ahşap yapılar yok olmuş, cadde üzerindeki tarihi doku tahrip edilmiş ve yeni yapılaşmada gabari yüksek tutulmuştur. Günümüzde İstanbul Üniversite’sinin bünyesinde Türk Hamam Kültürü Müzesi ve sergi mekanı (erkekler camekanı) olarak varlığını sürdüren Hamam’ın temellerinde kullanılan Theodosios Anıtı parçalarının bir kısmı cam yüzeyler ile sergilenmektedir. Erkekler camekanında geçici sergilerin de düzenlendiği hamamda, kadınlar camekanından giriş sağlanmıştır. Mevcut kullanım için hamamın tek yönlü dolaşım şeması ring haline getirilmiştir. Camekan bölümünde eskiden soyunma odalarının bulunduğu asma kat ofis olarak kullanılmış, kadın ve erkek bölümleri sıcak hacimlerden bağlanarak sürekli bir dolaşım sağlanmıştır.

Şekil 5.17 Beyazıt Hamamı hava fotoğrafı [392], müze ve sergi alanları

Hamamların kültürel odaklı kullanımları İstanbul dışında da görülmektedir. Gaziantep, İzmit Yeni Hamam, İznik I.Murat Hamamı, Adana Yeni Hamam, Malatya Tahtalı Hamam gibi birçok örnek yakın zamanda sergi ve kültür merkezi olarak işlevlendirilmiştir. Özellikle Bursa’da gerçekleşen dönüşümlerde Gemlik Balıkpazarı, Ördekli, Hançerli (Çini Kültür Merkezi), Emir Sultan, İncirli, Mudanya Tahir Ağa, Mahkeme (İbrahim Paşa), Dökümhane Hamamlarının kültür merkezi olarak kullanımlarına ilişkin yerel teşvik dikkat çekmektedir.

Son olarak eğitsel ya da bir kuruma bağlı olarak dönüşüm geçiren hamamlara Doğa kolejinin kullandığı Safa H, Yıldız Teknik Üniversitesi’nin bünyesinde kullanılmak üzere restorasyonu gerçekleştirilen Davutpaşa Kışla Hamamı, Marmara Üniversitesi Göztepe yerleşkesinde bulunan IV. Murad Av köşkü hamamı ve İstanbul Erkek Liseliler Vakfı’na ait kreşin kullanımında olan Acımusluk Hamamı örnek gösterilebilir. Kurumsal

kullanımların çoğu geçmişte de hastahane, kışla ya da külliye hamamları olarak kullanılmış, yeniden kullanım sürecinde de bütünü ile birlikte ya da ona bağlı dönüşüm geçirmiştir. Dolayısıyla kurumun kullanım potansiyeli ve ihtiyacına göre sürecin daha tanımlı bir hal aldığı görülebilir. Örneklere bakıldığında, Safa Hamamı atıl halden kolejin atölye, kütüphane ve sergi salonlarının yer aldığı aktif kullanılan bir mekana dönüştürüldüğü, Üniversite'nin bünyesinde yer alan Davutpaşa kışla hamamının da sergi ve kütüphane salonu olarak kampus içinde kullanılmak üzere restorasyonu gerçekleştirilmektedir. Sanat merkezi olarak planlanan IV. Murad Av köşkü hamamı restorasyonunda uygulanan müdahaleler ciddi biçimde eleştirilmiştir. Acımusluk hamamı ise birçok bölümünü kaybetmiş, yapılaşma içerisinde sıkışmış durumda kreşin kullanımına bırakılmıştır. İncelenen yeniden kullanım biçimlerine bakıldığında özellikle son dönem restorasyonlarının değerlendirilmesi gerekmektedir.

Şekil 5.18 Topkapı Safa Hamamı[310] (kolej), Davutpaşa Kışla Hamamı (üniversite)

Merkezefendi, Piri Paşa, Altunizade İsmail Paşa, İcadiye Hamamları gibi restorasyonları henüz biten hamamlara bakıldığında sürece ilişkin ortak problemlerin olduğu görülmektedir. Bunların başında kullanım dönüşümlerine ilişkin yerel katılım ve değerler gözetilmeden, fizibilite hazırlanmaksızın kiralama usulü ile hareket edilmesi gelmektedir. Yakın çevresinde Mevlevihane, mezarlık ve eğitim alanlarının yoğunlukta olduğu Merkezefendi Hamamının özgün işlevini sürdürmesi yerleşim bölgelerine uzaklığı ile zorlaşmaktadır. Benzer biçimde Piri Paşa, Altunizade ve İcadiye hamamlarının kullanım biçimlerinin net olmadığı ya da en azından yakın çevresi ile ilişkilerinin kurulamadığı görülmektedir. Restorasyonu biten Altunizade hamamının kiralık olarak beklemesi ve kullanımın biçiminin restorasyon sürecinden bağımsız

planlanması ya da benzer biçimde İcadiye Dağ hamamı yakın çevresindeki esnafların dahi bilgi sahibi olmadığı ve yerel katılımlarının desteklenmediği süreç hamamların geleceğine ilişkin sürdürülebilir bir grafiğin oluşmasını engellemektedir. Bu doğrultuda çevresel değerlerin etkisinin önemi birçok örnekte görüldüğü üzere hamamların sürdürülebilirliklerinde ve karar mekanizmalarında önemlidir. Estam kapsamında hazırlanan raporlarda da vurgulanan kültürel ve yerel değerleri Eyüp hamamının kültür merkezi (süreci planlanandan uzun süren hamamın dönüşüm kararının kitaplık, müze, ziyaretçi merkezi gibi değiştiği görülür) , Çömlekçi Hamamının ise yerel atölye imalat ve satış alanı olarak planlanması doğrulamaktadır. Benzer biçimde özgün işlevine uygun restore edilmekte olan Zeyrek Çinili Hamamının ilkeleri arasında kültürel bir çeperin oluşturulması yer almaktadır. Restorasyon süreçleri devam eden Çukurcuma Sürahi ve Şengül Hamamlarında farklı olarak Çeşme ve Azepler hamamlarında uygulanan otel-hamam birlikteliğine benzer bir konsept oluşturulmuştur. Çukurcuma Sürahi Hamamı ile Hamamhane konseptindeki butik otel işletmesi bu açıdan iyi bir örnektir.

Şekil 5.19 Çukurcuma Sürahi Hamamı camekân, ılıklik, sıcaklık ve hamamhane (otel)

Diğer taraftan Sütlüce Hamamı gibi bazı restorasyon projelerinin uygulamaya geçemediği ya da Samatya Ağa Hamamı gibi uzun yıllar duraksamasının nedenleri arasında fizibilite yapılmaksızın ilerleyen programsız süreç yer almaktadır. 1990 yılında Halil Onur ve İlhan Öz tarafından çarşı ve lokanta olmak üzere projelendirilen Samatya Ağa Hamamı'nın restorasyonlarının halen daha bitmemesi ve tartışma konusu olabilecek ciddi müdahaleler sonrasında hamamın günümüzde satılık pozisyonu karar mekanizmasının ve süreç planlamasının önemini göstermektedir. Dolayısıyla tespit edilen restorasyon sürecinde ya da henüz tamamlanan hamamların değerlendirmesi; hamamların restorasyon süreçlerinde yakın çevresi ile birlikte tarihsel-kültürel-sosyal değerleri de dikkate alınarak tanımlı bir süreci paylaşması gerektiğini göstermektedir.

İç Mekân ve Donatıların Değişimi

Türk hamamları programlarında temizlik ve sosyalleşme temel alınmış mekansal düzen ve programları da buna göre biçimlenmiştir. Fakat zamanla tahrip olan fiziksel yapının çevresel, ekonomik, sosyal, kültürel, işlevsel, demografik nedenlerle değiştirildiği görülmektedir. Hamamların ek ve bölüntülerle tipolojik olarak tek-çift ya da eski tekke, konak, külliye hamamlarının çarşı hamamlarına dönüşümü yapının tümünü etkileyen kapsamlı değişimlerdir. Mekansal ölçekte ahşap camekanların tahribatları daha hızlı olduğu için değişen başlıca bölüm olarak gösterilebilir. Mevcut tespitlerde Mehmed Ağa Hamamı gibi kagir camekanlar dışındakiler çoğunlukla betonarme olarak tekrar inşa edilmiş ya da muhdes eklerle değişime uğramıştır. Etnik çeşitliliğin yarattığı Yahudi ve Ermeni batağı gibi özel mekanlar zamanla semt karakterinin değişimiyle kaldırılmış; havuz ve sauna benzeri yeni bölümler eklenmiştir. Edirnekapi Mihrimah Sultan ve Gedikpaşa hamamları havuz eklenen büyük hamamlardır, sauna gibi fiziksel ihtiyaçları halvet hücrelerinde karşılanabilen küçük mekanlar ise birçok hamamda görülmektedir.

Şekil 5.20 Gedikpaşa ve Mihrimah Hamamı havuzu[393], sauna ve camekân tefrişi

Ekonomik kaynaklı değişimlere geleneksel ısıtma sisteminin terkedilmesi ya da Sümbülefendi Hamamında sıcaklık kubbesi altında oluşturulan basık tonoz tavan örnek gösterilebilir. Sonuç olarak değişimlerin kapsamı cephe, ışıklık, iç mekan süsleri (çini, kalemşi), çardak ve avlu, geleneksel donatı ve malzemelerle genişletilebildiği gibi bu değişimlerin geleneksel yapım sistemi ve hamam kültürüne ilişkin fiziksel değerlerin korunması üzerine ciddi etkileri olduğu görülmektedir.

Şekil 5.21 Merkezefendi Hamamı restorasyonu

5.2 Mimari Özelliklerin Değişimi ve Farklı Temsiller

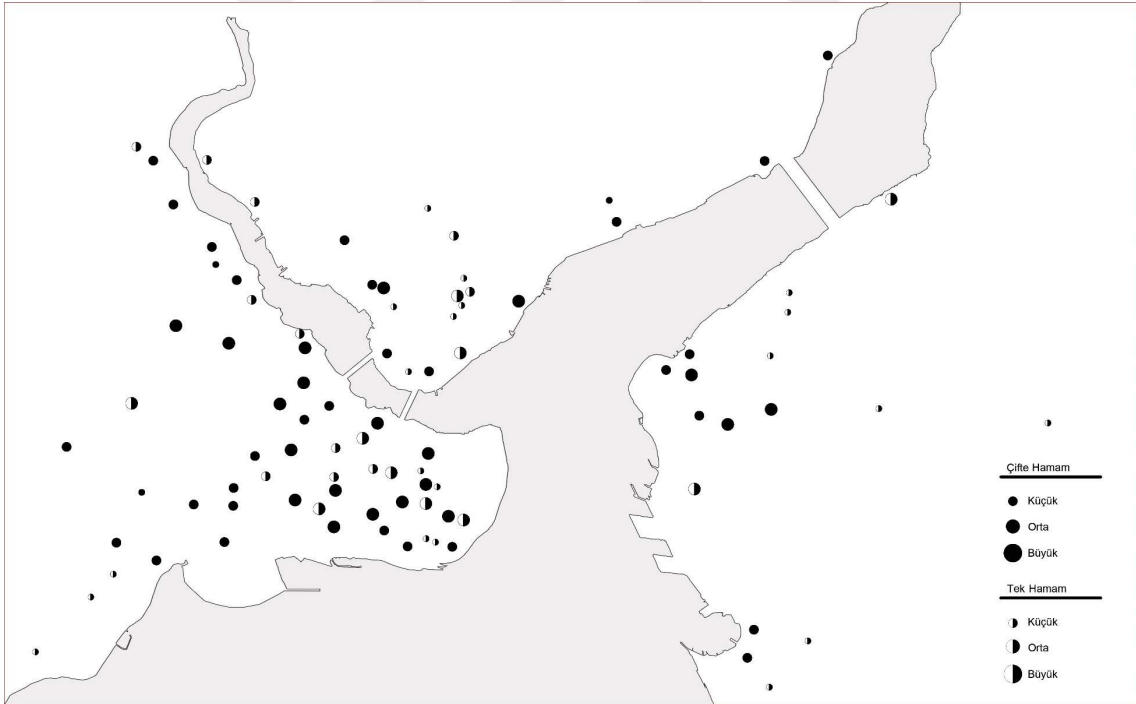
Hamamların mimari özellikleri ve ortaya çıkan farklı temsiller İstanbul hamamları kapsamında değerlendirildiğinde siyasi, ekonomik ve kültürel bir merkez olarak kent içerisinde farklı karakterde birçok hamamın yer aldığı görülmektedir. Bu çeşitlilik içerisinde mimari ilişkilerin çözümlemesi, program temelli varyasyonların ve biçim gramerlerinde yer alan değişken parametrelerin belirlenmesi için yapısal ve mekansal başlıklar üzerinden analiz ve değerlendirmeler yapılmıştır. Yapısal boyutlarıyla stüktür ve örtü sistemleri, malzeme, cephe düzeni, yakın çevre ilişkisi, yönlenme, ölçek ve oranlarıyla değişen kütle içerisinde sirkülasyon, mekansal çeşitlilik ve ilişkiler farklılaşmaktadır. Tüm bu faktörlerin değişiminde ise bani ilişkisi, yer, zaman, kullanım yeri gibi unsurların etkin olduğu görülmektedir.

Asırlardır farklı kıtalarda geçerli olan hamam kültürü doğal olarak farklı tasarım biçimlerine sahip olmuştur. Bu düzen ve çeşitlilik zaman, yer ve kültüre bağlı gelişim göstermiştir [4]. Dolayısıyla İstanbul ölçeğinde baktığımızda da zaman ve yer bağlamlarının makro ölçekte izin verdiği değerlendirmeler inşa edilen hamamların karakteristikleri ile detaylandırılabilir. Erken, klasik ve geç dönem olarak isimlendirdiğimiz zaman çizelgesinde yer alan hamamların mimari düzen ve kaygıları arasındaki farklar bu doğrultuda önemlidir.

Şekil 5.22 İstanbul Hamamlarının Tipolojik Dağılımı-Tek ve Çifte Hamamlar

İstanbul hamamlarının şekil atası olarak bazı kaynaklarda Zeuksippos Hamamları gösterilmektedir¹. Daha geniş bir perspektifte Roma ve Bizans'tan kalan kaplıca ve hamamların örnek alındığı, Çardaklı Hamamı gibi örneklerde göze çarpmaktadır [202], [223], [236], [238]. Temel tipolojik özelliklerinden kullanım biçimine göre tek ve çift olarak inşa edilen İstanbul hamamlarının Şekil 5.20'de dağılımları verilmektedir. Haritadaki tipolojik dağılıma göre, erkek ve kadınlara ayrı hizmet veren çift hamamlar 88, tek hamamlar ise 86 adettir. Bunun dışında 3 çift hamam tek, 3 tek hamamda çifte olarak yeniden düzenlenmiştir. Bu durum gereksinim doğrultusunda yarı zamanlı kullanımın aksine günboyu hizmet veren hamamların tercih edildiği bölge ve dönemleri göstermektedir. Tek hamamların özel bir amaç doğrultusunda tekke, okul, hastahane, saray, kışla gibi tesislerin hizmetine verildiği ve bazı durumlarda çarşı hamamına dönüştürüldüğü görülmektedir. Bunun dışında ekonomik tasarruf, nüfus değerlerine küçük bir mahalle ya da erkeklerin baskın olduğu liman ve ticaret alanları ile sayfiye alanları tek hamam tiplerinin inşasında etkili olmuştur.

Şekil 5.23 İstanbul Hamamlarının Tipolojik Dağılımı-Hamamların Büyüklüğü

¹ Türk hamamlarının gelişimi İstanbul'un fathinden öncesine dayanmaktadır. Dolayısıyla Türk kültürünün Bizans, Roma ve Yunan kültürlerinin uyguladığı hamamlar ile tanışması çok daha eskiye dayanmaktadır. Bu yüzden İstanbul'da tespit edilen tipolojik çeşitlilikler ve geçmiş kültürlerle yönelik yapılan çağrışımlar Bursa gibi birçok kentte daha karşımıza çıkmaktadır.

Tek ve Çifte hamamların dağılımları sonrasında hamamların büyüklükleri ile kütesel bir tanım getirmek mümkündür. Şekil 4.7 tek ve çifte hamamların kendi aralarında büyüklüklerinin kıyaslanması ve ayrı ayrı tüm hamamların büyüklüklerinin bölgesel değişimini göstermektedir. Hamamların tür ve büyüklüklerinin yanısıra kütesel ilişkileri ile hamamları simetri ya da lineer ve paralel bağlantı biçimleri Şekil 4.8’de ifade edilmiştir. Oluşturulan haritaların birlikte okunması kent ölçeğinde baskın tipolojik karakter ve yaklaşımları ortaya koymaktadır.

Şekil 5.24 İstanbul Hamamlarının Tipolojik Dağılımı-Kütle ve Mekân İlişkileri

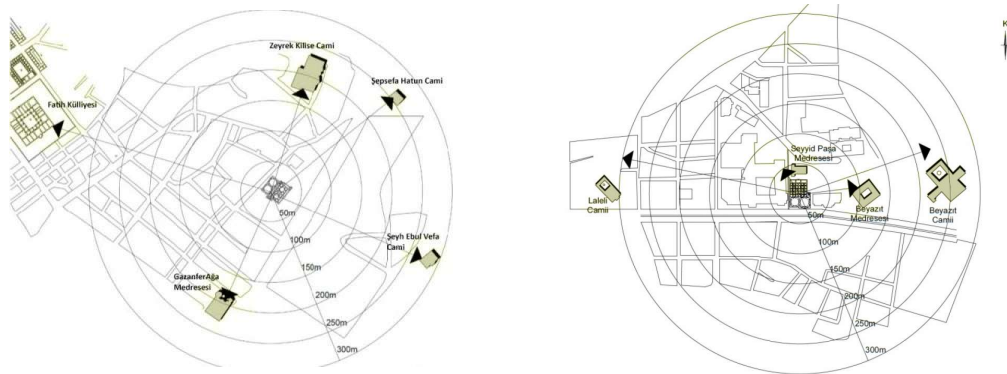
Haritalama sonrasında incelemede örnekler üzerinden ele alınması gereken başlıklar, yapısal ve mekansal olarak tanımlanabilir. Mekansal olarak sirkülasyon ve mekanlar arasındaki hiyerarşi, düzen ya da kütesel simetri/asimetri, boyutlar, çifte hamamların lineer ya da paralel ilişkileri gibi alt başlıklar kataloglama çalışmasına dahil edilmiştir. Fakat tespit tablosu üzerinde yapılan analiz ve tutulan notlar yer, zaman ve kültür ile özgünleşmiş eserleri göstermektedir. Dolayısıyla kentte yer alan hamamların bir diğer özelliği bulunduğu mahalle (yer) ile bütünleşik yapılarıdır. Herkesin kullanabileceği¹ niteliklere sahip hamamlarla donatılmış kentte bu tesisler fiziksel yapılarının ötesinde

¹ İstanbul’da gündelik yaşantıyla ilgili yazılara, resimlere, anonim eserlere bakıldığında kadınların hayatında hamamların ayrı bir yerinin olduğu görülebilmektedir[394]Es, H.F., (2010). "Kaybolan İstanbul'dan Hatıralar", Ötüken Neşriyat.

toplumsal bir kuruluş olarak hizmet vermektedir [92], [236], [394]. Toplumsal yaşantının önemli bir parçası olarak büyük çarşıya yakınlığıyla Mahmut Paşa Hamamının işlekliği, bir mahalle hamamı olarak sakinlerin düğün merasimlerinin geçtiği Ayvansaray Hamamı, özellikle kimsesiz çocuklar için barınak ve sığınak işlevini üstlenen Karaköy ve Gedikpaşa Hamamları ve diğerleri kent ve toplum içerisinde özgün birer yere sahiptir¹ [238], [321]. Dolayısıyla çevresiyle kurdukları tüm bu sosyal ve fiziksel ilişkiler bu yapıların biçimlenişlerinde temel şablonların dışında zenginlik, ruh katmaktadır.

Kentsel Doku İçerisinde Hamamlar

Yapısal değerlendirmede İstanbul Hamamları ilk olarak yakın çevre ilişkileri ile ele alınabilir. Hamamların yerleşim kararlarında etkili olan yakın çevresindeki tarihi, anıtsal, kamusal mekânlarla ilişkileri; özellikle vakfedildiği külliye ve yapılar, banisine ait diğer vakıf eserleri ve kullanım biçimine uygun mahalle ya da ticari alanlara yakınlığı önemlidir. Fakat yakın çevre ilişkileri ve hamamların özgün yapısal durumlarının değiştirilmesi bu doğrultuda yapılan ilişki haritalarını yüzeysel kılmaktadır. Dolayısıyla bütünsel korunabilen külliye sistemleri dışında hamamların ilişki haritalarının oluşturulması yakın çevre kapsamında dönemsel verilerin ayrı katmanlar içerisinde analizini gerektirmektedir.

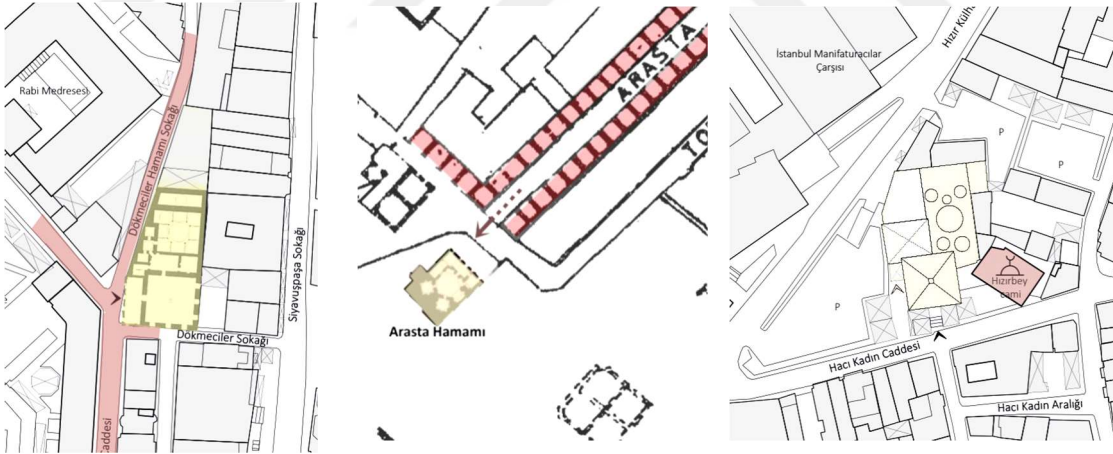

Şekil 5.25 Bayezid ve Çinili Hamam Yakın Çevre İlişki Analizleri [395]

¹ “Tosyalı Âşık Mustafa'nın İstanbul hamamlarını anlatan 150 dördüklük uzun destanı, Konyalı Âşık Mehmed'in 19 dördüklük Bayezid Hamamı Destanı, Âşık Veysel'in 20 dördüklük Üsküdar Büyük Hamam Destanı şehir hayatında önemli bir yeri olan hamamların yapısı ile, çalışanlar ve buralarla ilgili gelenekler bakımından tanıtıldığı önemli belgelerdir” [155] Koçu, R.E., (1958). İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul.

Külliye Hamamı olarak Bayezid, Çarşı hamamı olarak ise Çinili Hamamı çevresindeki cami, medrese, külliye gibi yapılara uzaklığının değişken bir düzende olduğu görülmektedir. Dolayısıyla külliyelerle birlikte cami ve tabhane ile ilişkili olan hamamların bulunduğu konum ve yakın çevresinin kullanım biçimlerine uygun şekillendiği ve bu ilişkinin süreç içerisinde değiştiği söylenebilir. Yerleşim kararlarıyla ilişki olarak Vitruvius'un önerdiği kuzey ve kuzeydoğu dışında yön seçilmesi konusunda sıcak mekânların özellikle güneye yerleştirilmesi gibi genel ve tutarlı bir sonuca ulaşamamıştır.

İlişki ağını tanımlayan külliye, sokak ya da mahalle ölçeğindeki köşe, iç ve çeper yerleşimlerinde münferit ya da bitişik konumlanan hamamların yakın çevrelerinin ciddi oranda değişmesi özgün cephe ve kütle hareketlerini mevcut bağlam içerisinde tanımsız kılmaktadır. Diğer taraftan Dökmeciler Hamamında klasik şemanın yola paralel esnetilerek şekillenmesi, Haydar ve Safa hamamlarında eğimli arazideki kotlu yerleşimi, Sırt Hamamının kapalı çarşı örücüler kapısı ya da Arasta Hamamı'nın Sultanahmed Arastası ile ilişkileri yakın çevre ve topoğrafya ile kurulmuş ve izlerini koruyan etkileşimlere örnek olarak verilebilir.

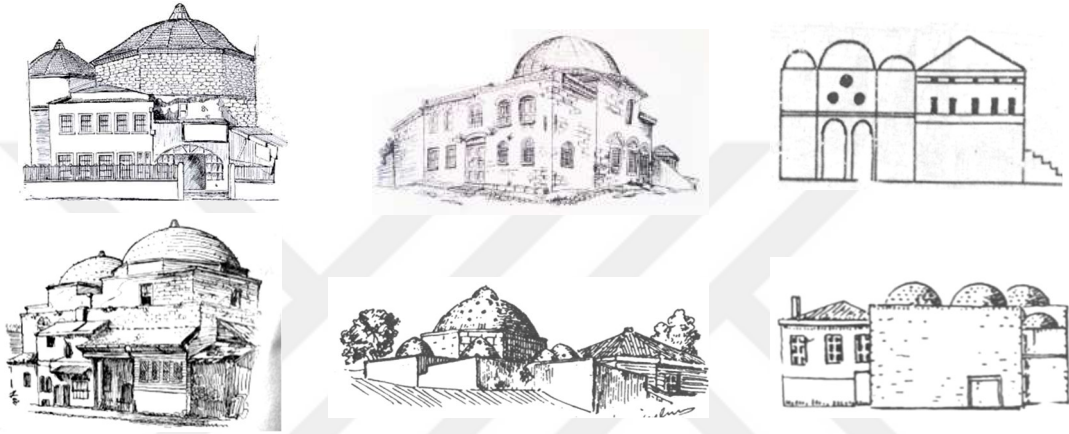

Şekil 5.26 Dökmeciler Hamamı (yol), Arasta H (aks), Hacı Kadın (yapı)

Cephe ve Çeperler

Yakın çevre ilişkilerinde, hamamların sokağa bakan yüzünde çoğunlukla zemin kat sağır duvara yaslı ya da nişlerde sıralanan dükkânların oluşturduğu cepheler bulunur. Bu işlevsel düzenin yanı sıra özellikle bulundukları konum, kullanım biçimleri ve inşa edildikleri dönemlere uygun farklı cephe düzenleri görülmektedir. Haseki Hürrem ya da Dökmeciler Hamamı revaklı girişi, Haydar Hamamı'nın Medrese ile karşılıklı tanımladığı

sokak, Safa Hamamının eğimli topoğrafyada yükseltilerek oluşturulan boşluklu yapısı, Bostan Hamamının dükkanlarla sarılmış camekan ön cephesi yanında sıcaklıkların girintili cephesi, Sümbül Efendi Hamamında klasik konutvari camekan ve sağır duvarlardan oluşan sıcaklık bölümleri bunlara örnek gösterilebilir. Diğer taraftan 19. yy'da inşa edilen Aziziye Hamamı camekânı ilk kat cephesinde hint mimarisi tarzındaki pencereleri, Beyoğlu Ağa Hamam cephesinin değiştirilerek Cumhuriyet sonrası dönem mimarisine uydurulması, dışı mozaik kaplanan Firuz Ağa Hamamı gibi geç dönem ya da sonradan değiştirilen hamamlar klasik cephe düzeninden farklıdır.

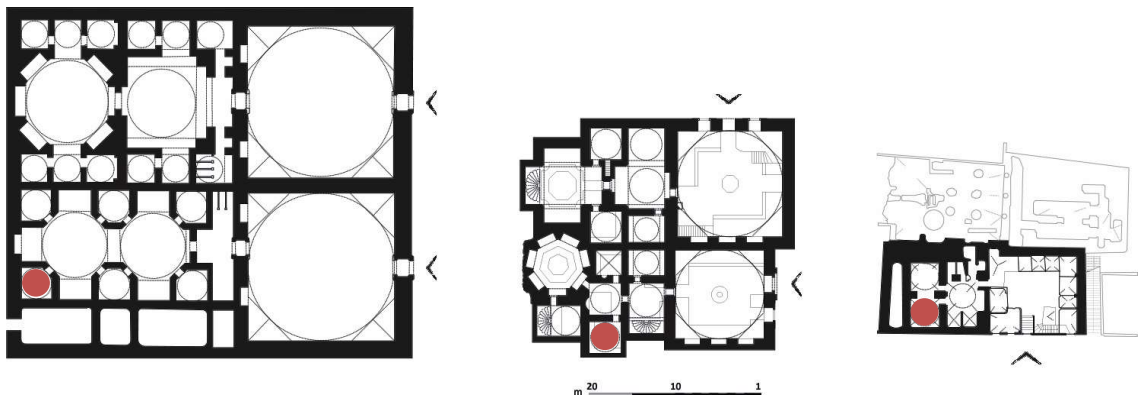

Şekil 5.27 Gedikpaşa ve Çinili Hamam (cephede dükkanlar)[155] [117], Dökmeciler (revaklı cephe)[97], Bostan (girintili sıcaklık)[57], Safa (eğimli arazide yükseltilerek düzenlenmiş)(A.S.Ünver), Sümbül Efendi Hamamı kadınlar sıcaklık ve camekanı)[57]

Çevre dükkan, komşu yapı ve cephe düzenleri hamamların girişleri ve özellikle çifte hamamda değişen yaklaşımlar ile ilişkilendirilebilir. Burada özellikle kadınlara ait bölümlerin giriş ve cephe düzenlerinde mahremiyet kaygısının öne çıktığı görülmektedir. Paralel bağlantılı çifte hamamlarda kadın bölümünün daha geride, küçük ölçekli, girişinin tali bağlantılardan sağlanması bu durumu desteklemektedir. İstanbul hamamlarında da görüldüğü gibi sosyal çevrenin hamamlar üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğu ve kadınların erkeklere oranla daha geri planda tutulduğu düşünülebilir. Fakat çoğu bölgede çalışan erkek nüfusunun fazladır. Diğer taraftan sosyal hayatı çoğunlukla evde sınırlanmış kadınlar için kamusal kurumlar olarak hamamlar ile sosyal değerlerini kıyaslayabileceğimiz diğer bir işletme mevcut değildir. Tespitlere bakıldığında İstanbul Hamamları'nın yaklaşık yarısının çifte hamam olarak planlandığı ve diğerlerinin de çoğunun yarı zamanlı kullanılması önemlidir.

Anıtsal ve Küçük Hamamlar “Değişmeyen Halvet Boyutu”

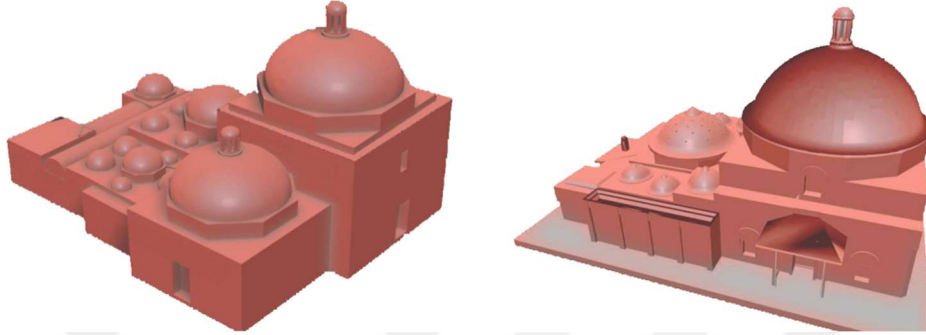
Hamamların kütlesini biçimlendiren yakın çevre ilişkileri yanı sıra İstanbul sınırlarında 110 kurnaya sahip Çukur Hamamın aksine konak hamamı benzeri küçük hamamlar da yer almaktadır. Temelde dışarıdan sade ve gösterişsiz, kübik bir düzene sahip hamamlar ölçekleriyle farklılaşmaktadır. Bu farklı ölçekte hamamların ortaya çıkmasında özellikle banisi ve buna bağlı dönem ve mimarı etkilidir. Çoğu hamam banisinin fetih sonrası kentin imarında vakıflarıyla rol alan sultan, paşa ve ailelerinin olduğu görülebilir. Dolayısıyla devletin güçlü, kentin zengin olduğu klasik dönem boyunca inşa edilen hamamlar bu ihtişamı yansıtırken, siyasi, ekonomik, sosyal sorunların baş gösterdiği ve ihtiyacın azaldığı geç dönemde hamamlar da küçülerek sayıları azalmıştır. Dolayısıyla büyük külliye ve vakıflar ile kentin merkezinde inşa edilen hamamların anıtsal bir kütleye ve çoğunlukla pitoresk bir camekana sahip oldukları, küçük ölçekli hamamların bir kısmının ise sonradan çarşı hamamlarına dönüştürüldüğü görülmektedir. İstanbul hamamlarında klasik dönem hamam mimarisine özgün bir karakter kazandıran Mimar Sinan’ın 32 hamamından 20’si mevcut hamamlar içerisinde yer alır. Diğer taraftan, Bağdatlı Yahya Ağa, Mimar Hayrettin, Mimar Davut Ağa, Sedefkâr Mehmed Ağa, Mimar Kasım Ağa, Mimar Hacı Kostik gibi 15.yy’dan 19.yy’a kadar birçok mimarın adı geçmektedir.

Şekil 5.28 Çukur, Çardaklı ve Şengül Hamamları; “Değişmeyen Halvet Boyutları”

Çukur, Çardaklı ve Şengül Hamamlarında planimetrik gösterilen ölçek farkı kesit düzleminde de paralel biçimde değişmektedir. Büyük ölçekli hamamların genelinde hakim simetrinin aksine küçük ve orta ölçekli hamamlarda asimetrik yapıya daha çok rastlanmaktadır. Özellikle çifte hamamlarda (lineer ya da paralel bağlantılı) simetrik

düzen öne çıkar. Bu düzeni bozan unsurların başında kadınlar bölümünün girişinin yandan verilmesi, geriye çekilmesi ya da yüksekliği ile daha düşük planlanması, kısaca erkekler bölümünü öne çıkaran unsurlar sıralanabilir. Kadınlar bölümü daha küçük düzenlenmiş Küçük Mustafa Paşa Hamamı'nın asimetrik yapısına karşın tek hamam olan Kılıç Ali Paşa Hamam'ında güçlü simetrik bir düzen bu duruma örnek gösterilebilir.

Şekil 5.29 Kılıç Ali Paşa ve Küçük Mustafa Paşa Hamamları

Diğer taraftan camekandaki küçük farklılığa rağmen Bayezid ve Haseki Hürrem Hamamları pitoresk camekanları, kubbe ve tonoz örtülü sıcak salonlarının oluşturduğu düzen ile anıtsal ölçekte simetrik planlamaya örnek gösterilebilir.

Şekil 5.30 Paralel ve lineer bağlantılı Bayezid ve Haseki Hürrem Hamamları

Kullanım ve Strüktür İlişkisi

Hamamların kütle hareketlerinin camekândan sıcak bölümlere doğru gelişiminde yanal hareketten daha çok düşeyde örtü ve geçiş sistemlerinin oluşturduğu farklı ritimlerden bahsedilebilir. Örtü sistemlerinin değişiminde ise estetik ve teknik kaygıların rol aldığı görülür. Genelde 2 katlı soyunma odalarının çevrelediği ahşap ya da kâgir camekân bölümlerinde farklı biçimlerde oluşturulan aydınlık feneri kubbe ya da ahşap kırma çatı üzerinde kütleli sembolize eder. Sıcak salonları örten kubbe ve tonozlar ise yıkanma bölümlerinin planlarını gösterir niteliktedir; ılıkliğin lineer geometrisine uygun tonoz ve buna bağlı traşlık, soğuk halvetin küçük kubbelerini göbek taşının bulunduğu sıcaklıkta

merkezi büyük kubbesi etrafında halvet ve eyvanların küçük kubbeleri takip eder. Dolayısıyla Haseki Hürrem Hamamı gibi anıtsal örneklerin dışında içe dönük bir planlamaya sahip İstanbul hamamlarının bu karakterini örtü sisteminde okumak mümkündür. Teknik boyutlarıyla antik dönemden gelen yöntemin devamı niteliğinde ısıtma sisteminin bir parçası olarak yükselen buharın verimli kullanımında tercih edilen kubbe sistemleri detaylarında farklılaşmaktadır. Kadın ve erkek kısımları ayrılan Tahtakale Hamamında örtü sistemi incelendiğinde, dilimli ve mukarnaslı kubbeler, aynalı tonozlar ile birlikte pandantif, tromp ve taşımaların kullanıldığı görülmektedir[331]. Filgözleri ile içeriye alınan huzme ışık mekânı bu farklı örtü sistemlerinden aydınlatmakadır. Davutpaşa Kışla Hamamında külhan, cehennemlik ve kubbe ile külhanda yanan ateşin sıcak hava kanallarıyla seyri gösterilebilir.

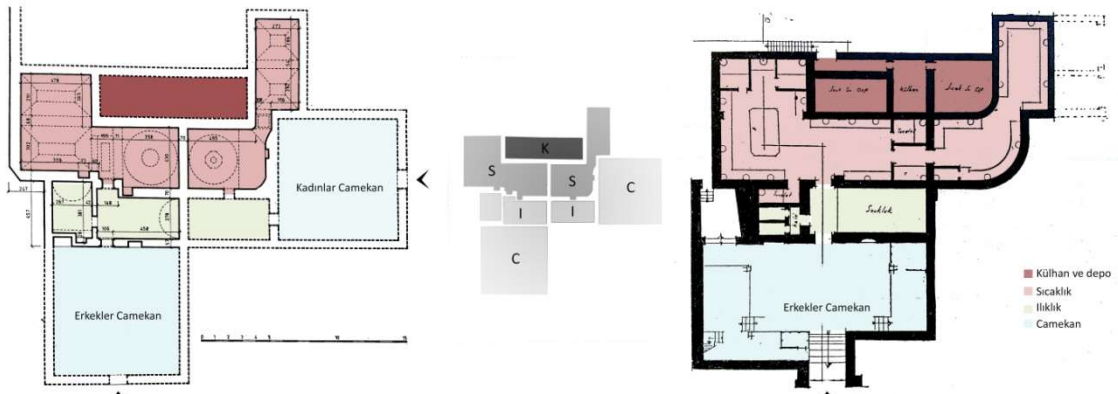

Şekil 5.31 Teknik gösterim [6], Davutpaşa Kışla Hamamı külhan, cehennemlik ve kubbe. Yapısal anlamda son olarak camekânda 2, sıcaklıkta 1 metreyi bulan duvar kalınlıkları, kullanılan moloz, kesme taş ya da tuğla-taş almaşık yapı malzemeleri, özellikle sıcaklık bölümlerinde moloz taş duvar ve içte tuğla kullanımı gibi teknik detaylar ele alınabilir [97]. İstanbul hamam kalıntılarında tespit edilen duvarların tanımlanmasında bu tür hamamlara özgü detayların önemli oldukları görülmektedir.

Mekansal Kurgu ve Aykırı Plan Tipleri

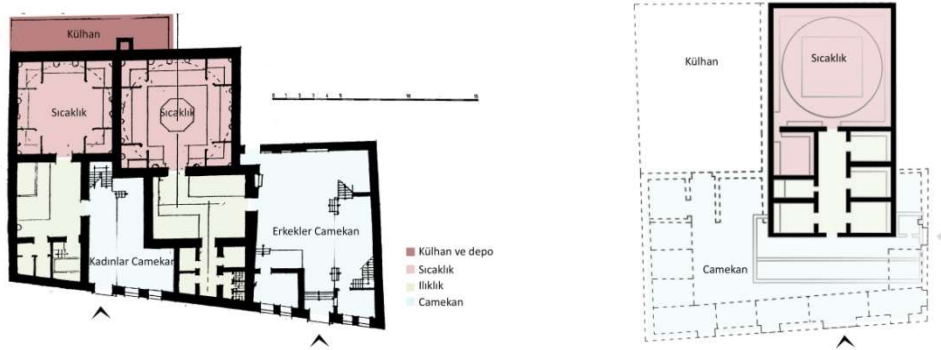
İstanbul hamamlarının yakın çevre ilişkileri, biçim gramerleri, form, ölçek, simetri ve örtü sistemlerinin mekânsal boyutta karşılıkları ve farklı iç mekân tasarım kararları incelenmiştir. Dolayısıyla tipolojik sınıflandırmalarda sıklıkla görülen uygulamaların yanı sıra aykırı plan örneklerinin de gösterimi gerekmektedir. Temelde fonksiyonel bir şema üzerinden gelişen klasik şema üzerine Eyice'nin Türk hamamları sınıflandırması ya da

diğer tipoloji çalışmalarının aksine Beykoz, Bakırköy, Çatma Mescid, Arap Cami, Alaca ve Küçük Ağa Hamamı gibi farklı karakterde örnekler bu doğrultuda detaylandırılmıştır. Özgün planında klasik düzenden ayrılan Alaca Hamamı çifte iken kadınlar bölümünün iptal edilmesi ve bir kısmının erkekler bölümüne katılması ile planı değiştirilmiştir. Özgün planda sıcaklık bölümü merkezi tipolojiden farklı olarak “L” formunda lineer bir düzene sahiptir. İki bölümün birleştirilmesi sonrası çeperlerinde kurnaların yer aldığı düzensiz geometride asıl yıkanma bölümleri oluşturulmuştur. Kaynağı süreç içerisinde geçirdiği değişim olan aykırı planlamaya Örücüler Hamamı gibi farklı örnekler katılabilir.

Şekil 5.32 Alaca Hamamı Dönem Planları (Haskan)-Tipolojik Düzen ve Değişimi

Farklı uygulamalara tek ve çifte hamam türlerinde karşılaşılabilmektedir. Arap Cami çifte Hamamında sıcaklıklar klasik köşe halvetli yapıda olmasına rağmen ılıklik ve camekân bölümleri ile birlikte iç içe geçmiş bir düzendedir. Planda camekân ile giriş cephe aksının geometrisi, lineer ılıkliğin kareye yakın güçlü bir ara mekân olarak tanımlanması ve bağlantı şekli dikkat çekmektedir. Sıcaklığa yakın büyüklükte ılıklik bölümü, sokağa paralel aksta düzenlenmiş farklı geometride camekânı ve ılıklığa açılan tek halveti ile benzer bir durum Bakırköy Hamamında görülebilir.

Şekil 5.33 Arap Cami Hamamı (Koçu) ve Bakırköy Hamamı (Haskan) Tipolojik Özellikleri-

Tek/Çifte

Ölçek olarak hamamların küçülmesi ile plan çözümlerinde özel detayların ortaya çıktığı, dolayısıyla asimetrik çizgilerin arttığı görülmektedir. Özellikle tek (kuşluk) hamamlar incelendiğinde, düzensiz geometride ılıkılığı ve lineer sıcak salonlarıyla Küçükağa Hamamı, Mimar Sinan eseri olan Beykoz Hamamında lineer camekân bölümüne paralel doğrultuda sıralı halvet hücrelerinin oluşturduğu yıkanma düzeni, Hacı Evhad Hamamının bölüntülü farklı geometride sıcak salonları, Çukurbostan Hamamı kademeli farklı boyutlarda sıcak salonları ve ilişkileri bunlara örnek gösterilebilir.

■ Kılhan ve depo
■ Sıcaklık
■ İhtiklik
■ Cemekean

185

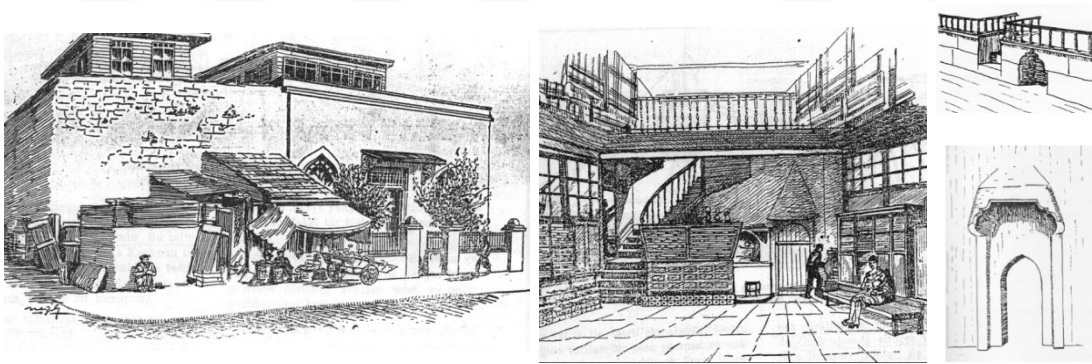
Yerleşim, biçim ve oran, boyut ve ilişkileriyle klasik hamam düzenine aykırı özelliklere sahip hamamlara dair örnekler incelendiğinde farklı plan özelliklerinin oluşumunda inşaa dönemi, bani ilişkisi, konum, kullanım biçimi, program (tek, çift), mevcut yapıllı çevre ve sınırlar gibi birçok unsurun etkili olduğu görölmektedir. Örneğin Mimar Sinan eseri Hacı Evhad Hamamında çok fazla bölüntüden oluşan sıcak salonların içerisindeki kemer bolluğu hamamın sonradan büyütöldüğünü gösterir. Haseki Hürrem, Bayezid, Kadırğa, Küçük Mustafa Paşa, Haydar, Çukur Hamamları gibi büyük ölçekte anıtsal hamamların simetri ve klasik mekânsal hiyerarşıye bağıllı programları ya da küçük ölçekte asimetrik mekân ve formların yoğunlaşması; hamamların çeper, giriş ve doğrultularının mevcut yapıllı çevre ve inşaa edildiğı tesislerle etkileşimlerini gösterir [97]. Değışen mekânsal düzen içerisinde ilişkilere bağıllı gelişen sirkölasyonları incelendiğinde, İstanbul Hamamlarının genelinde hâkim olan tek yönlü lineer sistemin yanı sıra ring dolaşımına izin veren örneklerin de bulunduğu görölmektedir. Tek hamam olarak Mimar Sinan eseri Kılıç Ali Paşa Hamamı ya da Gedikpaşa Çifte Hamamı ring halinde dolaşıma örnek olarak gösterilebilir. Diğer taraftan Beylerbeyi Hamamında lineer doğrultuda sıcaklıkta merkezi dağılım, Ağa Hamamında eksenel omurgadan sıcak salonlara dağılım ile özellikle Çukur Hamam ve Yeşil Direkli Çifte Hamamında güçlü bağlantı farklı dolaşım ağıllarını tanımlamaktadır.

Şekil 5.36 Mekanlar arası ilişki, ring ve lineer sirkölasyon sistemi [97], [308], [396]

Aykırı plan örnekleri ve klasik mekansal dolaşım şeması üzerine değerlendirmeler İstanbul Hamamlarının özgün ve geleneksel yaklaşımlarını göstermektedir. Tüm bu mekansal düzenlemelerde oluşan farklılıkları bölümlerinin fonksiyonel boyut ve uygulamaları üzerinden detaylandırmak mümkündür.

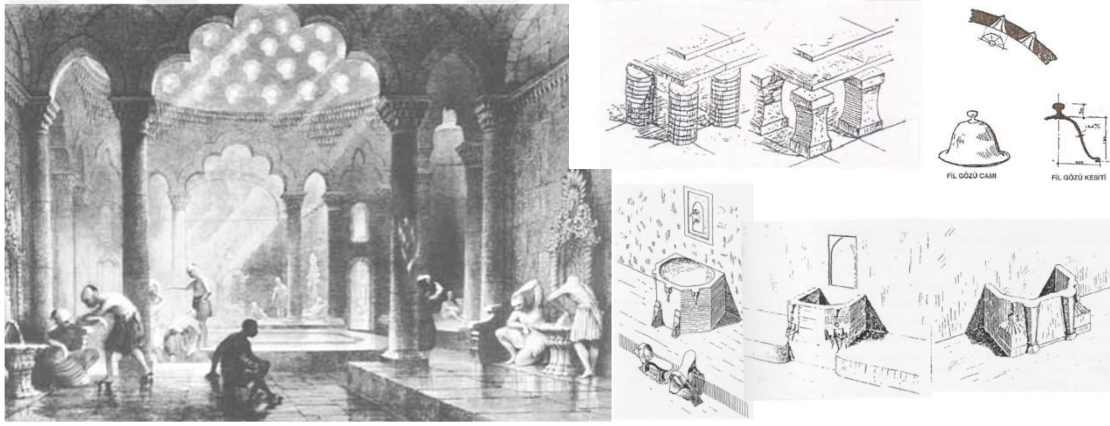
Haseki, Havuzlu, Süleymaniye Dökmeciler Hamamı gibi az sayıda hamamda bulunan revaklı giriş saçağı dış etkilere korunmak ya da anıtsal temsili güçlendirmek için kullanıldığı söylenebilir. Giriş, hazırlık, dinlenme mahali olarak Cemekân bölümü anıtsal ölçekte kagir pitoresk ya da küçük hamamlarda ahşap konutvari görünüşü, dışarıyla çeperindeki dükkanlarla bağlantısının yanı sıra toplam alanın yarısına yakın bir alanı kaplamaktadır. Bu oran Hacı Evhad Hamamında üçte bire kadar düşerken, Çukurcuma Sürahi Hamamında yarıdan fazladır. Aydınlık feneri ve cephesine bağlı olarak ferah olabiceği gibi, Küçük Pazar ya da Mehmed Ağa Hamamındaki gibi loş, mistik bir atmosferi de barındırabilir. Cemekân bölümü şırvan denilen galerili yapısı, altında nişler bulunan peykelerle sarılmış çeperleri, ortasında fiskiyeli küçük havuz, 12.yy. Buzuriye Hamamından buyana görülen aydınlık feneri ve ılıkığa geçişte yer alan yaşmaklı kapısı ile karakteristik bir yapıya sahiptir.

Şekil 5.37 Yeşil Direkli Hamamı Cemekânı (Nezih) [155], yaşmak ve seki altı niş (Aru)

Ortasında küçük fiskiyenin dahi bulunabildiği ve soğuk havalarda cemekân olarak kullanılabilen erken dönem hamamlarında yer alan aralık kısmı, Osmanlı döneminde etkisini yitirmiştir. Diğer taraftan 19.yy 'da Vallaury'nin Tıp okulu için tasarladığı hamamda lineer aralık kısmının yer aldığı görülür. Fakat genel olarak İstanbul hamamlarında aralık bölümüne yer verilmediği söylenebilir. Bu durum aralıktaki çözülebilecek traşlık, hela ve temizlik hücrelerinin ılıkığa bağlanmasına ve ılıklığın lineer dikdörtgen yapısının kompleks bir yapı kazanmasına yol açmıştır.

Asıl yıkanma bölümü olarak sıcaklık bölümünde göbekteşi, halvet ve eyvanların oluşturduğu düzen tipolojik çalışmalara temel oluşturmuştur. İstanbul'un en büyük hamamı olan Çukur Hamamının iç içe geçmiş sıcaklık bölümlerinde 110 kurnanın bulunduğu belirtilmektedir[97]. Özellikle kadınlar bölümünde yer alan ortadaki halvetlerin iki kapı ile tanımladığı güçlü bağlantı ve erkekler bölümü sıcaklığının farklı kurgulanması ölçeği ile bu hamamı özel kılmaktadır. Diğer taraftan Kızılay Meydanı Hamamı gibi tamir sonrası ya da özgün halinde halvetsiz kullanılan hamamlara da rastlanılmaktadır. Sıcaklık bölümü cehennemlik üzerine kurulmuş, merkezde göbek taşı, etrafında halvet ve eyvanlarda kurnaların sıralandığı, farklı örüntüde fil gözlerinden aydınlanan hamamlara özgü mekanlardır.

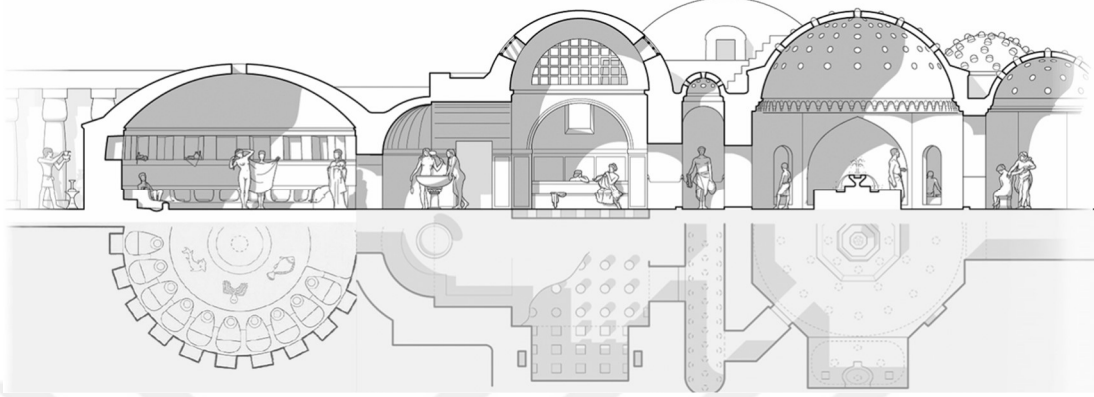
Şekil 5.38 Sıcaklık bölümü (T. Allom), külhan, fil gözü (K.A. Aru) ve kurna (K. Klinghardt)

Sıcaklığa yakın, çoğunlukla paralel yerleştirilen külhan ve depo bölümleri genellikle tonozla örtülü teknik kısımlardır. Külhanı besleyen odunların getirildiği, istiflendiği ya da su dolabı, kuyusunun yer aldığı bahçe ve avlu kısmına Merkezefendi, İcadiye, Dökmeci, Köçeoğlu Hamamlarında olduğu gibi farklı boyutlarda raslanmaktadır. Son olarak Çatma Mescid Hamamındaki kafeslik (keçelik) ya da Küçük Ayasoyfa (Çardaklı) Hamamında halvetlerin birinden merdivenle çıkılan balkon (çardak) gibi yıkanma programının genelinde olmayan bölümlerden bahsedilebilir.

Kullanım Kültürü ve Tipolojik Çeşitlilik

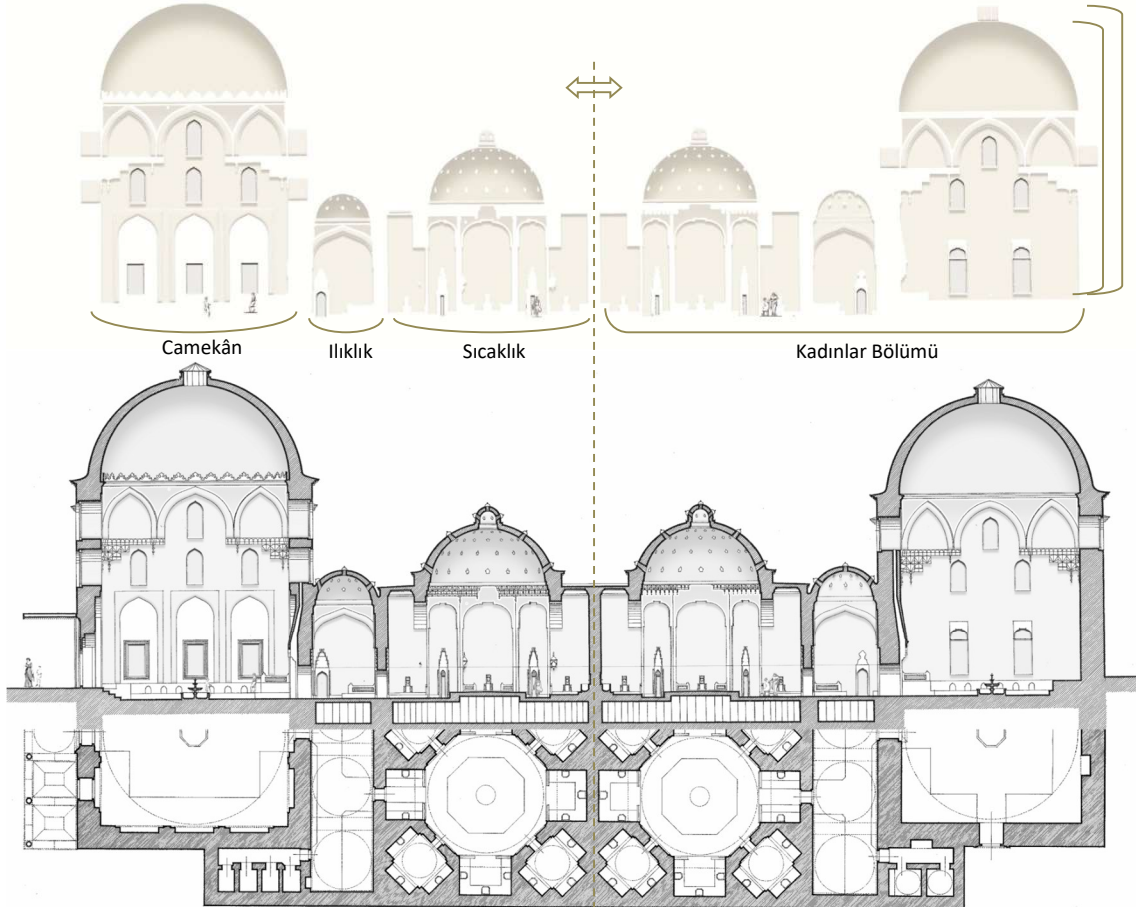
Genel tanım ve değerlendirmeler ile birlikte İstanbul hamamlarının bütün olarak incelenmesinde öncül kültürlerin ve dolayısıyla antik dönem hamamların yeri; kurulması gereken mekansal ilişkileri önemlidir. Bu doğrultuda mekansal işlev, düzen ve bölünmelerinde antik dönemi yansıtan bir örneğe yer verilmiştir. Burada sıcak oda

“tholos” etrafında dizilmiş yıkanma birimler ve buna bağlı küçük kubbe ve tonozlarla örtülü mekânların işlevsel bir düzende yer aldığı görülmektedir. Bu düzen Roma döneminde gelişen teknik imkanlar ile birlikte farklı sıcaklıkta salonlarının oluşturduğu, çeperinde tesislerin yer aldığı kompleks ifadelerle sahip olmuştur.

Şekil 5.39 Antik Dönem Hamam Bölümleri Plan-Kesit Gösterimi [397], [398]

Şekil 5.37’de görüldüğü gibi antik dönem itibariyle karşılıkları olan bölümlerin özellikle kesit düzleminde okunması ve İstanbul hamamlarının mekansal gelişimlerinin incelenmesi için farklı örnekler çevresel ve tipolojik bir bakışla incelenmiştir.

Şekil 5.40 Ayasofya Haseki Hürrem Hamamı Plan-Kesit (A.S. Ülgen)

Çalışmaya altlık oluşturan köken ve gelişim süreci doğrultusunda, İstanbul hamamları antik dönem yıkanma kültürü ve mimarisi ile ilişkili, kesintisiz bir gelişimin halkası olarak incelenmiş ve birtakım sonuçlara ulaşılmıştır.

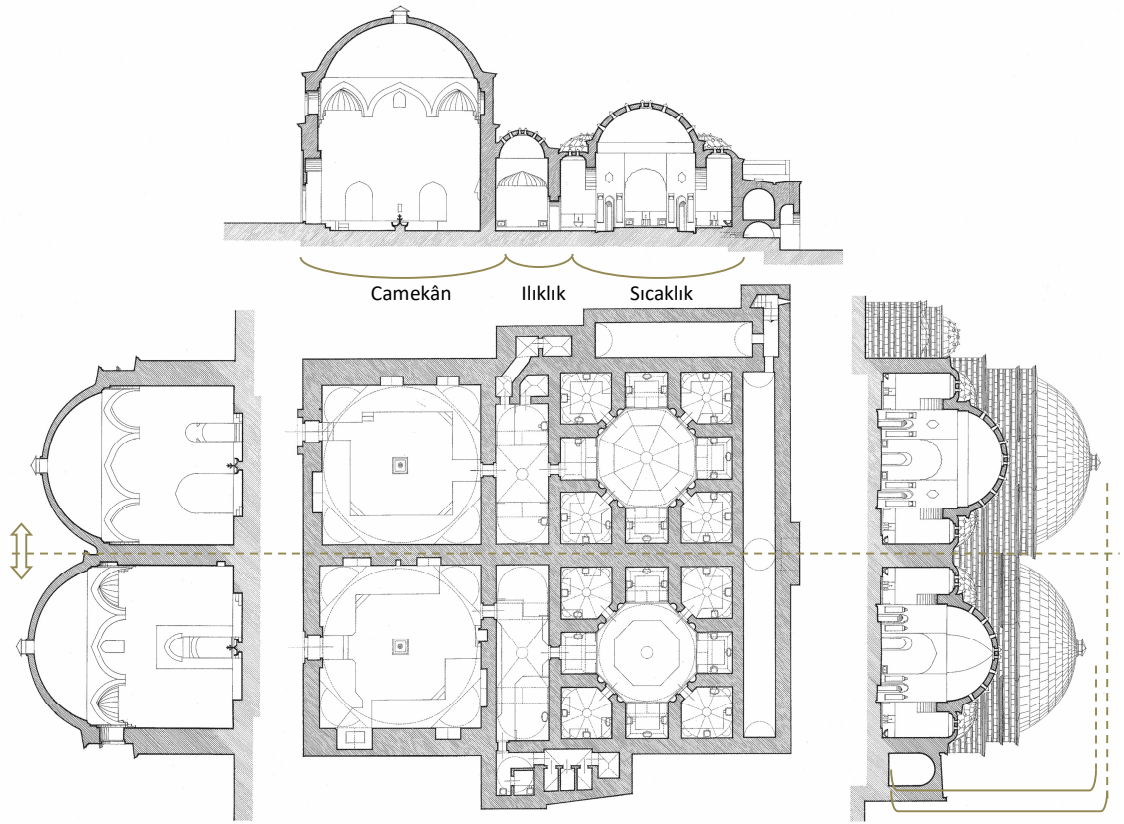
Plan ve kesit düzleminin birlikte ifadesi hamamların kullanım programlarının strüktürle kurduğu sıkı ilişkiyi ortaya koymaktadır. Antik Yunan balnelerinde rotunda çevresinde ortak bir merkez etrafında toplanan yıkanma birimleri sosyal bir programa vurgu yapmaktadır. Diğer taraftan mahrem ve standart mekanlar olarak halvet hücreleri merkezde yer alan göbek taşı ve geniş kubbe etrafında dizilmiştir. Burada merkezi kubbenin genişletilmesi ile kenar ve köşelere yerleştirilen halvetler arasında kalan hacimler de yine eyvanlar olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla asıl yıkanma bölümlerinin basık ve merkezi salonlarının oluşumunda sosyal ve buna bağlı strüktürel nedenler olduğu görülmektedir.

Antik dönem ve Türk hamamları örneğinde yapılan plan ve kesitleri üzerinde morfolojik karşılaştırma frigidarium gibi doğrudan programın bileşeni ya da destek birimlerinin karşılıklarının bulunmadığını ortaya koymaktadır.

Mimari özelliklerin değişimi ve farklı temsillere ilişkin değerlendirmeler, geleneksel mimari düzenin ve mekânsal karakterin zaman içerisinde yere bağlı evrimine bağlı gelişmektedir. Değişimin okunması çok farklı kültürel katmana sahip topoğrafyada bütünsel bir çalışmayla sağlanmıştır. Hamamların çevre, bani, sosyal ve ekonomik yapı ile etkileşimi klasik şablonu zenginleştirmiş, bazen bu durum aykırı plan örneklerini yaratmıştır. Diğer taraftan benzer kararlara sahip birçok örneğin detaylarında farklılaşması yine bu üretken sistemi ifade etmektedir.

Dolayısıyla kütle ilişkisi ile birlikte yakın çevre, topoğrafyada yerleşim biçimi, içerdiği program ve düzeni, örtü sistemi, mekansal organizasyonu genel değerlendirmelerin ötesinde kesit düzleminde ilişkili olduğu bütün ile görülmesi sağlanmıştır. Konuya ilişkin bölgesel ya da kronolojik genellemeler yapılsa da hamamların biçim gramerlerinin özgün karakterde oldukları görülmüştür.

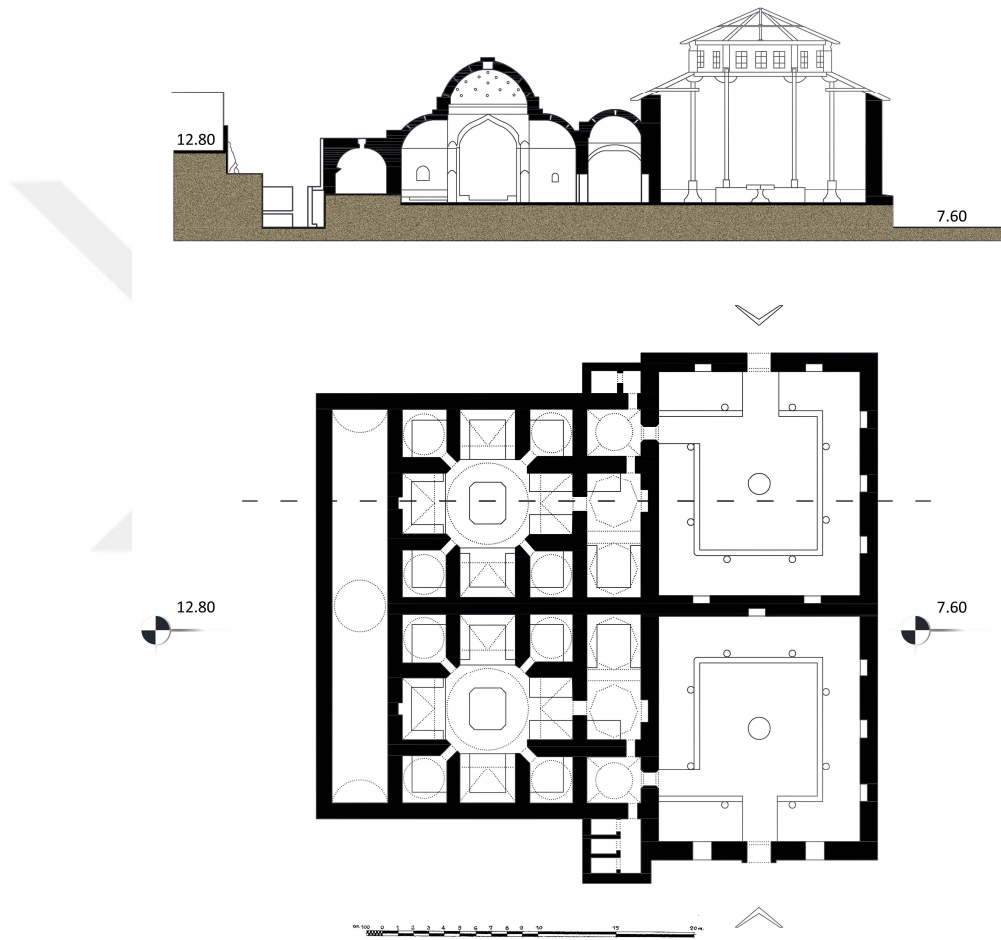
Mimar Sinan tarafından kadın ve erkek bölümleri lineer bir bağlantıda düzenlenen hamam yaklaşık 75 metre uzunluğundadır. At (Sultanahmet) meydanının gelişiminde rol alan bu lineer güçlü kompozisyon; çeperlerinde, yakın çevresinde yer alan tarihi yapı ve kamusal alanlara karşı geçirgen bir tavır sergilemektedir. Hamamın lineer formu, anıtsal ölçeği, revaklı giriş saçağı, cephesinde yer alan çeşme ve geniş açıklıkları ile gösterişli bir yapıya sahiptir. Bu düzen içerisinde kubbe ve tonozların altında farklı hacimlerin; camekan, ılıklik ve sıcaklik bölümlerinin boyut ve geometrileriyle net bir şekilde tanımlandığı görülebilir.

Şekil 5.41 Zeyrek Çinili Hamam Plan ve Kesitleri (A.S.Ülgen)

Zeyrek Çinili hamamı kadın ve erkek bölümlerinin Haseki Hamamına benzer özellikte olmasına rağmen iki bölüm arasında kurulan kütesel ilişki farklı kesitler oluşturmaktadır. Dolayısıyla kadın ve erkek bölümleri arasında ortak kullanılan külhan ve depo hacimleri haricinde doğrudan bağlantı ve geçiş sağlanmasa da kurulan ilişkinin yakın çevreye de bağlı olarak mimari ve teknik (ısı kaybı vs) boyutlarıyla etkili olduğu görülmektedir. Hamam paralel ve eşit büyüklükteki kadın ve erkekler kısmı

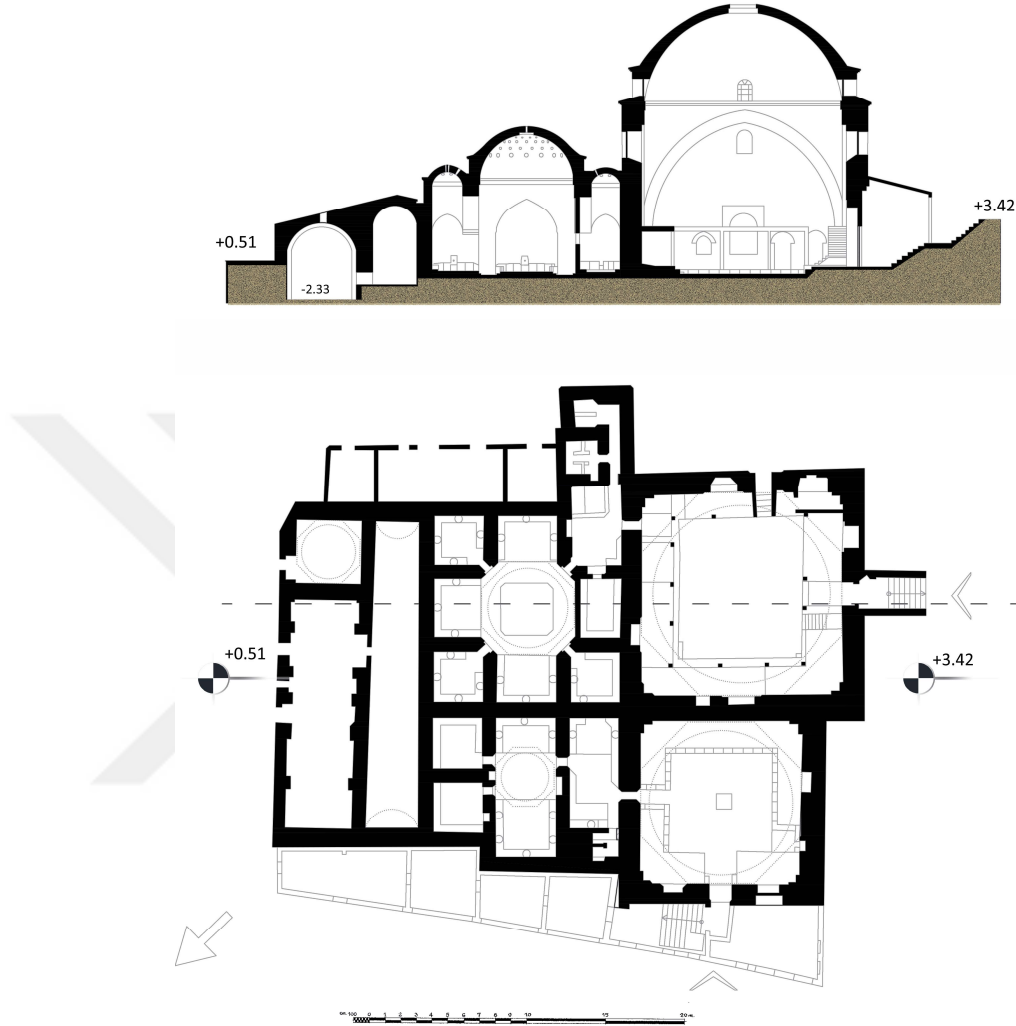
geniş 2 katlı camekân, lineer ılıklik ve 4 köşe halvetli sıcaklığa sahiptir. Büyük çifte hamamın iki kapısı da alışılmışın aksine aynı yöne, İtfaiye caddesine açılmaktadır. Halvet kapılarının iki yanındaki nişlerde yer alan Farsça beyitler (hammamiye) kadınlar kısmında yoktur. [97], [155]. Haseki ve Çinili hamamlarının kütle ilişkilerindeki yapısal farklılık, köşe halvet şemasının farklı uygulamaları olarak halvetlerin yerleşim derecelerinde de görülebilir.

Şekil 5.42 Samatya Ağa Hamamı Eğimli Arazide Yerleşimi-Plan ve Kesit [399]

Klasik mekansal şemayı sürdüren bir diğer örnek Samatya Ağa Hamamı eğimli arazideki yerleşimin incelenmesinde önemlidir. Tepeler üzerinde ve kıyı boyunca yerleşimlerden oluşan tarihi kent sınırlarında hamamlar çoğunlukla topoğrafyanın eğimiyle birlikte kurgulanmıştır. Bu durum kentin altyapı düzenlemeleriyle değişen yol kotu ile farklılaşmıştır. Samatya Ağa Hamamı kuzey-güney doğrultusunda yükselen eğimli topoğrafyada hamamın külhan kısmı toprak seviyesi altında kalacak şekilde teraslama

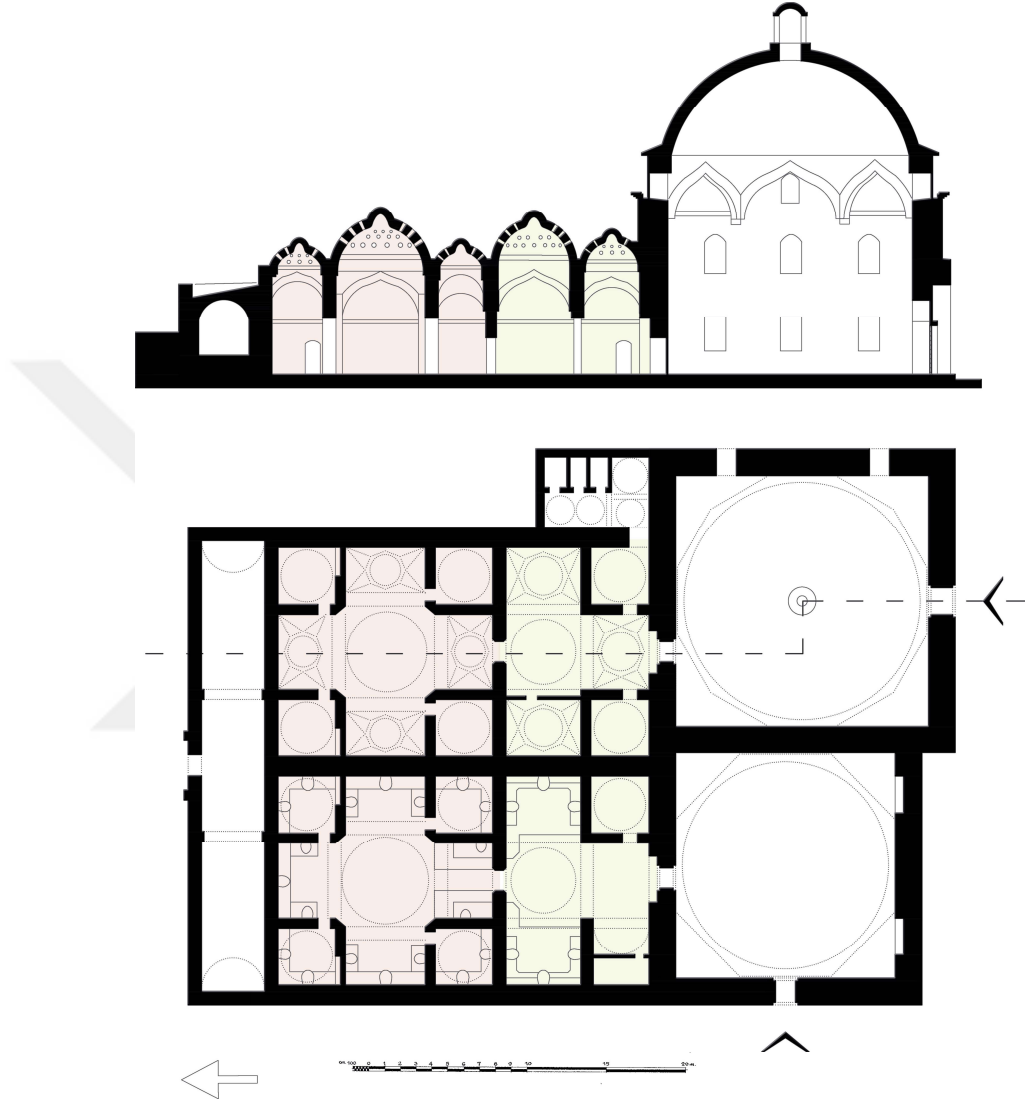
üzerine yerleştirilmiştir. Dolayısıyla eğimli arazide yerleşimde külhan gibi ısı kaybı az olması beklenen, yüksekliği daha düşük bölümlerin toprak seviyesinde tutularak camekanın yüksek giriş cephesi oluşturması fonksiyonel bir çözümdür.

Şekil 5.43 Küçük Mustafa Paşa Hamamı Eğimli Arazide Yerleşimi-Plan ve Kesit [288]

Hoca Paşa ve Küçük Mustafa Paşa Hamamlarında alt kotta külhan bölümünün yer aldığı görülmektedir. Bu durum arazi eğimi ve yönlenme dışında mevcut yapı çevre ve girişin sağlandığı uygun cepheye bağlı gelişmiştir. Kesitlere bakıldığında Ağa Hamamı ile benzer biçimde külhan kısmının toprağa oturtularak daha korunaklı çözüldüğü anlaşılmaktadır. Pervititch haritalarında Küçük Mustafa Paşa Hamamının camekan ve külhan bölümlerine ilişkin kot farkının yaklaşık 2.5 metre (+10.00/+7.50) olduğu görülmektedir[272]. Dolayısıyla arazinin eğimi ve kotların düzenlenmesinde özgün topoğrafyanın bozulma ya da altyapı çalışmalarında yeniden düzenlenme unsurunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Caddeden merdivenle inilen Küçük Mustafa

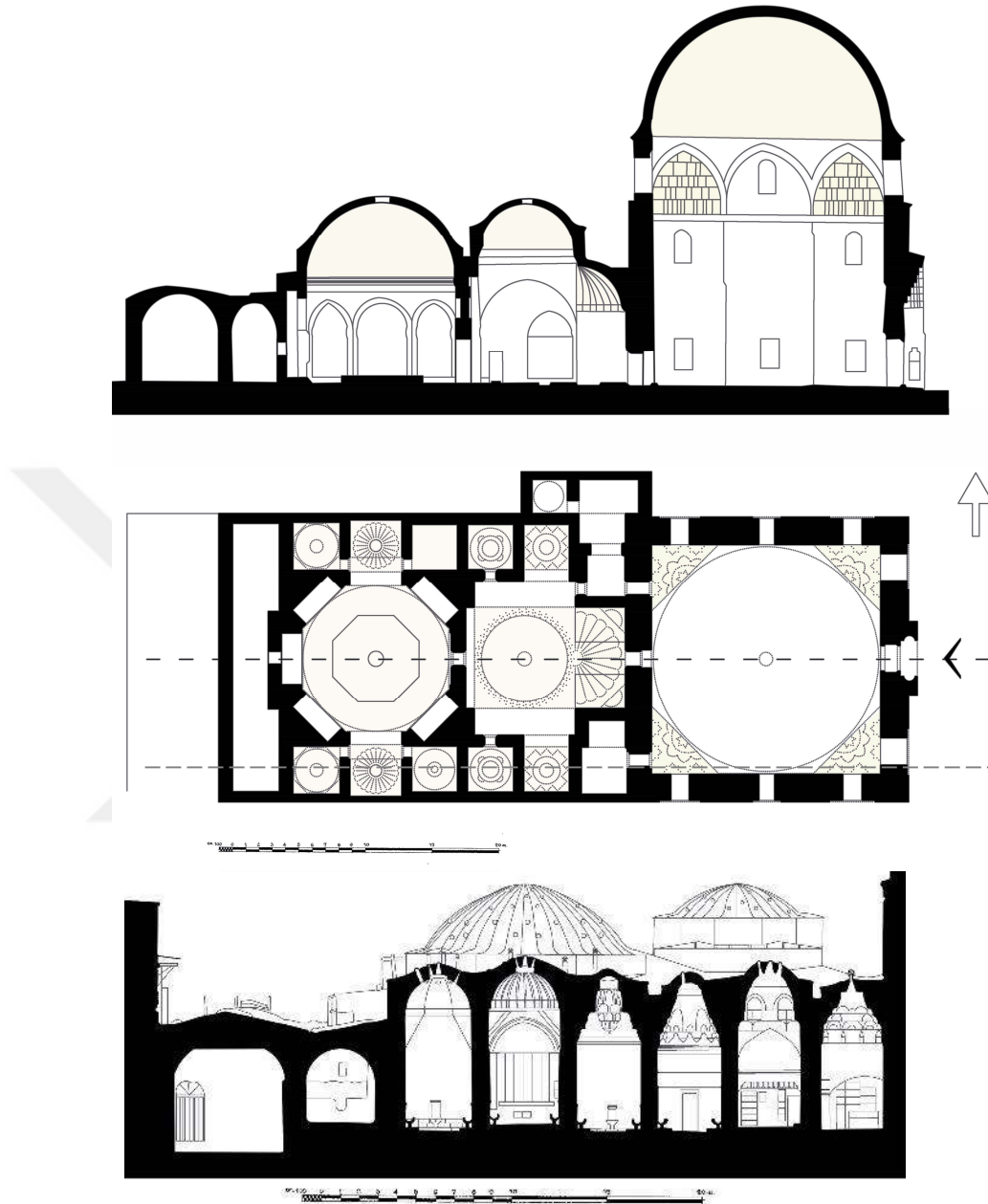
Paşa Hamamı erkekler kısmında camekanı örten kubbe; büyüklüğü ile hâkim bir karaktere sahiptir. Klasik Türk hamamı plan şemasını temsil eden hamamda kadınlar kısmı daha küçük boyutlarda farklı mekânsal özelliklere sahip biçimde düzenlenmiş ve girişi ara sokaktan sağlanmıştır.

Şekil 5.44 Bayezid H. sıcaklık ve ılıklik bölümleri ilişkileri-Plan ve Kesit (M.N. Haskan)

Beyazıt Hamamı külliyesinin parçası olarak 4 köşe halvetli klasik plan şemasına uygun İstanbul'un en büyük ikinci hamamıdır [97]. Hamamın mekansal özelliklerinde sıcaklığa benzer biçimde düzenlenmiş ılıkliği ile devamında cadde (erkekler) ve sokağa (kadınlar) açılan anıtsal camekânları dikkat çeker. Yıkanma bölümlerine kesit düzleminde bakıldığında ardışık sıralanan eş yükseltilerde hacimlerin düzenli bir ritimde yer aldığı görülmektedir. Kadınlar ve erkekler bölümü neredeyse aynı özellikte olan hamamın suyu külhana yakın kuyudan dolapla çekilerek sağlanmıştır. Temel gereksinim

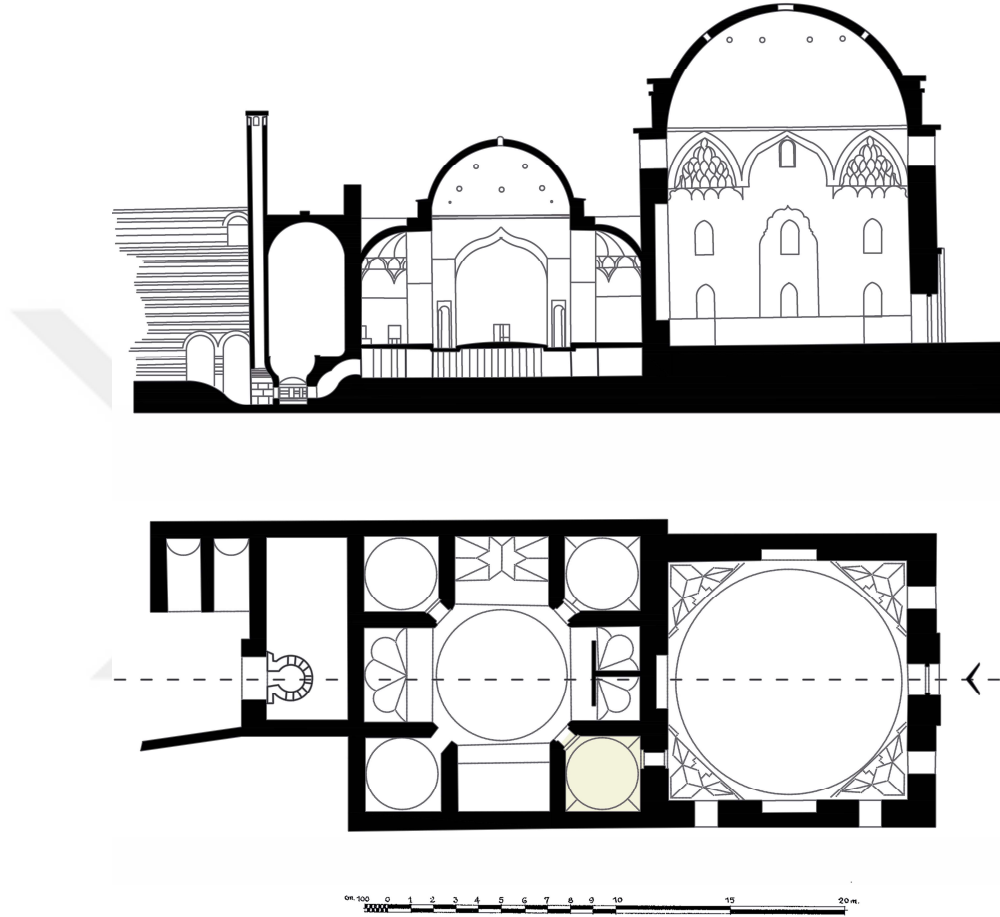
olarak su ile ilişkinin önemini vurgulayan bu durum aslında yakın çevre kapsamında incelenmesi gereken, tasarım kararlarını etkileyen önemli bir unsurdur.

Şekil 5.45 Mahmutpaşa Hamamı ılık bölümü ve örtü sistemi-Plan ve kesit [400]

Aslen çift hamam olarak inşa edilen Mahmutpaşa Hamamının 1878 yılında kadınlar kısmı yıktırılarak yerine Abud Efendi Hanı yapılmıştır. Mevcut planda kuzey yönünde temizlik hücrelerinin çıkıntılı yüzeyinden de anlaşılacağı gibi yıkılan kısım güney duvara bitişiktir. Tek hamam olarak çalışmaya devam eden hamamın sekizgen 4 köşe halvetli sıcaklığı, sıcaklığa benzer boyutlarda düzenlenen ılık bölümü ve 27m yükseklikteki camekan kubbesi ile anıtsal bir yapıya sahiptir [242]. Bayezid Hamamında dikkat çeken

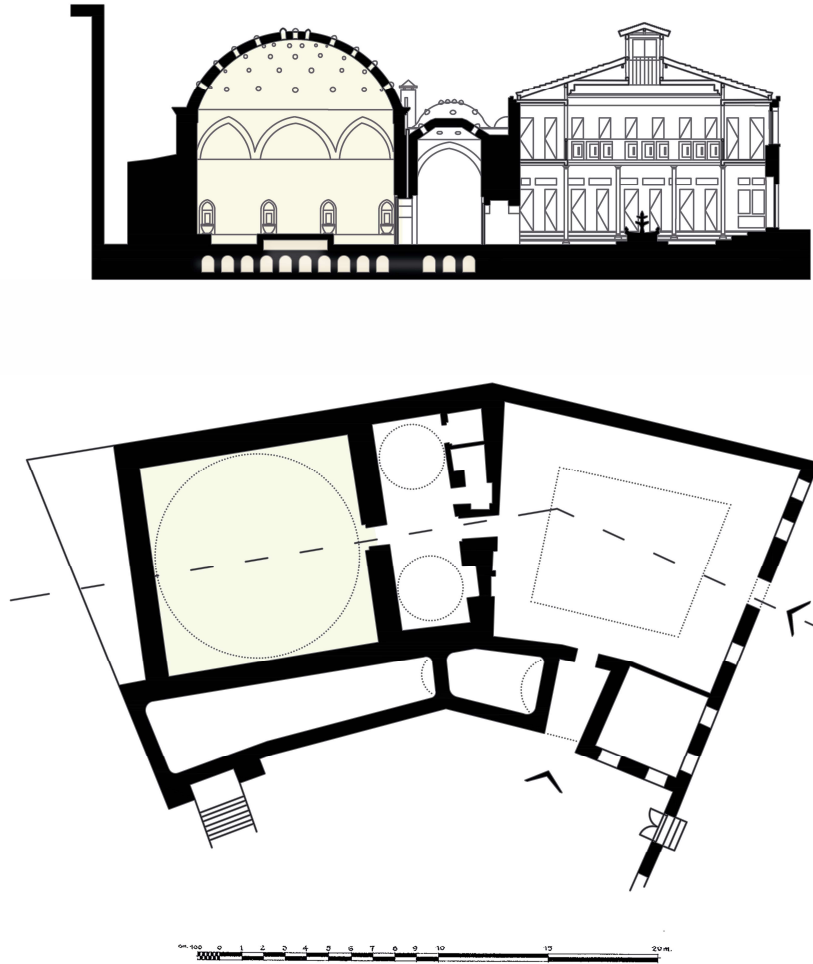
ılıkliğın lineer geçiş bölümü olmanın ötesinde güçlü tanımlanması burada farklı geometrilerde sağlanmıştır. Sıcaklığın okgen ılıkliğın ise kareye yakın güçlü tanımına benzer bir yaklaşım Tahtakale Hamamı erkekler bölümü örnek gösterilebilir. Mahmutpaşa Hamamında bu farklı geometride büyük salonlar ve kenar boyunca dizilen halvetlerin farklı örtü ve geçiş sistemlerine sahip olması dikkat çekmektedir.

şekil 5.46 İşakpaşa Hamamı ılıkliğ bölümü olarak halvet-Plan ve kesit (E.H. Ayverdi)

Lineer kütlesinde bir kenarı 11.50 metre olan geniş bir kubbenin örttüğü kare biçimindeki camekân 2 cepheden açılan 3 kat pencere ile aydınlatılmış, duvarları taş ve tuğla almaşık biçimde örülmüştür. Sıcaklığı köşe halvetli olmasına rağmen klasik düzene aykırı olarak ılıkliğ bölümü bulunmayan hamamın köşe halvetlerinden biri camekân ve sıcaklık arasındaki geçişi sağlamış, ılıkliğ olarak kullanılmıştır. Burada geçiş mekanı olarak orta eyvan yerine köşe halvetin tercih edilmesi sıcaklığın korunması için daha işlevsel görülebilir. Fakat ılıkliğı sıcaklık bölümünün bir parçası gibi kullanan Beylerbeyi hamamında bu geçiş eyvanın kapatılması ile sağlanmıştır. Dolayısıyla

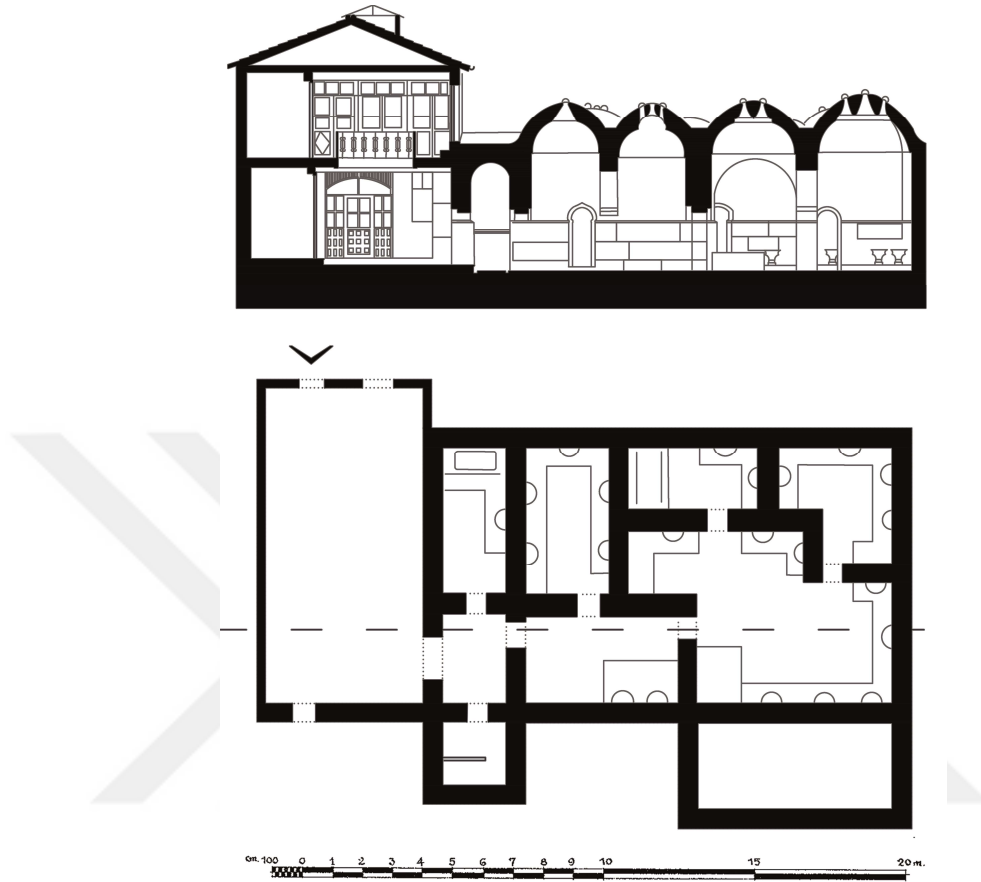
mekanlar arası ilişkilerde bahsedilen sirkülasyon ağı özellikle klasik şemaya aykırı hacimlere sahip örneklerde farklı biçimlerde uygulanmıştır.

Şekil 5.47 Ayşe Kadın Hamamı Halvetsiz Sıcaklık-Plan ve Kesit [335]

18.yy'da inşa edilen küçük tek hamam 2 katlı kagir camekan, lineer ılıklik, tek kubbe ile örtülü geniş sıcaklık bölümü ve sıcaklığı saran depo ve külhan kısımlarından oluşmaktadır. Hamam sokağından camekâna lineer biçimde verilen girişin yanı sıra bahçeden de giriş sağlanmış, suyu yanındaki kuyudan dolapla çekilmiştir. Hamamın kütleindeki kırılmanın yakın çevresine bağlı inşa edildiği ya da onarım geçirdiğini düşündürmektedir. Bu açılı birleşimde oluşan korunaklı bölge hamama servis ve açık alan sağlamıştır. Kütleli birleşimin farklı olması camekan ve ılıklik bölümlerinde geometrinin açlandırılmasıyla sönümlenmiş, sıcaklık bölümü kare biçiminde halvetsiz düzenlenmiştir. İshakpaşa Hamamı ile karşılaştırıldığında plan düzeleminde ölçekleri

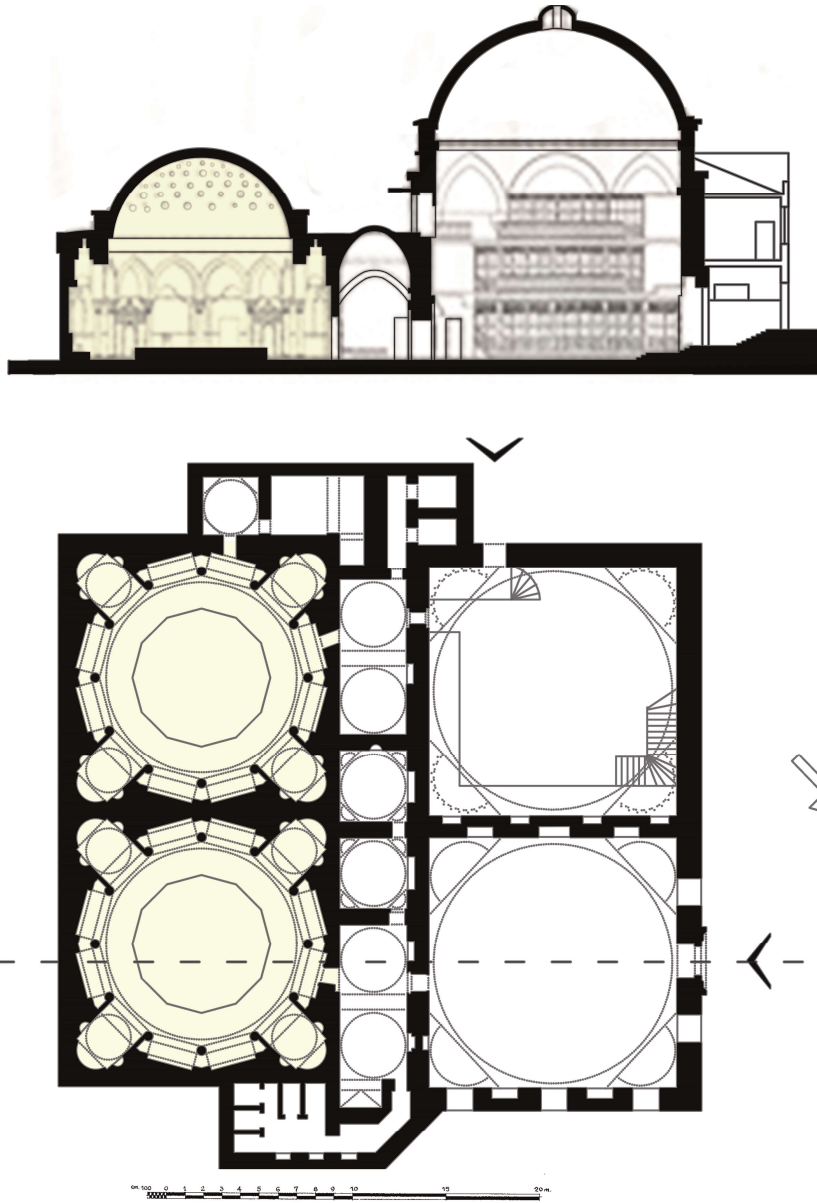
yakın, kesit düzeleminde ise basık hacimlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla Ayşe Kadın Hamamı sıcaklığın halvetsiz ya da az halvetli örneklerine rastlanan küçük ölçekli hamamlara örnek verilebilir.

Şekil 5.48 Hacı Evhad Hamamı -Plan ve Kesit (A.S.Ünver)[401]

Caddeden giriş sağlanan camekân bölümü enine dikdörtgen ve 2 katlıdır. Hamamın sıcaklık bölümünde merkezi ve simetrik olmayan bir düzen izlenerek farklı boyut ve biçimlerde halvetler oluşturulmuştur. Bu belirsiz geometri farklı dönemlerde gerçekleştirilen tamir ve genişletmelerin etkisini göstermektedir [97]. Mekansal şemanın asimetrik ilişkileri asıl yıkanma bölümünde yer alan kurnaların parçalı; göbektaşının ise köşede duvara bitişik çözülmesine yol açmıştır. Kesit düzleminde planda yer alan farklı boyut ve geometriye sahip salonların küçük eş kubbeler altında sıralandığı görülebilir. Hacı Evhad Hamamının asimetrik yapısına karşın kesitleri ile benzer özellikte, sıra halinde kubbelerin aynı büyüklükte halvetler ile kurgulandığı Eyüp Hamamı merkezi plan şemasını sürdürmektedir. Dolayısıyla Hacı Evhad Hamamı plan itibarıyla karmaşık yapısına rağmen salonların düşeydeki benzer yükseklik ve kubbe

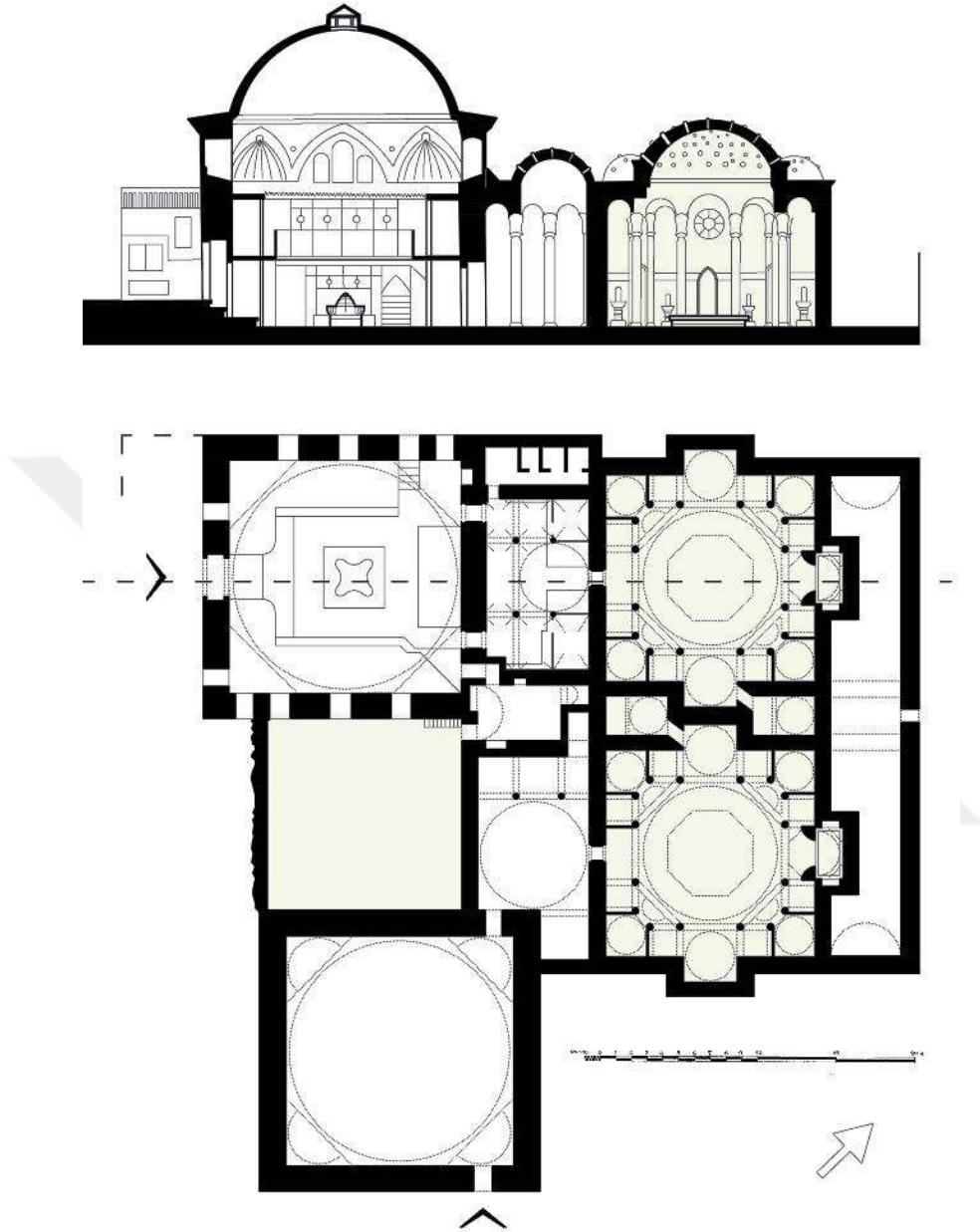
genişlikleriyle geçirdiği değişimleri, örtü sisteminin form ve kütle ile ilişkisini göstermektedir.

Şekil 5.49 Çemberlitaş Hamamı -Plan ve Kesit (H.Glück) [402]

Mimar Sinan'ın son dönem eserleri arasında gösterilen hamam sahip olduğu mimari karakteri ve tarihsel süreçteki kamusal varlığı, sürekliliği ve taşıdığı izler açısından dikkat çekmektedir. Kadın ve erkek bölümlerinin planları benzer olan hamamda 3 katlı camekan, lineer biçimde uzanan ılıklik ve 12 sütunla destekli dairesel sıcaklık mekanları yer almaktadır. Özellikle erken dönem hamam örneklerinde rastlanan dairesel geometride mekanların antik dönem hamam mimarisine ait izleri çağrıştırdığı

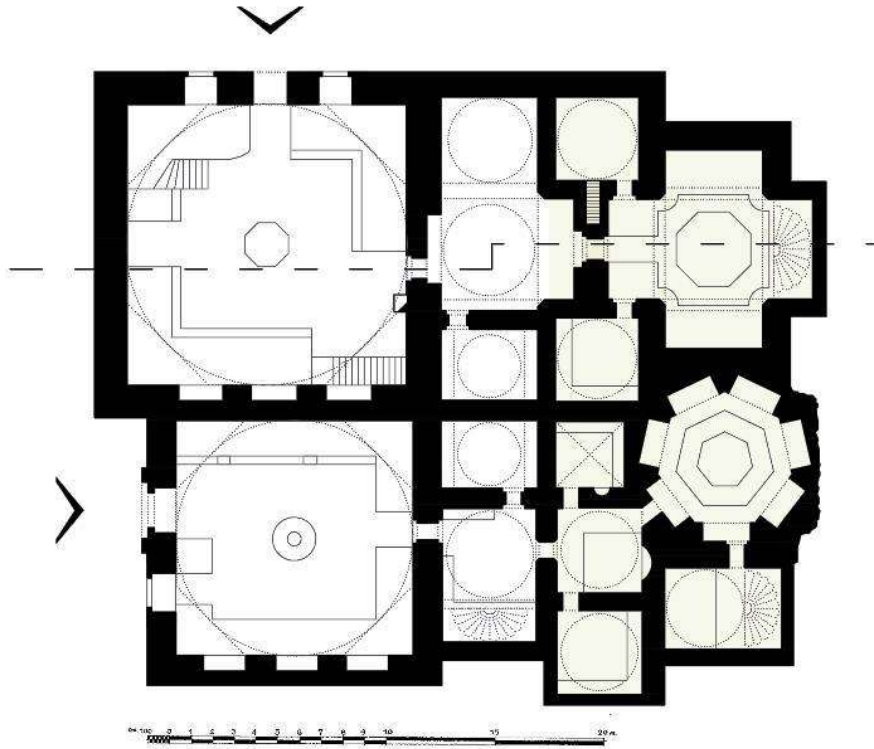
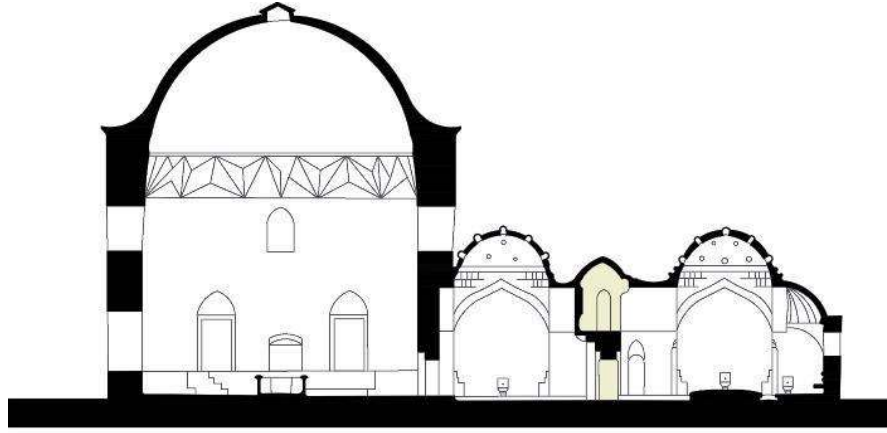
düşünüldüğünde, İstanbul 1584 tarihli Çemberlitaş hamamı gibi çok az örneğin halen mevcut olduğu görülmektedir.

Şekil 5.50 Çalaloğlu Hamamı -Plan ve Kesit (H.Glück), [403]

1768 yılında yeni hamam inşasına getirilen yasağın ardından inşa edilen geç dönem hamamlarının küçük ve asimetrik düzenlerinin aksine Çalaloğlu Hamamı oldukça büyük ve farklı bir mimari düzene sahiptir. Erkekler bölümü caddeye, kadınlar bölümü hamam sokağına açılan yapı, klasik mimari özelliklerin yanı sıra farklılıkları ve Barok üslubunun etkilerini barındırması açısından önemlidir. Üst örtüsü direklerle taşınan merkezi kubbeli sıcaklık mekânı, kadınlar ve erkekler bölümleri arasında kalan avlu/açıklık,

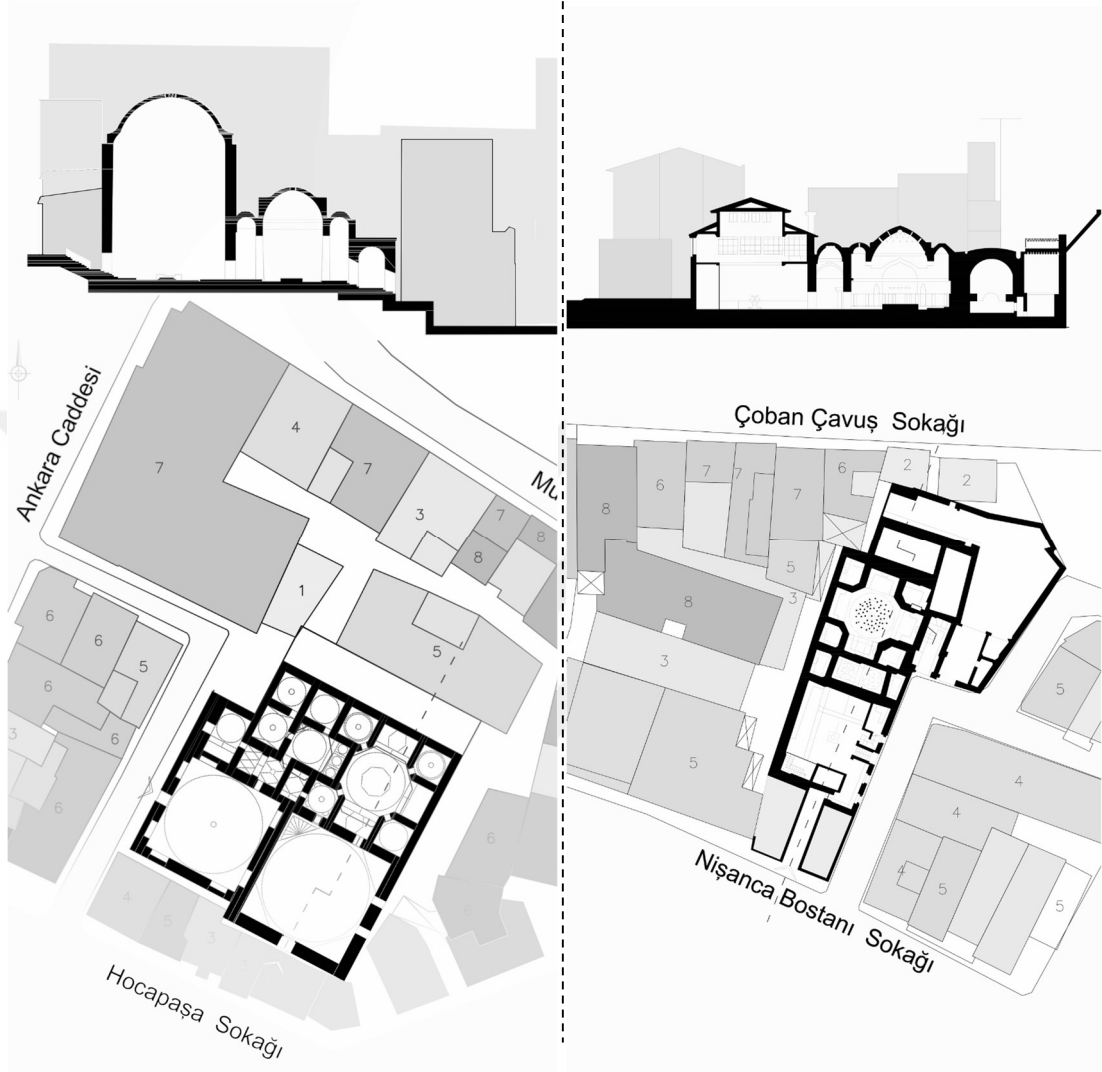
kadınlar bölümü soyunmalığının simetriyi bozan kütleli hareketi, aydınlık fenerinin yanı sıra çok sayıda pencere ile sağlanan aydınlatma ve barok özelliğe sahip tefriş ve yapı elemanları ile hamam klasik düzenden farklılaşmaktadır.

Şekil 5.51 Çardaklı Hamamı -Plan ve Kesit (H. Glück)

Çardaklı Hamamı doğu-batı ekseninde paralel bağlantılı çift hamam biçiminde inşa edilmiştir. Kadın ve erkek bölümleri; büyüklük, giriş ve mekân geometrileri ile farklılıklar gösterir. Erkekler bölümü kitabeli kapısı örülmüş ve giriş yan cepheden açılan yeni bir kapı ile sağlanmıştır. Daha büyük olan erkekler bölümünde, ılık ve sıcaklık arasındaki 165 cm kalınlığındaki duvarda yer alan merdiven ile (55cm) halvetin üzerindeki çardağa çıkılır. Hamam camekân, mekân organizasyonu ve cephesiyle Türk

hamam mimarisine uygunken, kapı üzerindeki Bizans levhası, haç-yıldız biçimindeki sıcaklıkları ve çardak kısmı hamamın eski Bizans kalıntıları üzerine inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir[66].

Şekil 5.52 Hocapaşa [117] ve Havuzlu Hamamı [319] Yakın Çevre ve Kesitleri

Hamamların özgün çevresi içerisindeki yeri ve ilişkilerinde değişen yakın çevre ve yükselen gabari içerisindeki durumları Hoca Paşa ve Havuzlu Hamamları ile ifade edilebilir. Hocapaşa Hamamı kesitinde 4 katlı olarak gösterilen camekana kıyasla yakın çevrede 8 kata varan kat yükseklikleri görülmektedir. Benzer bir durumun eğimli bir arazide konumlanan Havuzlu Hamam için de geçerlidir. Dolayısıyla değerlendirmeler arasında yer verilen dükkanlarla sarılı çeperlerin kontrolsüz gelişmeler ile bozulduğu kesitler üzerinden okunabilir.

5.3 Sosyal Çevre ile Etkileşim Boyutları

Hamamların kent ve toplum içinde sosyal ilişkileriyle varolduğu tespitlerde birçok kez vurgulanmıştır. Dolayısıyla yıkanma işlevinin ötesinde sosyalleşme merkezi olarak hamamların yarattığı kültürel birikim gündelik hayatta farklı boyutlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Yetim ocağı, külhanbeyliği ile Gedikpaşa Hamamı, evsizlerin konakladığı akşamcı Galata Hamamı, gelinlik kızların seçildiği, kismet aradığı Bostan Hamamı, Aşık Veysel'in methiye yazdığı Üsküdar Büyük Hamamı, Hacivat Karagöz faslında konu edilen Küçük Pazar Hamamı gibi sosyal hayatın içinde varolan, şekillenen bu yapı ve kültürün etkileşimleri farklı başat özellikleriyle görülebilir. Özellikle halvet ve kurnaların birtakım tanımlara sahip olması; utangaç kızlar için şeftali kurnası, Sultanın yıkandığı hünkar kurnası ya da halveti, genç bir tellağın öldürüldüğü kanlı halvet, Sümbül Efendi kurnası gibi örnekler bu etkileşimi ifade etmektedir.

Balat civarındaki hamamlarda yer alan Ermeni ve Yahudi havuzları, üç dilin buluştuğu hamam olarak anılan hamamın giriş cephesindeki Osmanlıca, Rumca ve Ermenice "Hürriyet Hamamı" yazısı kozmopolit bir yapının ifadesidir. E. Çelebinin semt ve uğraşlarla ilişkilendirdiği hamam tanımları da bu yüzden sosyal hayattan bir kesit ifade etmektedir. Tespit çalışmasında yeri net olarak tespit edilemeyen Kemankeş Hamamı'nın E. Çelebi tasniflerinde "atıcılara" ayrılması, Unkapanı civarında olduğunu düşündürmektedir. Benzeri sosyal ilişkiler hamamların yere bağlı gelişimlerini gösterir niteliktedir. Mahalle ölçeğinde yoğunlaşan sosyal çevre bunu doğrular niteliktedir.

Sosyal çevre ile etkileşimleri zamanla değişen hamamlar; kuruluşuna dair özgün kaygıların yanısıra sürecin izlerini de taşımaktadır. I.Dünya Savaşı sırasında Fransız Cizvitleri tarafından satın alınarak kiliseye dönüştürülmüş Ayaspaşa Hamamı ya da sırasıyla , hastane, akıl hastanesi, cezaevi, okul, marangoz, ticaret kompleksi ve 1985 restorasyonu ile özgün işlevine dönüştürülen Toptaşı Hamamı kentin ve sosyal yapının değişimine dair izleri barındırmaktadır.

Mevcut sosyal çevre içerisinde hamamların geçmişte sahip oldukları önemi yitirdikleri görülmektedir. Tespitlerde işlevini sürdüren hamamların azalması ve turizm haricinde özgün işlevi teşvik eden dinamiklerin eksikliği bu durumu doğrulamaktadır. Kozmopolit bir sosyal yapının ürünü olarak gelişen hamam kültürünün sosyal yapı ve yerel değerler

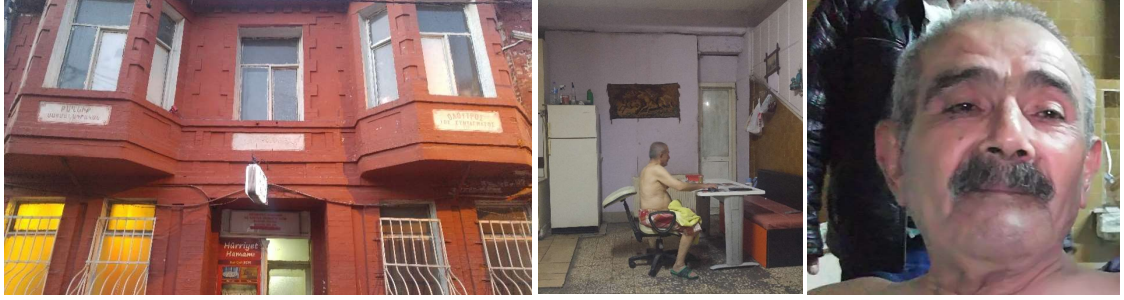
ile etkileşimi zayıflamış, yeni çevresel unsurlara adaptasyonu sağlayamamıştır. Diğer taraftan merdivenaltı hamam işletmelerinin varlığı geleneksel hamamların içinde bulunduğu karmaşık durumu göstermektedir. Yüzme havuzları, kafeterya, çok amaçlı salon, kreş ve restaurant gibi farklı birimler ile birlikte 2015 yılında tamamlanan Sarıgazi Külliye Hamamı ise tarihi kent merkezi dışında uygulanan farklı uygulamalar arasında gösterilebilir. Burada semtin yoğun kullanımı ve canlılığı, sosyal etkileşim biçimi olarak çeper ve içerisinde barındırdığı farklı etkinlik alanları ile ilişkilendirilebilir.

Şekil 5.53 Sarıgazi Külliye Hamamı Bölümleri ve Kullanım Durumu

Sarıgazi örneğinde ya da turistik hamamlarda görülen farklı etkileşim düzeyleri yerel ve geleneksel kültürün sürdürülebilirliğine farklı boyutlar getirmektedir. Burada gelenekselin ihtiyaç ve hamam sefasına bağlı programının salt eğlence odaklı gelişimi önemlidir. Diğer taraftan mevcut geleneksel hamamların sosyal çevresi ile kurduğu ilişkiler ağı işletmeci ve çalışan, orta yaşlı, genç ve yabancı bireyler ya da kadın ve erkek hamamları üzerinden farklı deneyimlerde incelenebilir.

Hürriyet Hamamında çalışan 72 yaşındaki Tellak Ahmet amcanın çocukluktan gelen hamam kültürü ve deneyimleri gibi çalışan mevcut hamamların çoğunda halen Patrona sonrası hamamcılığı devralan Sivas ve Tokat aileleri yer almaktadır. Yılların hamam çalışanlarının devamlı müşterileri olan orta yaş gurubundaki müşteri profili de benzer şekilde çocukluktan gelen kültürlerini devam ettirdikleri görülmüştür.

Şekil 5.54 Tellak Ahmet Amca (72), Hürriyet Hamamı

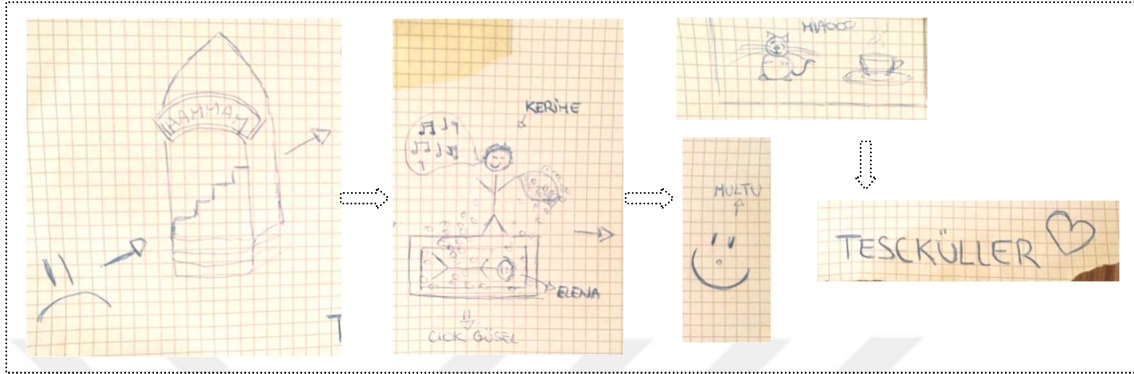
Fakat, hamamlara dair saha çalışmalarında gençlerin tercih etmedikleri hatta yürütülen çalıştayda büyük çoğunluğunun deneyimlemediği görülmüştür. Bu durum az sayıda çalışmakta olan geleneksel hamamların geleceğinin düşünülmesi gerektiğini göstermektedir.

Şekil 5.55 Altımermer Küçük Hamam'da babası ile ufaklığın hamam deneyimi

Küçük Hamam'da babası ile hamamın keyfini çıkaran küçüğün geçmişte kadın hamamlarında sıklıkla karşılaşılan bir görüntü olduğu resim ve minyatür tasvirlerinde görülmektedir. Hamamların vakıf sistemi içerisindeki ilişkileri de güçlü bir etkileşim ağını tanımlar. Benzer şekilde Süleymaniye Hamamının Külliye medrese talebeleri tarafından kullanıldığı bilinmektedir.

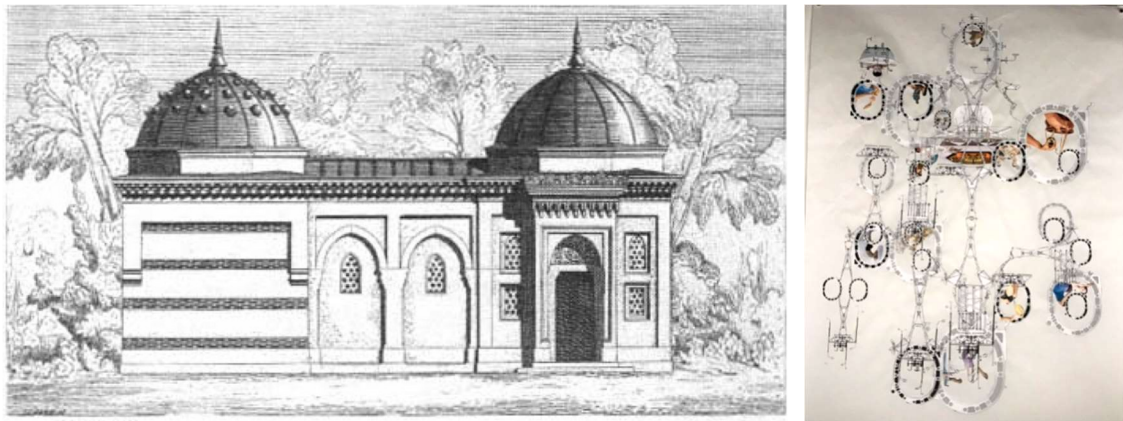
Bayezid Hamam Müzesindeki ziyaretçi defterinde yer alan ifadelerden farklı olarak Vezneciler Hamamı'nda duvara asılı kağıtta Elena'nın hamam deneyimi yer almaktadır. Başlangıçta hamamdan korkan genç turistin hamam içindeki kese, müzik, kedi ve sonrasındaki mutluluğunu, hamamın merdivenle çıkılan şeması ile ifade etmiştir.

Şekil 5.56 Elena'nın hamam deneyimi, Vezneciler Hamamı

72 yaşındaki Ahmet amcanın, babası ile birlikte hamam keyfi süren küçüğün ya da genç turistin hamam deneyimini ifade ettiği şemanın tümü hamamların mevcut sosyal çevre ile etkileşimlerinden kesitler taşımaktadır. Bunların dışında hamam işletmecisinin ya da yerine bağlı olarak farklı karakterde grupların tercih ettiği hamamlar olduğu görülmektedir. Kadınların da halen kına gibi özel günlerde tercih ettiği hamamlar bu yönde tarifeler oluşturarak hizmet vermektedir.

Osmanlı Devleti'nin katıldığı 19.yy'larından 1867 Uluslararası Paris Sergisi'nde Osmanlı Pavyonunda sergilenen hamam [404], 2017 yılı İstanbul Bienalinde mekan olarak kullanılan Küçük Mustafa Paşa Hamamı ya da 2018 İstanbul Bienalinde temsil edilen Haseki Hamamı ve yıkanma kültürü etkileşimin sanatsal yönünü ifade etmektedir.

Şekil 5.57 Türk Pavyonu (1867) ve İstanbul Bienali (2018)

Öneriler

Yıkanma ve temizlik kültürü kökenlerinin incelenmesi bu coğrafyada gelişen geleneğin antik dönemden günümüze sürekliliğini ortaya koymaktadır. S. Eyice ve F. Yegül gibi araştırmacıların Bizans'ta olduğu gibi Türkler'de de süregelen gelin hamamı, padişah ve kralın yıkanma ritüelleri bu sürekliliğin sosyal boyutta açılımını göstermektedir.

Dolayısıyla üçüncü bölümde yıkanma kültürü ve kökenlerine dair ulaşılan sosyo-kültürel verilerin fiziksel karşılıkları olarak, hamam mimarisi antik dönem itibarıyla ele alınmıştır. Hamamların mimari gelişim süreci kronolojik, tipolojik, bölgesel ve kullanım biçimlerine bağlı incelenmiştir. Burada geniş bir coğrafya ve zaman dilimine hâkim geleneğin mimari boyutları ancak temel hatlarıyla ele alınabilmiş, özellikle kullanım yerlerine bağlı gelişimleri detaylandırılmıştır. Üçüncü bölümün çalışmaya asıl katkısı sürecin farklı yönlerinin kapsamlı biçimde ele alınmasıdır. Bu yaklaşımın kaynağı ise ikinci bölümde yıkanma kültürü kökenlerinin sorgulanması ile elde edilen sosyo-kültürel verilerin etkileşim ve sürekliliği olmuştur.

Kapsam çerçevesindeki hamamlar üzerine hassas röleve ve restitüsyon çalışmalarının eksikliği, tespitlerin sınırlı kalmasına sebep olmuştur. Buradan referansla yakın çevre, kesit ya da modeller ile 3. boyut ve detay ölçeğinde veri eksikliklerinin tamamlanması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, konu genel anlamda akademik çalışma ve literatürde işlenmiş gözükmese de başat ve güncel örneklerin dışında birçok hamamın detaylı incelenmesi gerekmektedir. Çalışmada bu durum saha etüdları ile giderilmeye çalışılmış ve eksikliği hissedilen kesit, detay gösterimi, 3d modelleme, GIS gibi araçların kullanımlarına yer verilmiştir.

Kent üzerine yapılan incelemeler geniş ölçekte hamamları da etkileyen vakıf eserleri ve mülkiyet sorunlarının yıkım ve tahribatta önemli payı olduğunu göstermiştir. Asarı Atika Nizamnameler serisi (Eski Eserler Tüzüğü) (1869), Muhafaza-i Asar-ı Atika Encümeni (1917), Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (1951) gibi koruma üzerine geliştirilen kurum ve yasalara rağmen 1911'de başlayan vakıf eserlerinin satışı halen devam eden ciddi tahribatların sebepleri arasında yer almaktadır. 250 civarı hissadarı olan Çardaklı Hamamı âtil vaziyette bekletilmektedir. Geçmişe dair incelemeler hamamların diğer tarihi eserler ile birlikte yönetimin altyapı ve şehircilik

adına gerçekleştirdiği ihya projelerine kurban gittiği görülmüştür. Bu yıkımların etrafıca yer verildiği bölümde çoğu örnek yok pahasına tahrip edilmiştir. Cerrahpaşa Hamamının 500 lira vergi borcundan dolayı, ya da yola denk gelmemesine rağmen yine de yıkılan Kızlar Ağası Hamamı bunlardandır.

R. E. Koçu şehrin yüzüsuyu olarak nitelendirdiği Ayakapu Hamamını tahrip edenleri, tarihin tel'inine terkettiğini belirtmektedir. Prof. Süheyl Ünver İstanbul hamamlarının istikbalini şehircilik ve arkeoloji noktasındaki önemini vurgulamıştır. S. Eyice "Roma hamamlarının İslâm ve Türk hamamları ile en büyük benzerliği ısıtma sisteminde görülür." Fakat günümüzde Arabacılar Hamamında olduğu gibi duvarlarda doğalgaz peteklerinin yer aldığı örnekler bulunmaktadır. Bu durum hamamlara özgün sistem olan hypocaust bölümünün tahribatına yol açmaktadır. Sümbül Efendi Hamamında ısıtma probleminin özgün kubbeyi kapatırcasına muhdes örtüye yol açtığı görülebilir.

Tespit sürecinde oluşturulan liste ve yararlanılan kaynaklarda geçmişe ilişkin ciddi bir arşiv eksikliği ve kayıtların sınırlı olduğu görülmektedir. Verilerin eksikliği dolaylı kaynaklara başvurularak giderilmeye çalışılsa da yok olan birçok hamama ilişkin muğlak noktalar aydınlatılamamıştır. Çelişkili ya da eksik bilgiler içeren dağınık verilerin toparlanması için temel kaynaklar ile tespit listesi ve haritalama yöntemiyle analizler oluşturulmuştur. Listede yer alan ve dahil edilmeyen hamamların nicel tablo ve haritalar ile değerlendirilmesi sürecin kolay okunması ile detaylı incelemelere imkân tanımıştır. Bu doğrultuda oluşturulan kataloglar güncel ve kritik konuların değerlendirilmesinde kullanılmıştır.

Mevcut kullanım biçimleri ve fiziksel çevre değerlendirmesi sonucunda, hamamların yakın çevre ilişkileri ve fiziksel etkileşim boyutlarının mevcut durumlarının oluşmasında kilit rol oynadığını göstermiştir. Buna bağlı gelişen süreçte hamamların değişen fiziksel ve ekonomik koşullar ile doğrudan tepkimeye girdikleri, dolayısıyla Alexander'ın deyimiyle "yaşayan organizmalar" olarak tanımlanmaları mümkündür. Örnek olarak, Ortaköy Hamamı 1950 yol çalışması sonrası ortada kalmış, çevresinde gelişen turizm potansiyeline bağlı bar, sanat atölyesi, kültür merkezi gibi kullanım değişimleri geçirmiştir. Azapkapı Hamamı arkasındaki Cenevizlilerden kalma sarnıç, ilerisindeki Galata sur kalıntısı ile Haliç köprüsünün altında kalmış, kadınlar kısmı mağazaya

dönüştürülmüştür. Benzer şekilde Mahmudpaşa Hamamının kadınlar kısmının Osmanlı döneminde yıkılarak yerine han inşa edilmesi değişen çevresel faktörlerin hamamların mevcut durumlarına erken dönem itibariyle etkisini ortaya koymaktadır.

Çevresel şartların değişimi ile birlikte ortaya çıkan mevcut durum değerlendirmesinde yapısal ve kullanım boyutundaki değişimler ile müdahale biçimleri ön plana çıkmaktadır. Hamamlar üzerine sağlamlaştırma, temizleme, bütünleme çoğu restorasyon sürecinde karşılaşılan yöntemlerdir. Diğer taraftan güncel örneklerde yeniden kullanım, çağdaş ek, rekonstrüksiyon hatta taşımaya ilişkin örnekler tespit edilmiştir. Hocapaşa Hamamı ciddi dönüşümlerde çağdaş ek, Bayezid Hamam müzesi gibi farklı odaklı yeniden kullanım, Üsküdar Küçük Hamamı gibi rekonstrüksiyon örnekleri görülmektedir. Kent dışında bu örnekleri artırmak ve taşıma gibi çok nadir başvuru müdahale biçimini Batman Tarihi Hasankeyf ilçesinde yer alan Tarihi Artuklu Hamamında örneklendirmek mümkündür.

Venedik Tüzüğü'nün 5. maddesinde "Anıtların korunması, her zaman onları herhangi bir yararlı toplumsal amaç için kullanmakla kolaylaştırılabilir" belirtildiği üzere İstanbul kapsamında artan yeniden kullanım örnekleri sorgulanmıştır. İncelemeler özgün işlevi dışında restore edilen hamamların yakın çevresini kapsayan fizibilite değerlendirmelerinin göz ardı edildiği ve "toplumsal amaç" yerine ekonomik bir güdümlerle hareket ettikleri görülmüştür. Bayezid gibi az sayıda kültürel merkeze dönüştürülen hamamların da yine bu kavram temelinde eleştirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla İstanbul'un neredeyse her semtinde yer alan kültürel belleği hamamların özgün işlevleri, turizm ve yeniden kullanım potansiyellerinin geliştirilerek tekrar sosyal hayata dahil edilmeleri gerekmektedir. "... en iyi niyetle ve en üstün bilgilerle tarihi bir hamamı restore etmek yetmiyor, ona yeni bir iş ve ruh vermek, bu günün dünyası için de geçerli hale getirmek gerekiyor" F. Yegül. Bu süreci planlamak öncelikle geçmişin deneyimlerinden referans ve hipotezler edinilmesi ile mümkündür. Lüleburgaz'da Belediye meclisi, Bursada Kültür Merkezi, İstanbul'da birçok fonksiyona zoraki ya da planlı dönüştürülmüş hamam örneklerinin sosyal ve mimari başarıları bu kapsamda incelenmelidir. Aksi takdirde 5. Murad Av Köşkü Hamam Restorasyon'undaki tartışmalarda geçen Arif Atılğan'ın değerlendirmeleri 20.yy. yıkımlarının farklı biçimlerde devam edeceğini göstermektedir. Dolayısıyla kullanım değişimi, turizm,

kültürel faaliyetlerin hamamlar için uygulanmasında asıl amacın hamamların mimari ve kültürel boyutta bütün olarak korunması olduğunu hatırlamak gerekmektedir. Burada kullanılan sarnıç ya da dolaplar ile sağlanan su sistemleri dahi dikkate alınmalı, ilişkisel bir bakış sağlanmalıdır.

Hamamların korunması ve günümüz şartlarına adapte edilmesindeki diğer bir boyut yerel organların geniş ölçekte çevresel rehabilitasyon projelerinin hamamları da kapmasıdır. Kültür Vadisi ya da Estam projeleri ile Merkezefendi ve Eyüp Hamamlarının restorasyonu bu kapsamda gerçekleşmektedir. Bursa örneğinde ise kentin hamamlarının çoğunun ait olduğu semtle ilişkili kültürel merkezlere dönüştürülmesinde hamamları kapsayan genel bir karar mekanizması görülebilir. Pratikte gerçekleştirilen bu uygulamaları Avrupa Birliği'nin finanse ettiği Viyana Enstitüsü tarafından 12 ülkeden 18 bilim kurulu ile işbirliği içinde koordine edilen HAMMAM projesi gibi kapsamlı çalışmaların desteklemesi önemlidir. Proje kapsamında çalışılan yerlerden biri olarak İstanbul hamamlarının kendi bağlamı içinde mimarlık, tarih, sosyo-kültürel, ekonomik ve ekolojik alanlarda incelenmesi ve stratejilerin oluşturulması önemlidir.

İncelenen sosyal çevre ile etkileşim öncesinde vurgulanan sosyalleşme kavramı üzerinden değerlendirildiğinde mevcut durumun kritik düzeyi anlaşılmaktadır. Çalıştay kapsamında mimarlık öğrencileri ile yapılan seminer ve saha çalışmaları, hamamların gelecek kuşaklara aktarımında farklı yöntemlerin geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Sosyal ilişkileri ile tutunamayan hamamların turizm ya da kullanım değişimine başvurdukları görülmektedir. Bu bağlamda restore edilecek hamamların da benzer şekilde kullanıcı potansiyeli, çevre karakterine uygunluğu ve geleceğe ilişkin saha etüdlerinin yapılması gerekmektedir.

Sürdürülebilirliğe ilişkin mevcut kritik ve dengesiz durumun temel sebepleri arasında ekonomi yer almaktadır. Fakat ısıyı optimum şekilde kullanım için dizayn edilmiş hypocaust ve ikincil gazların dolaşımının terkedilerek açık sistem su buharı ile ısıtılan hamamların kapalı sistem peteklerle ısıtılması ve ciddi miktarda su sarfiyatına karşılık herhangi ekolojik geri dönüşümün sağlanmaması eksiklikler arasındadır. Fakat Caracalla hamamında kullanılan suyun değirmende yeniden kullanımı ya da Edirne'de

hamamın ısısının cami tabanında kullanımları pratik, ekolojik ve ekonomik birer çözüm olarak görülmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir.

Kent mi hamamı, hamam mı kenti tetikliyor; hamamların yönlendirici olma potansiyelleri anıtsal kütlelerinin getirisi mi, mahalle hamamlarının daha kırılğan ve çevresel verilere hassas olması planlamadaki önceliği işaret eder mi? Değerlendirmeler sonunda bu kurumların taşıdığı cevherin sosyal boyutları ve dönemin temel ihtiyaçları arasında olmaları tespit edilmiştir.

İlk bölümde savunulan hamam kültürünün sosyal boyutta tekrar kazandırılması gereken değerlerine ilişkin mimarlık; sosyal ve kültürel yaklaşımlarıyla etik bir merkezde yer aldığında çözümler üretilmesi kolaylaştırıcaktır. Sonuç olarak hamamlar üzerine yapılan tüm analiz ve değerlendirmelerin fiziksel boyutlarının ötesinde sosyal hayatın önemli bir parçası olarak dönemin yaşantısına dair izler taşıdığı, geçmiş ve geleceğe dair öğretici görevler üstlendikleri görölmektedir.

KAYNAKLAR

- [1] Krencker, D.M., (1929). Die Trierer Kaiserthermen, B. Filser, Augsburg.
- [2] La Follette, L., (1993). "A Contribution of Andrea Palladio to the Study of Roman Thermae", Journal of the Society of Architectural Historians, (52): 189-198.
- [3] Nielsen, I., (1990). Thermae et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths, Aarhus University Press, Aarhus.
- [4] Yegül, F.K., (1995). Baths and Bathing in Classical Antiquity, Mit Press, New York.
- [5] Glück, H., (1921). Die Baeder Konstantinopels, Halm und Goldmann, Wien.
- [6] Klinghardt, K., (1927). Türkische Baeder, Julius Hoffmann, Stuttgart.
- [7] Cansever, T., (2008). İstanbul'u Anlamak, Timaş Yayınları, İstanbul.
- [8] Aru, K.A., (1949). Türk Hamamları Etüdü, Doçentlik Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- [9] Önge, Y., (1995). Anadolu'da XII-XIII. yüzyıl Türk hamamları, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul.
- [10] MURAT, L., (2012). "Hititlerde Su Kültü", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, (31): 125-158.
- [11] Güthenke, C., (2006). "Watching the Great Sea of Beauty: Thinking the Ancient Greek Mediterranean", Princeton/Stanford Working Papers, (1).
- [12] Hattapoğlu, M., (2004). Su Olgusunun Yerleşmeler Evrimindeki Yeri ve Günümüzde Bir Kentsel Tasarım Elemanı Olarak Yeniden Yorumlanması, MSGSÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- [13] Özer, Y.S. ve Özer, N.O., (2010). "Kaunos Arkeolojik Parkı: İlkeler ve Uygulamalar (2004-2009)", Mimarlık Dergisi, (354).
- [14] Özer, N.O., (2011). "Ölü Bir Kentin Anlamı", Tasarım+ Kuram Dergisi, (7): 139-152.
- [15] Türkan, K., (2009). "Türk Masallarında Mimari: Hamam ve İşlevleri", Milli Folklor, (21).

- [16] Say Özer, Y., (1996). Ticaret Mekanlarının Oluşum ve Gelişim İlkelerinin İncelenerek Tipolojik Açıdan Sınıflandırılması, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- [17] Kroeber, A.L. ve Kluckhohn, C., (1952). "Culture a Critical Review of Concepts and Definitions", Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, (47): 3-217.
- [18] Thurnwald, R.C., (1936). "Civilization and Culture: a Contribution Toward Analysis of the Mechanism of Culture", American Sociological Review, (1): 387-395.
- [19] Güvenç, B., (1994). İnsan ve Kültür, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- [20] Yegül, F., (2011). Roma Dünyasında Yıkanma, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- [21] Butler, L.A., (2005). "Washing Off the Dust: Baths and Bathing in Late Medieval Japan", Monumenta Nipponica, (60): 1-41.
- [22] İnceoğlu, M. ve Aytuğ, A., (2009). "The Concept of Urban Space Quality", Megaron, (4): 131-146.
- [23] Buccino, L., "Water, Hygiene, Luxury, Pleasure: the Culture of Baths", Archaeological Mission of the Università Roma Tre at Lepcis Magna: 76-85.
- [24] Tekçam, T. ve Akderin, F., (2007). Arkeoloji Sözlüğü, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- [25] Taşcıoğlu, T. ve Pasiner, A., (1998). Türk Hamamı, Unilever Yayınevi, İstanbul.
- [26] Exposition « HAMMAM. Steaming Stories, <https://balneorient.hypotheses.org/>, 10 Aralık 2018.
- [27] Kramer, S.N., (2001). Sümer Mitolojisi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- [28] Sevimli, Ş., (2005). Anadolu Uygarlıklarında Temizlik Kavramı ve Uygulamalarının Evrimi, Çukurova Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Adana.
- [29] Ödekan, A., (1999). Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Eczacıbaşı Yayınevi, İstanbul.
- [30] Yılmazkaya, O., (2002). "Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık Türk Hamamı", Çitlembik Yayınevi, İstanbul.
- [31] Jaglarz, A., (2013). "Religious and Cultural Aspects in Shaping the Public Space of Hygiene and Sanitation Activities": Springer Publishing.
- [32] Bilirgen, E. ve Taşkın, B., (2006). Hamam: Osmanlı'da Yıkanma Geleneği ve Berberlik Zanaatı, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul.
- [33] Rosner, F., (1995). Medicine in the Bible and the Talmud: Selections from Classical Jewish Sources, KTAV Publishing House, New York.
- [34] Pinterest, <https://www.pinterest.co.uk/elaineheinz14/>, 8 Mart 2018.
- [35] Barfield, L. ve Hodder, M., (1987). "Burnt Mounds as Saunas, and the Prehistory of Bathing", Antiquity, (61): 370-379.

- [36] Vogel, V.J., (2013). American Indian Medicine, University of Oklahoma Press, Texas.
- [37] Nabokov, P. ve Easton, R., (1989). Native American Architecture, Oxford University Press, New York.
- [38] Hall, R.L., (1997). An Archaeology of the Soul: North American Indian Belief and Ritual, University of Illinois Press, Chicago.
- [39] Yegül, F.K., (2009). "Anadolu Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkama Geleneğinin Kökleri ve Geleceği", Anadolu/Anatolia, S, (35): 99-118.
- [40] Dijk, K.v. ve Taylor, J.G., (2011). Cleanliness and Culture: Indonesian Histories, Brill, E Book.
- [41] Paul, B.D., (1958). "The Role of Beliefs and Customs in Sanitation Programs", American Journal of Public Health and the Nations Health, (48): 1502-1506.
- [42] Erdemir, H.P., (2010). "Hellen ve Roma Topluluklarında Tuvalet ve Temizlik", Türkoloji Dergisi, (2).
- [43] Apaydın Başa, B., (2009). "Türk Hamam Kültürünün Spa & Wellness Mekânlarının Tasarımına Etkileri", Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks, (1): 207-220.
- [44] Angelakis, A.N. ve Rose, J.B., (2014). Evolution of Sanitation and Wastewater Technologies Through the Centuries, IWA Publishing, London.
- [45] Wiplinger, G., (2004). "Cura aquarum in Ephesus", Twelfth International Congress on the History of Water Management And Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, (2).
- [46] Sansone, D., (2016). Ancient Greek Civilization, John Wiley & Sons, New York.
- [47] Robinson, O.F., (2003). Ancient Rome: City Planning and Administration, Routledge, London.
- [48] Trümper, M., (2013). "Sanitary Installations in Hellenistic Houses of Sicily A Critical Reassessment", Bonn: Deutschen Archäologischen Instituts.
- [49] Ladstätter, S. ve Scheibelreiter, V., (2007). "Städtisches Wohnen im östlichen Mittelmeerraum ", Akten des Internationalen Kolloquiums vom, (24): 27.
- [50] Kosso, C. ve Scott, A., (2009). The Nature and Function of Water, Baths, Bathing, and Hygiene from Antiquity through the Renaissance, Brill, Boston.
- [51] Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Tarih Boyunca Tuvalet Kullanımı, https://www.arkeolojisanat.com/shop/blog/tarih-boyunca-tuvalet-kullanimi_3_192283.html, 18 Kasım 2018.
- [52] Strabon, G., (2000). "Çev: Adnan Pekman", Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- [53] Kanellou, V., (2004). "Ancient Greek Medicine as the Foundation of Contemporary Medicine", Techniques in coloproctology, (8): 3-4.

- [54] Çoban, H., (2017). "Roma Dönemi Hastahaneleri, Asklepionlar ve Sarıkaya Roma Hamamı", *bozoksempozyumu*, (1): 98-109.
- [55] Smith, V., (2008). *Clean: a History of Personal Hygiene and Purity*. London: Oxford University Press.
- [56] Refik, A., (1935). *On Altinci Asirda Istanbul Hayati:(1553-1591)*, Devlet Basimevi, İstanbul.
- [57] Ünver, A.S., (1942). "İstanbul Yedinci Tepe Hamamlarına Dair Bazı Notlar", *Vakıflar Dergisi*, (2): 245-251.
- [58] Jordan, E.O. Whipple, G.C. ve al., e., (1924). "Pioneer of Public Health", *Agris*.
- [59] Vigarello, G., (1988). *Concepts of Cleanliness: Changing Attitudes in France since the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge
- [60] Kukkonen-Harjula, K. ve Kauppinen, K., (2006). "Health Effects and Risks of Sauna Bathing", *International Journal of Circumpolar Health*, (65): 195-205.
- [61] Köylü, Z.S. ve Er, H.A., (2007). "Kamusal Tuvaletlerde Kullanıcı Deneyimini Anlamak: Bir Araştırma Yöntemi Olarak Kültür Sondaları", *Tasarım+ Kuram Dergisi*, (11): 76-94.
- [62] Wright, L., (1960). *Clean and Decent: the Fascinating History of the Bathroom*, Penguin Group London.
- [63] Buttner, A., (1969). "Social Space in Interdisciplinary Perspective", *Geographical Review*, (59): 417-426.
- [64] Bourdieu, P., (1996). "Physical Space, Social Space and Habitus", *Vilhelm Aubert Memorial Lecture, Report*, (10): 1-22.
- [65] De Bonneville, F., (1998). *The Book of the Bath*, Thames & Hudson, London.
- [66] Eyice, S., (1997). "Hamam/Tarih ve Mimari", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*: 402-430.
- [67] Hawhee, D., (2004). *Bodily arts: Rhetoric and Athletics in Ancient Greece*, University of Texas Press, Austin.
- [68] Dinsmoor, W.B., (1950). *The Architecture of Ancient Greece: an Account of its Historic Development*, Biblo & Tannen Publishers, New York.
- [69] Winstedt, E.O., (1912). "Cicero, Letters to Atticus", *Loeb Classical Library*, (3): 1960-1967.
- [70] Trümper, M., (2010). *Bathing Culture in Hellenistic Domestic Architecture*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- [71] Wycherley, R.E., (1993). *How the Greeks built cities, Antik çağda kentler nasıl kuruldu?*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- [72] Farrington, A., (1995). *The Roman baths of Lycia: an Architectural Study*, British Institute of Archaeology Ankara.

- [73] Fagan, G.G., (2001). "The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions", *American Journal of Archaeology*, (105): 403-426.
- [74] Pollio, V., (1914). *Vitruvius: The Ten Books on Architecture*, Harvard University Press, Cambridge.
- [75] Bandolin, M., (2018). *Onsen-Japanese Bathing Culture in the Contemporary City*, Politecnico di Torino, Architecture for Sustainable Design, Torino.
- [76] Trümper, M., (2012). "Gender and Space,"Public" and "Private"", *A Companion to Women in the Ancient World*, (1): 288-303.
- [77] Özer, Y.S., (2011). "Roma Dönemi Hamamları ve Kaunos Roma Hamamı Mimarisi", *Bilim Teknik*, (518): 48-54.
- [78] Staats, V., (1994). "Ritual, Strategy, or Convention: Social Meanings in the Traditional Women's Baths in Morocco", *Frontiers: A Journal of Women Studies*, (14): 1-18.
- [79] Betzer, S., (2010). "Afterimage of the Eruption: An Archaeology of Chassériau's Tepidarium (1853)", *Art History*, (33): 466-489.
- [80] Abbasoğlu, H., (1998). *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,"Hamam" maddesi*. Yapı Endüstri Merkezi Kitabevi, İstanbul
- [81] Roth, L.M., (2000). *Mimarlığın Öyküsü*, Kalcı Yayınevi, İstanbul.
- [82] Turani, A., (1971). *Dünya Sanat Tarihi: Resim, Heykel, Mimari*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [83] Browning, R., (1992). *The Byzantine Empire* CUA Press, Washington.
- [84] Rautman, M.L., (2006). *Daily life in the Byzantine Empire*, Greenwood Publishing Group, Westport.
- [85] Kazhdan, A.P. ve Wharton, A.J., (1990). *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California Press, California
- [86] Ergin, N. ve Erozan, A.Ö., (2012). *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari,Tarih ve İmgelem*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- [87] Mango, C.A., (1986). *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents*, University of Toronto Press, Toronto.
- [88] Yıldırım, N., (2015). *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İBB Kültür AŞ., İstanbul.
- [89] Sibley, M. ve Jackson, I., (2012). "The Architecture of Islamic Public Baths of North Africa and the Middle East: An Analysis of Their Internal Spatial Configurations", *Architectural Research Quarterly*, (16): 155-170.
- [90] Önge, Y., (1988). "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1-2*, (1): 403-412.

- [91] Ertuğrul, A., (2009). "Hamam yapıları ve literatürü", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, (7): 241-266.
- [92] Mantran, R., (1990). 17. yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [93] Hammam Baths Images, <http://123coolpictures.com/hammam+baths>, 06.12.2018.
- [94] Emiroğlu, K., (2001). Gündelik Hayatımızın Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- [95] Tansuğ, S., (1984). "Türk Hamamı", arşiv: 6-39.
- [96] Massey, D., (2013). Space, Place and Gender, John Wiley & Sons, New York.
- [97] Haskan, M.N., (1995). İstanbul Hamamları, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- [98] Talu, E.E., (2007). "Kadın Hamamları, A. Kabacalı. Tarihin Aynasında İstanbul Hayatı". İstanbul: Creative Yayıncılık, 1-319.
- [99] Alkan, S., (2014). Osmanlının İstanbul Projeleri, Ares Yayıncılık, İstanbul.
- [100] Cingöz, M., (1995). "Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (Hamam Gelenekleri)", Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- [101] And, M., (2015). 16. Yüzyılda İstanbul Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- [102] Pasin, B., (2013). "Femaleness, Femininity and Feminotopia: The Female Hamam as a Homosocial Space", Kadın/Woman 2000, (14).
- [103] Pardoe, J.S., (1845). The City of the Sultan; and Domestic Manners of the Turks, in 1836, Clarke, Chicago.
- [104] Özgen, Ö., (2016). "Kültürel Miras Kapsamında "Türk Hamamı" Üzerine Bir İnceleme", İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, (42): 111-138.
- [105] De Amicis, E., (2013). İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- [106] Bassano, L., (2011). Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- [107] Vanzan, A., (2010). "Turkish Hamman and the West: Myth and Reality", Tematik Türkoloji Dergisi, (2): 1-12.
- [108] Weber, F., (1997). "Culture et Traditions du Hammam, de l'Antiquité à nos jours".
- [109] Hoss, S., (2004). Baths and Bathing: The Culture of Bathing and the Baths and Thermae in Palestine from the Hasmoneans to the Moslem Conquest; with an Appendix on Jewish Rituals Baths British Archaeological Reports Limited, Oxford.
- [110] Urquhart, D., (1850). The Pillars of Hercules, Penguin Books, England.
- [111] Breathnach, T., (2004). "For Health and Pleasure: the Turkish Bath in Victorian Ireland", Victorian Literature and Culture, (32): 159-175.

- [112] Kandela, P., (2000). "The Rise and Fall of the Turkish Bath in Victorian England", *International Journal of Dermatology*, (39): 70-74.
- [113] Renda, G., (2012). *Ressam Gözüyle Osmanlı Hamamı*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- [114] Semih Büyükkol, Z.A., (2016). "Türk Kültüründe Hamam Geleneği ve Resim Sanatına Yansımaları", *İdil Dergisi*, (5): 2047-2062.
- [115] Bal, A.A., (2010). "Oryantalist Resimde Beden Kolonileştirilme Bağlamında "Türk Hamamı" İmgesi", *Tematik Türkoloji Dergisi*, (2): 13-23.
- [116] Parlar, G., (2010). "Türk Minyatür Resminde Hamam Kültürüne Dayalı Örnekler ve Batılılaşmaya Yönelik İlk Denemelerde Plastik Yaklaşımlar", *Tematik Türkoloji Dergisi*: 169-184.
- [117] Kuruçay, A., (2012). *İstanbul'un 100 hamamı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AS Yayınları, İstanbul.
- [118] Trümper, M., (2013). "Urban context of Greek public baths", *Greek Baths and Bathing Culture: New Discoveries and Approaches*, BABesch Supplement, (23): 33-72.
- [119] Tsiolis, V., (2013). "The Baths at Fregellae and the Transition from Balaneion to Balneum", *Lucore*, Trümper: 89-113.
- [120] Çakmak, C., (2002). *Tire Hamamları*, TC Kültür Bakanlığı, Ankara.
- [121] Özdal, A., (2014). "Ortaçağ İslam Dünyasında Farklı İşletmeciler Türleri ve Organizasyonel Yapıları-Bir Taslak Çalışması", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (1): 73-95.
- [122] Eyice, S., (1988). "Cami", *TDV İslam Ansiklopedisi*: 56-90.
- [123] Mackay, E.J.H., (1934). "Further Excavations at Mohenjo-daro", *Journal of the Royal Society of Arts*, (82): 206-224.
- [124] Gray, H.F., (1940). "Sewerage in Ancient and Mediaeval Times", *Sewage Works Journal*: 939-946.
- [125] Vidale, M., (2010). "Aspects of Palace life at Mohenjo-Daro", *South Asian Studies*, (26): 59-76.
- [126] Zysk, K.G., (1998). *Asceticism and Healing in Ancient India: Medicine in the Buddhist Monastery*, Motilal Banarsidass Publishe, New York.
- [127] Mohenjo Daro: A tribute to Ancient Civilization, <https://www.bollyarena.net/mohenjo-daro-a-tribute-to-ancient-civilization/>, 8 Mart 2018.
- [128] Fagan, G.G., (1993). *Three Studies in Roman Public Bathing: Origins, Growth and Social Aspects*, McMaster University, History/Roman Studies Programme, Hamilton.
- [129] Lucore, S. ve Trümper, M., (2013). "The Hellenistic Balaneion at the Roman Forum of Thessaloniki", *Greek Baths and Bathing Culture, New discoveries and Approaches*: 201-210.

- [130] Yegül, F.K., (1993). "The Palaestra at Herculaneum as a New Architectural Type", *Studies in the History of Art*, (43): 368-393.
- [131] Fani Revithiadou, K.T.R., (2014). "Restoration – Consolidation of the Byzantine Bath in Thessaloniki", *Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City - Hellenic Ministry of Culture and Sports*: 5-30.
- [132] Doğan, N.Ş., (2008). *Isparta'da Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mimarisi*, Isparta Valiliği, Isparta.
- [133] Kanetaki, E., (2004). "The still Existing Ottoman Hamams in the Greek Territory", *METU JFA*, (21): 81-110.
- [134] Özkan, G., (2018). *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Hamamı Restorasyon ve Yeniden Kullanım Projesi*, Kültür Üniversitesi, Mimarlık, İstanbul.
- [135] Şehabettin, M., (1933). "Şehir Mimarisinde Usüller", *Arkitekt*, (1933-04 (28)): 114-119.
- [136] Alpagut, L., (2010). "Atatürk Orman Çiftliği'nde Ernst Egli'nin İzleri: Planlama, Bira Fabrikası, Konutlar ve "Geleneksel" Bir Hamam", *METU JFA*, (2): 239.
- [137] Çinici, D., (2015). *Türkiye Cumhuriyeti Mimarlığı'nın Modernleşme Sürecinde Mimar Giulio Mongeri: Bursa Çelik Palas Oteli ve Kaplıcası*, Nilüfer Yayınevi, Bursa.
- [138] Y. Mimar Alâaddin Özaktaş, Y.M.S.A., (1943). "Yenice Hamamı, Eskişehir", *Arkitekt*, (13): 22-26.
- [139] Lucore, S.K., (2016). "Greek Baths", *A Companion to Greek Architecture*, (114): 328.
- [140] Burkhardt, B., (2016). "Reflecting on the Typological Analysis of Roman Provincial Baths and Bathhouses", *Studia Arhaelologica*, (30): 149–158.
- [141] Lucore, S.K. ve Trümper, M., (2013). *Greek Baths and Bathing Culture: New Discoveries and Approaches*, Peeters Publishers, Leuven.
- [142] Fournet, T. ve Redon, B., (2013). "Heating systems of Greek baths: New Evidence from Egypt", *Annual Papers on Mediterranean Archaeology*: 239-264.
- [143] Hingley, R., (2005). *Globalizing Roman Culture: Unity, Diversity and Empire*, Psychology Press, London.
- [144] Bianchi, B. Musso, L. ve Baroni, F., (2012). *Lepcis Magna Hunting Baths. Building, Restoration, Promotion*, All'Insegna del Giglio, Fiorentino.
- [145] Raftani, K. ve Radoine, H., (2008). "The Architecture of the Hammams of Fez, Morocco", *International Journal of Architectural Research: ArchNet-IJAR*, (2): 56-68.
- [146] Winter, F.E., (2006). *Studies in Hellenistic Architecture*, University of Toronto Press, Toronto.
- [147] Agiamarniotis, G., (2016). *Public Bath Systems of Late Hellenistic Period in Macedonia*, International Hellenic University, The Classical Archaeology and the History of Ancient Macedonia, Thessaloniki.

- [148] Sanders, G.D., (1999). "A Late Roman bath at Corinth: Excavations in the Panayia field, 1995-1996", *Hesperia*: 441-480.
- [149] Cunliffe, B., (1976). "The Roman Baths at Bath: The Excavations 1969-75", *Britannia*, (7): 1-32.
- [150] Seviç, F., (2014). İstanbul, Kartal'da Bizans Dönemi Hamam Yapısı, Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi, İstanbul.
- [151] Altınay, R., (2006). Emevilerde Günlük Yaşam, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- [152] Mileto, C. Vegas, F. ve García, J.A., (2003). "Stratigraphic Study of Hernando de Zafra Arab Baths in Granada, Spain", *Arquelogica de la Arquitectura*: 213-218.
- [153] Çetin, Y., (2013). "Mardin Savurkapı (Sitti Radviyye) Hamamı'nda Bulunan Figürlü Taş Plastik Süslemelerin Türk Süsleme Sanatı İkonografisi Açısından Bir Değerlendirmesi", *Journal of International Social Research*, (6).
- [154] Dağtekin, E., (2007). Güneydoğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Hamam Tipolojisi Ve Buna Bağlı Koruma Ölçütlerinin Oluşturulması, Gazi Üniversitesi, Mimarlık Ankara.
- [155] Koçu, R.E., (1958). İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul.
- [156] Kocakaya, Z., (2006). Bursa Hançerli (Hanzade) Hamamı Restorasyon Önerisi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- [157] Günel, G. ve Kılıcı, A., (2016). "Ankara, Altındağ, Osmanlı Dönemi Hamamlarında Suyolları Üzerine Bir Araştırma", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (4): 557-580.
- [158] Ödekan, A., (1988). "Kütle Biçimlenişi ve Cephe Düzenlenmesi", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*1-2, (1): 513-520.
- [159] Uytterhoeven, I., (2011). "Bathing in a Western Style. Private Bath Complexes in Roman and Late Antique Asia Minor", *Istanbulur Mitteilungen*, (61): 287-346.
- [160] Darby, R., (2015). "The Late Roman Military Baths of the Wadi Arabah: a survey of recent archaeological work", *Syria. Archéologie, art et histoire*: 67-83.
- [161] MacDonald, W.L. ve Boyle, B.M., (1980). "The Small Baths at Hadrian's Villa", *Journal of the Society of Architectural Historians*, (39): 5-27.
- [162] Oymael, S. Çakır, H.K. ve Bideci, Ö.S., (2011). "Geleneksel Mimari Uygulamaların Yorumlanması", *Elazığ: Fırat Üniversty*.
- [163] Günay, R. ve Birkan, Ç., (1998). Tradition of the Turkish house and Safranbolu houses, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.
- [164] Bağışkan, T., (2005). Kıbrıs' ta Osmanlı-Türk eserleri, Kuzey Kıbrıs Müze Dostları Derneği, Lefkoşa.
- [165] Netzer, E., (1993). "Herodium", *The New Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*: 618-626.

- [166] DeLaine, J. ve Johnston, D., (1999). "Roman Baths and Bathing, First International Conference on Roman Baths Bath", England: Journal of Roman Archaeology, 45-55.
- [167] Cardiel, I.B. ve Carrillo, M.L.G., (2015). "Multidisciplinary, diachronic methodology for the conservation of archeological remains. Restoration of the Arab baths of the San Francisco Parador Hotel in the grounds of the Alhambra (Granada, Spain)", Journal of Cultural Heritage, (16): 623-631.
- [168] Altun, A., (1988). "Orta Asya Türk Sanatı İle Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisini", Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1-2, (1): 33-44.
- [169] Arce, I., (2015). "The Umayyad Baths at Amman Citadel and Hammam al-Sarah", Syria. Archéologie, art et histoire: 133-168.
- [170] Toruk, F., (2007). "Topkapı Sarayı Zülüflü Baltacılar Koğuşu", Dergipark, Türkiye Araştırmaları: 167-188.
- [171] Bishop, M., (2013). Handbook to Roman Legionary Fortresses, Pen and Sword, Barnsley.
- [172] Güncüoğlu, S.F., (2009). "İstanbul'un Fethi Sonrası Kurulan ilk Semt:"Saraçhane""", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi.
- [173] Çifçi, A., (2004). 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Askeri Mimari ve İstanbul'da İnşa Edilen Askeri Yapılar, YTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- [174] Özen, Ö., (2013). II. Mahmud Dönemi Askeri Islahat Sürecinde Ortaya Çıkan Kışla Yapıları ve Mimari Özellikleri, İstanbul Üniversitesi, Sanat Tarihi, İstanbul.
- [175] Çetiner, Z., (1996). Davutpaşa Kışlası ve İstanbul Kışlaları İçindeki Yeri, YTÜ Mimarlık, İstanbul.
- [176] Burns, R.I., (1971). "Baths and caravanserais in Crusader Valencia", Speculum, (46): 443-458.
- [177] Mustafa Mutluer, N.Ç., Önen, Engin, (2011). İzmir: Bergama Belediyesi Yayınları.
- [178] Dominiczak, M.H., (2014). "Ancient Architecture for Healing", Clinical chemistry, (60): 1357-1358.
- [179] Cantay, G.G., (2013). "XIX. Yüzyılda Kurumlaşma ve Hastahaneler 1", FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi: 108-126.
- [180] Sargutan, E., (1978). "Selçuklular'da Tıp ve Tıp Kuruluşları", Vakıflar Dergisi, (11): 313-323.
- [181] Serhat, B., (2012). "Tarihsel Bir Kentin Morfolojisi: Bergama Kent örgütlenmesi", Ege Coğrafya Dergisi, (21).
- [182] Ekici, A., (2014). Eskişehir'in bir Destinasyon Olarak Pazarlanmasında Hamamların Rolü, ESOĞÜ, Turizm ve Otel İşletmeciliği, Eskişehir.
- [183] Bottoni, P. Óvári, M. Záray, G. ve Caroli, S., (2013). "Characteristics of Spring Waters in Budapest: A Short Review", Microchemical Journal, (110): 770-774.

- [184] Petrović, M. Bjeljac, Ž. ve Vujko, A., (2016). "Analysis of the Life Cycle of an Agriturizm Destination—A Theoretical Approach", *Sustainable Development Of Tourism Market: International Practices And Russian Experience*: 94.
- [185] Jaeger, W., (1986). *Paideia: The Ideals of Greek Culture: II. In Search of the Divine Centre*, Oxford University Press on Demand, Oxford.
- [186] Troncoso, V.A., (2009). "The Hellenistic Gymnasium and the Pleasure of "paideia"", *Symbolae Philologorum Posnaniensium*, (14).
- [187] Golden, M., (1998). *Sport and Society in Ancient Greece*, Cambridge University Press, Cambridge
- [188] Marrou, H.I., (1982). *A History of Education in Antiquity*. Wisconsin Univ of Wisconsin Press.
- [189] Romano, D.G., (2016). "Athletics: Stadia, Gymnasia, Palaistrai, and Hippodromes", *A Companion to Greek Architecture*, (114): 314.
- [190] Foss, C., (1979). *Ephesus After Antiquity: a Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge University Press, Cambridge
- [191] Kenan, S., (2013). "Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme", *Osmanlı Araştırmaları*, (41).
- [192] Kanal, H., (2014). "II. Abdulhamit Devrinde İstanbul Medreselerdeki Öğrencilerin Cerr Faaliyetleri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, (3): 251-294.
- [193] Ahunbay, Z., (1988). "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları: Medreseler Darülmurallar Mektepleri", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1-2*, (1): 239-309.
- [194] Acar, Ş. Bir, A. ve Kaçar, M., (2016). "Osmanlı'da Sivil Mühendis Yetiştirmek Üzere Açılan Hendese-i Mülkiye Mektebi", *Elektrik Mühendisliği*, (461).
- [195] Cunningham, H., (2016). *Leisure in the Industrial Revolution: C. 1780-c. 1880*, Routledge, London.
- [196] Kubiski, J., (2001). "The Medieval" home office": Evangelist Portraits in the Mount Athos Gospel Book, Stavronikita Monastery, MS 43", *Studies in Iconography*, (22): 21-53.
- [197] Rapp, C., (2016). *Brother-making in Late-Antiquity and Byzantium: Monks, Laymen, and Christian Ritual*, Oxford University Press, Oxford
- [198] Blid, J., (2006). *The Byzantine Church at Labraunda*, Uppsala University, Institutionen för Arkeologi och Antik Historia Uppsala
- [199] Regev, E., (2005). "The Ritual Baths Near the Temple Mount and Extra-Purification Before Entering the Temple Courts", *Israel Exploration Journal*: 194-204.
- [200] Flemming, P., (1929). *The Medical Aspects of the Mediaeval Monastery in England*. Kaliforniya: SAGE Publications.
- [201] Dunn, A., (2011). "Late Roman and Byzantine Greece", *Archaeological Reports*, (57): 27-30.

- [202] Caraher, W. Jones Hall, L. ve Moore, R., (2008). *Archaeology and History in Roman, Medieval and Post-Medieval Greece* London.
- [203] Knight, J.K., (2005). "From villa to Monastery: Llandough in Context", *Medieval Archaeology*, (49): 93-107.
- [204] Aydın, A., (2016). "Kilikya ve İsaurya Bölgesi Vaftiz Yapıları", *Sanat Tarihi Dergisi*, (15): 1-19.
- [205] Gönüllü, A.R., (2011). "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Isparta Hapishanesi (1867-1920)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (1): 349-392.
- [206] Meral, S., (2015). *Cezaevi Yapılarının Mekansal Analizi Ve Bu Bağlamda Yeniden Değerlendirilmesi*, YTÜ Fen Bilimleri, Mimarlık, İstanbul.
- [207] Yılmaz, C., (2011). "Tarihi Sinop Kalesi Cezaevi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, (22): 1-16.
- [208] Farrington, A., (1999). "The Introduction and Spread of Roman Bathing in Greece", *Journal Of Roman Archaeology*, (37): 57-66.
- [209] Harris, H.A., (1972). *Sport in Greece and Rome*, Cornell University Press, New York.
- [210] Small, D.B., (1987). "Late Hellenistic Baths in Palestine", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*: 59-74.
- [211] DeLaine, J., (1997). "The Baths of Caracalla; A study in the Design, Construction, and Economics of Large-scale Building Projects in Imperial Rome", *Journal Of Roman Archaeology*, (25): 271.
- [212] Anderson Jr, J.C., (2012). *Roman Architecture in Provence*, Cambridge University Press, Cambridge
- [213] Foss, C., (1975). "Ἀλειπήριον", *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, (16): 217-226.
- [214] Akozan, F., (1969). "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, (8): 303-308.
- [215] Eyice, S., (1989). "Mimar Sinan'ın Külliyesi", *Açıkerişim*: 169-204.
- [216] Bayartan, M., (2005). "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", *Coğrafya Dergisi*, (13).
- [217] Erdemir, A.D., (1979). "Importance of dr. Salahaddin Ali's Book Entitled Spas And Sea Baths In Terms Of Public Health At The Beginnings Of The Twentieth Century", *Dirim Dergisi*, (54): 368-372.
- [218] Arık, Ş., (2005). "Türk Romanında İlginç Bir Mekân Unsuru: Deniz Hamamları", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, (3): 633-638.
- [219] Beyoğlu, S., (2004). "Osmanlı Deniz Hamamları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*: 53-74.
- [220] Şahin, K., (1994). "Deniz Hamamları", *DİA*, (9): 243-254.
- [221] Öz, B.N., (2009). "İstanbul'un Deniz Hamamları ve Plajları", *Journal of Torism History*, (1): 171-173.

- [222] Kafli, K., (1957). "Hamamların Tarihi", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni, (183): 15-16.
- [223] Kafescioğlu, Ç., (2009). Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital, Penn State Press, Pensilvanya.
- [224] Çeçen, K. ve Kolay, C., (1999). İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul su ve Kanalizasyon İdaresi, İstanbul.
- [225] Özey, R., (1996). "1897'de İstanbul: Ali Cevad", Marmara Coğrafya Dergisi, (1): 103-122.
- [226] Müller-Wiener, W. Schiele, R. ve Schiele, W., (1977). Bildlexikon zur Topographie Instanbuls, Wasmuth.
- [227] Kuban, D., (1970). "İstanbul'un Tarihi Yapısı", Mimarlık Dergisi, Yıl, (8): 26-49.
- [228] Mango, C.A., (2006). Bizans Mimarisi, Rekam, Ankara.
- [229] K.Durak, E.A., R.Asal, F.Çağman, (2010). Bizantion'dan İstanbul'a Bir Başkentin 8000 Yılı, SSM Yayınları, İstanbul.
- [230] Altınay, A.R., (1936). "Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul: Binbirdirek ve Leylek Tilsimi!", Akşam.
- [231] Çeçen, K., (1996). Roma Su Yollarının en Uzununu (The Longest Roman Water Supply Line), Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, İstanbul.
- [232] Altuğ, K., (2013). İstanbul'da Bizans Dönemi Sarnıçlarının Mimari Özellikleri Ve Kentin Tarihsel Topografyasındaki Dağılımı, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- [233] Crow, J., (2012). "Ruling The Waters: Managing The Water Supply Of Constantinople, AD 330–1204", Water history, (4): 35-55.
- [234] Ward, K. Crapper, M. Altuğ, K. ve Crow, J., (2017). "The Byzantine Cisterns of Constantinople", Water Science and Technology: Water Supply, (17): 1499-1506.
- [235] Kuban, D. ve Emden, C., (2007). Osmanlı Mimarisi, Yapı-Endüstri Merkezi, İstanbul.
- [236] İstanbullife.org, Yok olan Hamamlar, <http://www.istanbullife.org/ersin-kalkan-ve-istanbul.htm>, 31 Aralık 2018.
- [237] Yegül, F., (2008). "Baths of Constantinople: An Urban Symbol in a Changing World", Archaeology and History in Roman, Medieval and Post-medieval Greece: Studies on Method and Meaning in Honor of Timothy E. Gregory: 169.
- [238] Ergin, O.N., (1948). "İstanbul Hamamları", eârşiv-Aylık Ansiklopedi, (46): 1344-1348.
- [239] Yaşar, A., (2014). İstanbul Hamamları: 1731-1766, A.A. Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan, II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, 553-585.

- [240] Bilgili, A.E., (2006). "Şehir ve Kültür: İstanbul", İstanbul Kültür Turizm: 34.
- [241] Cansever, T., (2005). Mimar Sinan, Albaraka Türk.
- [242] Ayverdi, E.H., (1953). Fâtih Devri Mimarisi, İstanbul Matbaası, İstanbul.
- [243] Ülgen, A.S., (1939). Fatih Devrinde İstanbul: 1453-1481, Vakıflar Umum Müdürlüğü, İstanbul.
- [244] Inan, A., (1956). Mimar Koca Sinan, Türkiye Emlâk Kredi Bankası Neşriyatı, Ankara.
- [245] Güldal, F., (2012). İstanbul'un Kitabı Fatih, Fatih Belediye Başkanlığı, Kültür Yayınları, İstanbul.
- [246] Schweigger, S., (2004). Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- [247] Yüksel, İ.A., (2004). Osmanlı Mimarisinde Kanuni Sultan Süleyman Devri (926-974/1520-1566. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- [248] Carım, F., (1964). Kanuni Devrinde İstanbul, Yeni Savaş Matbaası, İstanbul.
- [249] Kafli, K., (1957). "Türk Hamamı", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, (183): 15-16.
- [250] Yatman, N., (1950). "Bir Şaheser daha Haseki Hamamı", Güzel Sanatlar: 1.
- [251] Demircanlı, Y.Y., (1989). İstanbul Mimarisi için Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul.
- [252] Kahraman, S.A. Dağlı, Y. ve Dankof, R., (2007). Evliya Çelebi Seyahatnamesi. İstanbul: YKY Yayınları.
- [253] Şehsuvaroğlu, H.Y., "Eski İstanbul yazıları".
- [254] Hovhannesyan, S.S., (1996). Payitaht İstanbul'un Tarihçesi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- [255] Kömürciyan, E.Ç., (1988). XVII. asırda İstanbul Tarihi, Eren, İstanbul.
- [256] Dallaway, J., (1797). Constantinople Ancient and Modern: With Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad, T. Cadell, junr. & W. Davies, Oklahoma.
- [257] İnciyan, P., (1976). İstanbul in the 18th century, İstanbul Matbaası, İstanbul.
- [258] Refik, A., (1988). Hicri on ikinci asırda İstanbul Hayatı: 1100-1200, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- [259] Köseoğlu, N., (1952). "İstanbul Hamamları", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, (128): 7-11.
- [260] Özservet, Y.Ç., (2014). "İstanbul Sötlüce-Halıcioğlu Bölgesi Yerleşim Dokusunun Dönüşümü", Artium, (2).
- [261] Bay, B.N.A.R., (1970). Bir Zamanlar İstanbul, Tercüman Yayınevi, İstanbul.

- [262] Dirimtekin, F., (1953). Ecnebi Seyyahlara Nazaran Fetihden Sonraki İstanbul, Halk Basımevi, İstanbul.
- [263] Öztel, M., (2013). "İstanbul'un Temel İhtiyaçlarından Mahrukâtın (odun ve kömür) Önemi ve Mahrukât Arz Piyasası (1789-1918)", Turkish Studies, (8): 487-505.
- [264] Toprak, Z., (1993). Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- [265] Çelik, Z., (1986). The Remaking Of Istanbul: Portrait Of An Ottoman City In The Nineteenthcentury, Univ of California Press, California
- [266] Sevilay, Ö., (2015). "II. Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul'da Tifüs", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, (30): 171-201.
- [267] Baykara, B., (1956). "Tarihî Hamamlar", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu: 12-13.
- [268] Şehsuvaroğlu, H.Y., "Büyük İstanbul Yangınları: İshak Paşa Yangını", Yangın (İtfaiye Tarihi), (312): 2.
- [269] Cezar, M., (1963). Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar Ve Tabii Afetler, Berksoy Matbaası, İstanbul.
- [270] Sakin, O., (2009). Afetlerin Gölgesinde İstanbul, IBB Publishing, İstanbul.
- [271] Söğüt, S.G., (2016). "19. Yüzyıl İstanbul'unda Modern İmar Uygulamaları: Yangın Yeri Düzenlemeleri", Toplumsal Tarih, (271): 50-62.
- [272] Pervititch, J., (1943). "Plan cadastral d'assurances", Atatürk Library, İstanbul.
- [273] Çetintaş, S. ve Dervişoğlu, İ., (2011). İstanbul ve Mimari Yazıları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- [274] İBB, (1958). İstanbul'un Kitabı, İstanbul Vilayeti Neşriyat ve Turizm Müdürlüğü, İstanbul.
- [275] Güldal, F., (2009). İstanbul'un 100 kaybolan eseri, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ Yayınları, İstanbul.
- [276] Şehsuvaroğlu, H.Y., (1955). "Kaybolan Şehir", Tarihi Bahisler.
- [277] Ergin, N., (2015). "Mapping İstanbul's Hammams of 1752 and their Employees", Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities: 108-135.
- [278] Yandex, İstanbul Hamamları, <https://yandex.com.tr/harita/>, 1 Şubat 2018.
- [279] Yüksel, A., (1983). Osmanlı Mimarisinde II. Beyazıd ve Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- [280] Çetintaş, S., (1953). Patrona Halil Hamamı, S. Çetintaş. İstanbul ve Mimari Yazıları. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- [281] Çavlı, E.A., (1957). "Patrona Halil hamamı değil, Bayezid hamamı!", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu: 6-8.

- [282] Ayverdi, E.H., (1958). 19. [ie On dokuzuncu] Asırda İstanbul Haritası, Şehir Matbaası, İstanbul.
- [283] Ülgen, A.S., "Mimar Sinan Yapıları, Levhalar", Türk Tarih Kurumu Yayınları, (Levhalar).
- [284] Aslanapa, O., (1988). Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- [285] Sinanlar, S., (2005). Bizans Araba Yarışlarından Osmanlı Şenliklerine Atmeydanı, Kitap Yayınevi Ltd., İstanbul.
- [286] Sav, M. ve Kuşüzümü, K.H., (2010). "Restorasyon Çalışmaları Çerçevesinde Mihrimah Sultan Camii", Restorasyon Yıllığı Dergisi, (1): 46-55.
- [287] Küçük Mustafa Paşa Hamamı-Etkinlikler, <http://kucukmustafapasahamami.com>, 5 Mayıs 2018.
- [288] Kudde, E., (2007). Küçük Mustafa Paşa Hamamı Erkekler Bölümü Restorasyon Projesi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- [289] Dağdelen, İ. ve Mazak, A., (2007). Charles Edouard Goad'ın İstanbul Sigorta Haritaları, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- [290] Mavileri, A., (1909). 1913, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi Nadide Eserler Bölümü, İstanbul.
- [291] Baler, Y., "Eskinin Küçük Paris'i Samatya", Taha Toros Arşivi, (580988): 81-84.
- [292] Kalkan, E., (2004). İstanbul'a bir de bu Kapıdan Bakın: Yedikule-Samatya, Hürriyet Gazetesi. İstanbul: Hürriyet, 3.
- [293] Koçu, R.E., "Evliya Çelebi ve Ressam Allom'un Görüşüyle İstanbul", Taha Toros Arşivi, (11641743): 188-192.
- [294] Felek, B., (1970). "Cağaloğlu Hamamı", Taha Toros Arşivi.
- [295] Önge, Y., (1978). "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma", Vakıflar Dergisi, (12): 125-135.
- [296] Cichocki, N., (2004). "The Life Story Of The Cemberlitas Hamam: From Bath To Tourist Attraction", University of Minnesota, (2).
- [297] Cichocki, N., (2005). "Continuity And Change İn Turkish Bathing Culture İn Istanbul: The Life Story Of The Çemberlitaş Hamam", Turkish Studies, (6): 93-112.
- [298] Gündüz, S., (1985). Tarihi Hocapaşa Hamamı Turistik Çarşı Oluyor, Cumhuriyet. İzmir: Cumhuriyet Matbaacılık.
- [299] Alus, S.M., "Mahmutpaşa", Taha Toros Arşivi.
- [300] Çakır, N. ve Özatay, G., "On yıl önce ve on yıl sonra Kazlıçeşme", Taha Toros Arşivi.
- [301] Arıtan, A.S., (2007). Türk Deri İşlemeciliği Bağlamında Türk Cild Sanatı, Z.D. etc., 38. ICANAS. Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, 121.

- [302] Zaim, S., (1989). "Mimar Sinan Döneminin İktisadi Durumu", Vakıf Haftası Dergisi, (6): 47-64.
- [303] Koyuncu, M., (2009). "Osmanlı Devletinde Debbağlar", Electronic Turkish Studies, (4).
- [304] Aydın, T., (2013). Zeytinburnu'nda Kentsel Ayrışma, Bahçeşehir Üniversitesi, Fen Bilimleri İstanbul.
- [305] Evren, B. ve Çeker, A., (2003). Surların Öte Yanı: Zeytinburnu, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul.
- [306] Orbay, K., (2012). "Edirne II. Bayezid Vakfı'nın Mali Tarihi", GAMER: 113-141.
- [307] Öztapak, M., "Merkezefendi Hamamı ve Su Kuyusu", Z Dergisi | Zeytinburnu Belediyesi Kültür Sanat Şehir Dergisi: 1.
- [308] Ertuğrul, A.D., (2002). Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Mevcut Hamamları, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Tarihi, İstanbul.
- [309] Öztürk, N., (2004). "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", Vakıflar Dergisi, (28): 8-76.
- [310] Çet Yapı, Topkapı Safa Hamamı-Renovasyon Restorasyon, <http://www.cetyapi.com.tr/projedetay/3/topkapi-safa-hamami>, 15 Ocak 2018.
- [311] Selma, G., "Davud Paşa Sahrası Ve İçinde Yer Alan Başlıca Yapılar", Tarih ve Uygular İstanbul Dergisi: 1-14.
- [312] Yücel, E., "Davut Paşa [Davutpaşa] semti", Taha Toros Arşivi, (141): 16-20.
- [313] Davutpaşa İskelesi Hamamı, <http://davutpasahamam.com/galeri.html>, 15 Ocak 2018.
- [314] Yücel, E., "Geçmiş Günlerin Aksaray'ı", Taha Toros Arşivi: 69-71.
- [315] Göncüoğlu, S.F., (2009). "Değeri Unutulmuş Tarihi Bir İstanbul Semti: Horhor/The Historical Neighbour Of Istanbul As A Forgotten Value: Horhor", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi: 135-149.
- [316] Acemoğlu Hamamı, Historical Turkish Bath (Acemoğlu Hamamı), <http://www.celalagakonagihotel.com/hamam.html>, 15 Ocak 2018.
- [317] Halil Onur Mimarlık, Acemioğlanlar Hamamı, <http://www.halilonurmimarlik.com/tr/?sa=etkinlikler&id=143>, 20 Ocak 2018.
- [318] Akyavaş, R., (1960). "Direklerarası", Taha Toros Arşivi: 1.
- [319] Halil Onur Mimarlık, Nişanca Havuzlu Hamam (Röleve-Restitüsyon-Restorasyon) 2003, <http://www.halilonurmimarlik.com/tr/?sa=etkinlikler&id=102>, 15 Ocak 2018.
- [320] Ortaylı, İ., "Geçen Yüzyılın En Güzel Kargir Bina Örnekleriyle: Balıkçıların Semti Kumkapı", Taha Toros Arşivi: 10-12.
- [321] Şehsuvaroğlu, H.Y., (1963). "İstanbulda Hamamlar", Taha Toros Arşivi, Cumhuriyet: 1.

- [322] Kömürciyan, E.Ç., "İstanbul Yazıları, Kadırga", Taha Toros Arşivi, Sokak: 1.
- [323] Kadırga Hamamı, <http://kadirgahamami.com/>, 15 Ocak 2018.
- [324] Nirven, S., (1946-50). Suat Nirven Sigorta Haritaları, Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul.
- [325] Küçükkaya, A.G., (1987). Mimarbaşı Sedefkâr Mehmet Ağa'nın Yaşamı ve Türk Osmanlı Mimarisine Katkısı, MSÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık, İstanbul.
- [326] Çeçen, K., (1988). Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri, TC İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul.
- [327] Aktan, L., (2010). "İstanbul'daki Çinili Hamamlar", Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, (2): 123-133.
- [328] Güreşsever Cantay, G., (2016). "Mercan Ağa Camii Külliyesi ve Kapalı Çarşı", Restorasyon Yıllığı Dergisi, (12): 56-69.
- [329] Çetin, E., (1987). "Süleymaniye Külliyesi", Vakıf Haftası Dergisi, (5): 95-98.
- [330] Çeçen, K., (1988). "Sinan'ın Yaptığı Su Tesisleri", Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1-2: 437-461.
- [331] Kayabal, A., (1992). "A 15th century Turkish bath, Tahtakale Hamamı: Hamamdan Çarşıya", Taha Toros Arşivi, (108): 42-47.
- [332] Koçu, R.E., (1992). Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- [333] Tahtakale Hamamı, Hamamdan Çarşı'ya, <http://tozlanmis yapilar.blogspot.com/2017/12/tahtakale-hamam-carss.html>, 15 Ocak 2018.
- [334] Karasu, Ö.G., (2013). "'Tekinsiz Oyunlar' / 'Uncanny Games' Tahtakale Hamam ", Pg Art Gallery.
- [335] Han Mimarlık Mühendislik Restorasyon İnşaat, Ayşe Kadın Hamamı Süleymaniye, <http://www.hanmimarlik.com/#!/projeler> 15 Ocak 2018.
- [336] Yakıt, E., (1945). "Büyük Amiral Hayrettin Barbaros'un Vakfiyenamesi", Taha Toros Arşivi: 2.
- [337] Arkitera, Koruma Mimarlığının Somut Örneği: Çinili Hamam – Zeyrek, <http://www.arkitera.com/haber/26705/koruma-mimarliginin-somut-ornegi--cinili-hamam-%E2%80%93zeyrek>, 15 Haziran 2018.
- [338] Ayvansarâyî, H., Hadîkatü'l-cevâmi', I-II. İstanbul: Tercuman Gazetesi.
- [339] Göncüoğlu, S., (2015). Osmanlı Dönemi Unkapanı Semsî'nin Tarihi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- [340] Kariptaş, F.S., (2009). "Haliç Kıyısında Tarihi bir Sanayi Yapısı: Unkapanı Değirmeni", tasarım+ kuram dergisi, (5): 54-68.
- [341] İstanbul'un Tarihi Hamamları, <http://www.istanbulium.net/2015/01/istanbulun-tarihi-hamamlar.html>, 15 Mart 2018.

- [342] Çelebi, S.M. Develi, H. Rifat, S. ve Kuban, D., (2003). Yapılar kitabı: Tezkiretül-bünyan ve Tezkiretül-ebniye: Mimar Sinan'ın Anıları, Koçbank Kitaplığı, İstanbul.
- [343] Aydemir, O. ve Sav, M., (2010). "Fatih'te Bulunan Klasik Bir Osmanlı Yapısı: Medresesinin Rehberliğinde Haydarpasha Külliyesi", Vakıflar Külliyesi, (32): 1-20.
- [344] Bayram, S., (1988). Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- [345] Eren, İ.Ö., (2000). Fatih İlçesindeki Yeni Aya Kapı Hamamı Restorasyon Projesi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- [346] Nurullah Delibaş, M.S., Murat Ali Karavelioğlu, (2016). "Kitabelerin Kitabı Fatih, Fatih İlçesi Türk-İslam Devri Kitabeler Envanteri", Fatih Belediyesi.
- [347] Mustafa Cambaz, Mehmet Ağa Hamamı, <http://www.mustafacambaz.com/>, 17 Haziran 2018.
- [348] Jackson, M., (2010). "The Girl in the Tree: Gender, Istanbul Soundscapes, and Synagogue Song", Jewish Social Studies: History, Culture, Society, (17): 31-66.
- [349] Kuran, A., (1979). "Mimar Sinan'ın Bilinmeyen ve Kaybolan Camileri", Beşeri Bilimler, (7): 81-94.
- [350] Göncüoğlu, S.F. ve Yavuztürk, Ş.P., (2009). "Sulukule ve çingeneleri", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi: 107-134.
- [351] Schneider, A.M., (1951). "Die Blachernen", Oriens, (4): 82-120.
- [352] Varol, M.-C., (1989). Balat: Faubourg juif d'Istanbul, Isis, İstanbul.
- [353] Deleon, J., (1991). "Haliçte Bir Gezinti: Geçmişten Günümüze Altın Boynuz 5: Haliç'in Bir Ucu: Ayvansaray", Taha Toros Arşivi, Milliyet, (25): 1.
- [354] Tarihi Arabacılar Hamamı, <http://www.arabacilarhamami.com/>, 17 Ekim 2018.
- [355] Ekicigil, R., (1982). İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi, Tercüman Gazetesi Yayını, İstanbul.
- [356] Belediyesi, E., (2016). "Faaliyet Raporu 2016", Eyüp Belediyesi, (1).
- [357] Aksoy, A., (2015). Eyüp Kentsel Sit Alanı Tarihi Merkez Yönetim Planı Çalışması 2.Etap Raporu, Eyüp Belediyesi, İstanbul.
- [358] (2018). "Eyüp Sultan Tarihi Alan Merkezi Proje ve Uygulamaları, Huzurda Diriliş", Eyüp Sultan Tarihi Merkez Baskı, (1).
- [359] Cantay, G., (2000). "Eyüp Sultan Külliyesi" Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IV (s. 157-163). Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları
- [360] Eyüp Hamamına Giren Şifa Bulurmuş, <https://www.dunyabizim.com/gezi-mekan/eyup-hamamina-giren-sifa-bulurmus-h16220.html>, 26 Ekim 2018.
- [361] Eyice, S., (1970). "Elçi Hanı", Tarih Dergisi/Turkish Journal of History: 93-130.

- [362] İstanbul Zincirlikuyu Hamamı Hakkında Bilgi, <http://www.kulturelbellek.com/istanbul-zincirlikuyu-hamami-hakkinda-bilgi/>, 15 Kasım 2018.
- [363] Gülersoy, Ç., (1999). "İstanbul Yazıları, Zincirlikuyu", Taha Toros Arşivi, Remzi Kitabevi: 1.
- [364] Cantay, G., (2003). Eyüp Sultan Silüetinde İvaz Efendi Cami, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla 7. Eyüpsultan Sempozyumu. İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları 90-95.
- [365] Özbilge, A.F., (2005). Fener, Balat, Ayvansaray, Bağlam yayıncılık.
- [366] Eyice, S., (1987). "İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihi Bir Semt Ayvansaray", TAÇ Dergisi, İstanbul, (2).
- [367] Reşat Ekrem Koçu'nun Peşinde: İstanbul hiç bitmez!, <https://egoistokur.com/resat-ekrem-kocunun-pesinde-istanbul-hic-bitmez/>, 25 Aralık 2018.
- [368] Şehsuvaroğlu, H.Y., (1957). "Eyübde Eski Eserler", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, (27).
- [369] Toker, Y., (1978). "Bab-ı Ali", Turing - Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, (61): 40.
- [370] Gül, M.F., (2013). "Nevşehirli Damâd İbrahim Paşa'nın İskân Faaliyetleri: Lâle Devri'nin Şanslı Şehri Nevşehir", Pursuit of History: 237-254.
- [371] Aktepe, M., (1960). "Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya Âid İki Vakfiye", Tarih Dergisi/Turkish Journal of History, (11): 149-160.
- [372] Eyice, S., (1993). "Damad İbrahim Paşa Külliyesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. VIII., İstanbul: 444-445.
- [373] Sefer, N. ve Ahunbay, Z., (2014). "Eminönü'nün Haliç Kıyı Bölgesindeki Vakıf Kültür Mirası'nın 1920-2015 Arasında Geçirdiği Onarımlar ve Uğradığı Kayıplar", Restorasyon Yıllığı Dergisi, (9): 116-131.
- [374] Ucuyorum, <http://istanbulucuyorum.blogspot.com>, 8 Mart 2017
- [375] Sötlüce Hamamı Restorasyon Projesi, 1 Ocak 2018.
- [376] Ünsal, B., (1969). "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, (2): 41-61.
- [377] Ertem, B. ve Altunel, M., (2011). "İstanbul İmarındaki Tarihi Eser Kaybının Tarih Ve Turizm Açısından İncelenmesi: Karaköy-Kabataş Bölgesi", ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, (2): 61-79.
- [378] Sönmez, G., (2017). Haliç Bölgesi Hamamlarının Hali ve İstikbali! Haliç Postası.
- [379] Eroğlu, B. ve Yaldız, E., (2006). "Kültür Mirasının Sürekliliği İçin Anıtsal Binaların Yeniden Kullanılması Bağlamında Ermenek Tol Medrese", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi: 315-340.

- [380] Brebbia, C.A., (2013). Structural Studies, Repairs And Maintenance Of Heritage Architecture XIII, Wit Press, Southampton.
- [381] Murphy, K.D., (1992). Memory and Modernity: Viollet-le-Duc at Vézelay, Penn State Press, Pennsylvania.
- [382] Wong, L., (2016). Adaptive Reuse: Extending The Lives Of Buildings, Birkhäuser, Basel.
- [383] Oppio, A. Bottero, M. ve Ferretti, V., (2017). Designing adaptive reuse strategies for cultural heritage with choice experiments. Appraisal: From Theory to Practice. Springer, 303-315.
- [384] Haymond, J., (1982). "Adaptive reuse of old buildings for archives", The American Archivist, (45): 10-18.
- [385] Wilkinson, S.J. Remøy, H. ve Langston, C., (2014). "Designing for Future Adaptive Reuse", Sustainable Building Adaptation: Innovations in Decision-Making: 250-272.
- [386] Köksal, T.G. ve Ahunbay, Z., (2010). "İstanbul'daki Endüstri Mirası için Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri", İTÜ Dergisi, (5).
- [387] Rabun, J.S. ve Kelso, R., (2009). Building Evaluation For Adaptive Reuse And Preservation, John Wiley & Sons, Chichester.
- [388] Yıldız, E. ve Asatekin, N.G., (2016). "Anıtsal Yapıların Kullanım Sürecinde Değerlendirilmesine Yönelik Bir Model Önerisi", METU Journal of the Faculty of Architecture, (33).
- [389] Kersting, J.M., (2006). Integrating Past And Present: The Story of A Building Through Adaptive Reuse, University of Cincinnati, Cincinnati.
- [390] "Kılıç Ali Paşa Hamamı Restorasyonu", Journal.
- [391] (2017). "Kılıç Ali Paşa Hamamı'na Europa Nostra Ödülü", Journal.
- [392] Aydın, M.Â., (2015). Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla: Büyük İstanbul Tarihi İBB Kültür A.Ş. : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul.
- [393] Tarihi Gedikpaşa Hamamı, <http://www.gedikpasahamami.com/tr/resim-galerisi.asp>, 8 Mart 2018.
- [394] Es, H.F., (2010). "Kaybolan İstanbul'dan Hatıralar", Ötüken Neşriyat.
- [395] Çeko, B., (2017). Osmanlı Mimarlığında Merkez- Çeper İlişkileri; Prizren Gazi Mehmed Paşa Hamamı Örneği, Trakya Üniversitesi, Fen Bilimleri, Edirne.
- [396] Baran, B., (2006). Galata Hamamları ve Kılıç Ali Paşa Hamamı Koruma Önerileri, Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık ABD İstanbul.
- [397] Almeida, A.d.S., As Thermae e Balnea nas Hispaniae Romanae II aC-III dC, Universidade de São Paulo, São Paulo.
- [398] Redon, B., (2016). Collective Baths in Egypt 2. Caire: Presses de l'ifao.

- [399] Şen, Y., (2008). 15 – 17. Yy. Arası İstanbul’da Yapılmış Hamamlarda İşlev Değişikliklerinin Mimariye Yansıması, Haliç Üniversitesi, FBE, İstanbul.
- [400] Kutup Mimarlık, Mahmutpaşa Hamamı'nın Rölöve, Restitüsyon, Restorasyon Projeleri, <http://kutupmimarlik.com/portfolio/fatih-ilcesi-257-ada-11-parselde-ver-alan-mahmutpasa-hamaminin-rolove-restitusyon-restorasyon-projelerinin-hazirlanmasi-isi/>, 18 Nisan 2018.
- [401] Fatih Belediyesi, Hacı Evhaddin Hamamı, <http://www.fatih.bel.tr/icerik/4718/haci-evhaddin-hamaminin-rolove-restitusyon-ve-restorasyon-projelerinin-hazirlanmasi/>, 12 Mart 2018.
- [402] Halil Onur Mimarlık, Çemberlitaş Hamamı, <http://www.halilonurmimarlik.com/tr/?sa=etkinlikler&id=53>, 21 Aralık 2018.
- [403] SkyscraperCity, Cagaloglu Turkish Bath (Hamam), <https://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=380049&langid=5> 10 Kasım 2018.
- [404] Ergüney, Y.D. ve Pilehvarian, N.K., (2015). "Ondokuzuncu Yüzyıl Dünya Fuarlarında Osmanlı Temsiliyeti", Megaron Dergisi, (10).

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı :Muhammet Ali HEYİK
Doğum Tarihi ve Yeri :01.05.1993 Ordu/Kumru
Yabancı Dili :İngilizce
E-posta :muhammetaliheyik@gmail.com

ÖĞRENİM DURUMU

Derece	Alan	Okul/Üniversite	Mezuniyet Yılı
Y. Lisans	Mimari Tasarım	Yıldız Teknik Üniversitesi	2016-...
Lisans	Mimarlık	Karabük Üniversitesi	2011-2015
Lise	Anadolu Öğretmen	Fatsa A. Öğretmen Lisesi	2007-2011

İŞ TECRÜBESİ

Yıl	Firma/Kurum	Görevi
2015-2016	Er-Bu İnşaat	Topkapı Sarayı Hünkar Salonu ve Müteferrik İşler
2015-2016	Hiref Restorasyon	Davutpaşa Kışla Hamamı Restorasyonu
2015	SÖZBİR İnşaat	Kulepark Rezidans-Şantiye

